

Universitat de Lleida

Població, propietat i canvi social a Lleida (1780-1930)

Antoni Jové

<http://hdl.handle.net/10803/385624>

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

Població, propietat i canvi social a Lleida (1780-1930)

Tesi presentada per l'obtenció del títol de Doctor per

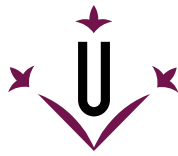
Antoni Mª Jové Montanyola

Director

Dr. Alejandro Sánchez Suárez (Universitat de Barcelona)

Tutor

Dr. Roberto Fernández Díaz (Universitat de Lleida)

Universitat de Lleida

Població, propietat i canvi social a Lleida (1780-1930)

Tesi presentada per l'obtenció del títol de Doctor per

Antoni Mª Jové Montanyola

Director: **Dr. Alejandro Sánchez Suárez (Universitat de Barcelona)**

Tutor: **Dr. Roberto Fernández Díaz (Universitat de Lleida)**

Lleida, desembre de 2015

Aquesta tesi ha estat possible gràcies a una ajuda de la **Fundació Jaume Bofill** per a la realització de tesis doctorals.

Índex

Sigles emprades en aquest treball	5
Resum	6
Resumen	7
Abstract	8
Introducció	9
Capítol 1: La dinàmica de la població i el poblament	13
1.0. Introducció	13
1.1. L'evolució de la població de la ciutat, 1787-1920	14
1.2. Conclusions	35
Capítol 2: Els components del creixement natural de la població	37
2.0. Introducció	37
2.1. Una mortalitat minvant	38
2.1.1. La reducció de la mortalitat infantil	49
2.2. L'estabilitat de la natalitat i la fecunditat	54
2.3. La polèmica sobre el balanç demogràfic i el saldos migratoris	72
2.4. Conclusions	78
Capítol 3: La població activa i l'oferta de treball	81
3.0. Introducció	81
3.1. L'edat com a condicionant del treball	83
3.2. Les taxes d'activitat	86
3.3. El paper de l'alfabetització en l'entrada en la població activa: demanda de treball i capital humà	95
3.4. La distribució de l'estructura professional	99
3.4.1. Les fonts per l'estudi de la població ocupada	100
3.4.2. La dinàmica de l'estructura socio-professional: persistències i canvi	106
3.4.3. Concentració i especialització de la mà d'obra a Lleida, la distribució del treball el 1920	116
3.5. Conclusions	123
Capítol 4: Transformacions agràries, propietat i canvi social	127
4.0. Introducció	127
4.1. Els canals i la reinvençió del medi físic agrari	129
4.2. Les fonts per a l'estudi de la parcel·lació i la propietat de la terra: els amillaraments de 1845, 1886 i 1912	134

4.2.1. La mostra de 1845	134
4.2.2. La mostra de 1886	135
4.2.3. La mostra de 1912	136
4.2.4. L'Amillament com a font per l'estudi de la productivitat de la terra	136
4.3. Les persistències: 1787-1860	142
4.4. Expansió, crisi i canvi social, 1845-1930	152
4.4.1. La consolidació de la propietat pagesa	154
4.4.2. El creixement intensiu en el marc d'una agricultura tradicional, 1886-1930	160
4.5. Conclusions	163
Conclusions	167
Apèndix	173
Bibliografia	225
Bibliografia Capítols I i II	225
Bibliografia Capítols III i IV	234
Bibliografia específica sobre la Lleida del segle XIX	251
Relació de taules i gràfics	261
Taules	261
Gràfics	263

Sigles emprades en aquest treball

AAPLL-RC: Arxiu de l'Audiència provincial de Lleida. Registre Civil

ACA: Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona

ACCLL: Arxiu del Capítol de la Catedral de Lleida: Actas e informes

AHDLL: Arxiu Històric de la Diputació de Lleida

AHMLL: Arxiu Històric Municipal de Lleida

AHN: Archivo Histórico Nacional, Madrid

AHPLL: Arxiu Històric Provincial de Lleida

AMA: Archivo del Ministerio de Agricultura, Madrid

IEI: Arxiu del Institut d'Estudis Ilerdencs

INELL: Institut Nacional de Estadística, Lleida

Resum

L'objectiu principal d'aquesta investigació és mostrar els efectes de les transformacions socials entre 1780 i 1930 en la ciutat de Lleida. Especialment es centra en l'impacte demogràfic i social de dos d'aquests canvis: el seu rol com a capital d'un territori que va més enllà dels límits administratius provincials i els canvis a que es veurà sotmesa l'agricultura lleidatana durant el llarg segle XIX i primer terç del segle XX.

En primer lloc s'estudia el desenvolupament del poblament en la Catalunya Occidental i el paper que hi juga la ciutat, que no consolida el seu paper de centre econòmic i de serveis fins el segle XX. En segon lloc es reconstrueixen els principals indicadors demogràfics de la ciutat, tot permetent identificar la cronologia i forma de la transició demogràfica. En tercer lloc, s'analitza l'evolució de la seva estructura productiva a partir dels actius emprats en cada sector econòmic. En darrer lloc, es relacionen aquests canvis demogràfics i productius amb l'evolució de l'estructura de la propietat de la terra del territori immediat a la ciutat (unes 20.000 hectàrees).

La conclusió principal és que l'arribada del ferrocarril, la crisi agrària fins secular així com el fracàs primerenc de l'extensió del regadiu varen debilitar el paper de Lleida en el tram urbà català i en el seu propi paper de capital territorial que no va tornar a recuperar fins els primers decennis del segle passat. Malgrat això, la ciutat no restarà al marge de les transformacions demogràfiques i socials que va experimentar la societat catalana en el darrer terç del segle XIX i el primer del segle XX.

Resumen

El objetivo principal de esta investigación es mostrar los efectos de las transformaciones sociales entre 1780 y 1930 en la ciudad de Lleida. Especialmente se centra en el impacto demográfico y social de dos de estos cambios: su rol como capital de un territorio que va más allá de los límites administrativos provinciales y los cambios a que se verá sometida la agricultura leridana durante el largo siglo XIX y primer tercio del siglo XX.

En primer lugar se estudia el desarrollo del poblamiento en la Cataluña Occidental y el papel que juega la ciudad, que no consolida su papel de centro económico y de servicios hasta el siglo XX. En segundo lugar se reconstruyen los principales indicadores demográficos de la ciudad, permitiendo identificar la cronología y forma de la transición demográfica. En tercer lugar, se analiza la evolución de su estructura productiva a partir de los activos empleados en cada sector económico. En último lugar, se relacionan estos cambios demográficos y productivos con la evolución de la estructura de la propiedad de la tierra del territorio inmediato a la ciudad (unas 20.000 hectáreas).

La conclusión principal es que la llegada del ferrocarril, la crisis agraria finisecular así como el fracaso temprano de la extensión del regadío debilitaron el papel de Lleida en el entramado urbano catalán y su propio papel de capital territorial que no volvió a recuperar hasta los primeros decenios del siglo pasado. A pesar de esto, la ciudad no restará al margen de las transformaciones demográficas y sociales que experimentó la sociedad catalana en el último tercio del siglo XIX y el primero del siglo XX.

Abstract

The main goal of this research is to illustrate the effects of the social transformations between 1780 and 1930 in the city of Lleida. It mostly focuses on the demographical and social impact of two of these changes: its paper as the capital of a territory that goes further of the provincial administrative limits and its agriculture changes during the long 19th century and first third of the 20th century.

In the first place it studies the development of the population in the Western Catalonia and the paper that the city plays, which does not consolidate its paper as an economic center and services market until the 20th century. In the second place, we have rebuilt the main demographical indicators of the city, allowing the identification of the chronology and form of the demographical transition. Thirdly, it analyses the evolution of the city's productive structure through the study of the employed in each economic sector. Finally, it relates these demographical and productive changes with the evolution of the structure of the land property of the immediate territory to the city (about 20.000 hectares).

The main conclusion is that the railway arrival, the agrarian crisis in the turn of the 19th century as well as the early failure of the irrigated lands extension, weakened the paper of Lleida in the Catalan urban network and its role as territorial capital; one that did not recover until the first decennials of the past century. In spite of all this, the city did not leave aside the demographical and social transformations that the Catalan society did experience in the last third of the 19th century and the first third of the 20th century.

Introducció

El segle XIX va ser per Lleida, com per a tota Europa Occidental, un temps de profunds i influents canvis socials. Entre aquests es troben la modernització demogràfica i el procés de desenvolupament del capitalisme que anomenem com a Revolució Industrial.

Aquests canvis socials afectaren fenòmens tan importants com quan morim i on vivim i es poden quantificar en variables com ara la reducció de la mortalitat infantil, l'augment de l'esperança de vida o l'urbanització. Les formes i les maneres en que aquests canvis es concretaren no varen ser idèntiques ni paral·leles al Vell Continent. A Espanya cada cop tenim més i millor documentades les disparitats regionals d'aquests fenòmens. Però a també a Catalunya, a una distància de pocs kilòmetres, hi hagueren remarcables diferències entre el districte industrial centrat en la ciutat de Barcelona i les contrades on aquest districte industrial no s'hi va estendre. Malauradament, la historiografia dedicada a analitzar aquestes zones que van quedar fora del districte industrial litoral no ha assolit el mateix nivell de desenvolupament que la dedicada a explicar les transformacions de la Catalunya industrial.

L'objectiu d'aquest treball és aprofundir en el coneixement de les formes que prengué el desenvolupament contemporani lleidatà mitjançant l'estudi de les interrelacions que varen tenir lloc entre els canvis socials abans esmentats, i els canvis econòmics amb la hipòtesi que l'adopció de diferents estratègies econòmiques varen alterar els ritmes i les maneres amb les que la població lleidatana va créixer i desenvolupar-se.

Des dels treballs pioners de Sánchez Albornoz sabem que aquest procés, caracteritzat per la tradició historiogràfica, com a "modernització" va tenir el seu moment de màxima intensitat entre els decennis finals del segle XIX i els primers anys del segle XX, en allò que s'ha anomenat "el llarg segle XIX". Aquest és marc cronològic del nostre estudi. Ara bé, com sovint passa en l'ofici d'historiar, per veure les causes o la trajectòria d'alguns fenòmens concrets haurem de retraure'ns al segle XVIII o anar fins ben entrat el segle XX.

Avui en dia, especialment gràcies als treballs entre d'altres d'Alex Sánchez(2010), coneixem millor els mecanismes que varen limitar l'extensió de la indústria tèxtil catalana a un districte territorialment molt petit si el comparem amb districtes industrials europeus. Així doncs als problemes institucionals, polítics, de matèries primeres i energètics enunciats pels estudiosos de la industrialització espanyola, com ara J. Fontana, J. Nadal, J. Maluquer, s'hi afegien els condicionants tecnològics.

Per Lleida encara mancava l'estudi que ens aproximés, si més no, a les bases demogràfiques del creixement econòmic del s. XIX, tant per la ciutat com pel conjunt de les contrades del ponent català. Malgrat això, i donat l'objecte d'aquest treball, es fa necessari referir-se, ni que sigui breument, als ritmes de creixement i a la configuració demogràfica de la societat lleidatana finisecular. En primer lloc, estudiarem l'evolució de la població de la ciutat de Lleida i dels seus voltants (allò que s'ha donat en cridar Ponent). En segon lloc, estudiaré la configuració de la població de la ciutat, per edats i per sexes, així com la resta dels trets bàsics

dels factors del creixement vegetatiu. Aquesta anàlisi del creixement demogràfic serà completada amb una breu referència als transvasaments de població i a les migracions.

Jordi Nadal apuntava ja fa alguns anys que, “a partir de un nivel de vida mínimo, la mortalidad de una población depende hoy mucho más de factores sociales y sanitarios (política higiénica, educación) que del desarrollo económico propiamente dicho” mentre que ens advertia que, de vegades, la població per sí sola pot ser una “falsa pista”. La hipòtesi de treball del present estudi és que els indicadors demogràfics ho són també de canvis socials i econòmics però també a l'inversa, els canvis econòmics poden ser la causa dels canvis en certes estratègies reproductives i de poblament.

Per tant, es fa ineludible, si volem conèixer amb profunditat les formes i els ritmes del canvi social a Lleida en aquest llarg segle XIX, estudiar l'evolució de les activitats econòmiques. Fer-ho en profunditat per cada una d'elles ultrapassa els marc d'aquesta recerca però sí es pot aconseguir-ne una imatge aproximada mitjançant l'estudi de les taxes d'activitat de cada un dels principals sectors econòmics.

En darrer lloc, analitzarem l'evolució de l'estructura de la propietat de la terra per tal de contrastar si, com han apuntats alguns autors pel conjunt de Catalunya, les formes de distribució del poblament —i fins i tot alguns canvis socials com ara la minva en la fecunditat— tenen una relació directa amb les formés de propietat i d'accés a la renda de la terra, especialment en societats agràries com la Lleida del segle XIX. La recerca es centrarà en les estratègies que es van conformar al voltant de l'accés a la propietat i el treball de la terra, tot intentant esbrinar de quina manera els canvis en l'accés a la renda de la terra són alhora responsables d'alguns d'aquest canvis demogràfics i socials.

Els estudis que relacionen les transformacions demogràfiques i els canvis socials que n'estan relacionats i el creixement econòmic són recorrents en la tradició historiogràfica. L'aparició de la teoria unificada del creixement (Unified Growth Theory) d'Oded Galor i David Weil implicava la connexió mútua entre la reducció de les taxes de Fecunditat, l'alfabetització, el creixement econòmic i l'accés a la propietat de la terra. Anys més tard(2006), el mateix Galor publicava un estudi que es titulava precisament Human Capital, Fertility and Growth om intentava demostrar que l'alfabetització té més incentius per créixer en societats amb un nivell de baix de concentració de la propietat de la terra, alhora que *“inequality in the distribution of land ownership adversely affected the emergence of human capital promoting institutions (public schooling and child labor regulations) and thus the pace and the nature of the transition from an agricultural to an industrial economy”* (Galor i Moev, 2006).

Però ni la historiografia local tradicional ni la societat ponentina en conjunt foren mai conscients d'aquest tipus d'explicacions. Ben al contrari, s'ha mantingut al llarg del tems un sentiment de culpa col·lectiu que creia que el deficient desenvolupament industrial era l'origen de tots els mals de la societat lleidatana i en feia als seus propis habitants com a responsables.

Es partia, en la gran majoria de casos, de la identificació entre industrialització com a fenomen general i una de les múltiples variants d'aquest procés, hegemònica en el teatre europeu, basada en l'augment de la productivitat del sector fabril, gràcies

a aconseguir economies d'escala, tal i com ha quedat establert en el model clàssic de Chandler. En el cas català la industrialització va tenir un caire limitat en l'espai¹ i amb un protagonisme aclaparador de la indústria de bens de consum i, en un lloc destacat, el sub-sector tèxtil cotoner.

Entre els perjudicis de la manca de localització industrial a Lleida, el primer i més fàcilment quantificable hauria estat la "pèrdua del tren" poblacional i amb ella, la pèrdua d'influència política i social en el Principat. Lleida sempre ha aspirat a ser, de facto, la segona capital de Catalunya, seguint al peu de la lletra la fase de Ramon Muntaner " e en la Terra Ferma, Lleida!" Aquest equilibri territorial i demogràfic es trenca definitivament al segle XIX. Tot i així, des de finals del segle XVIII, punt de partida del nostre estudi, fins a principis del segle XX, la població lleidatana va augmentar en nombre però sobretot, va canviar els components fonamentals d'aquest creixement demogràfic.

Ara bé, l'enfocament que donaré a l'estudi de les principals activitats estarà lluny d'una perspectiva excepcionalista. Abans al contrari, la manera peculiar en que es varen desenvolupar aquestes activitats respon a que formen part d'un conjunt en el que històricament s'han anat perfilant solucions distintes. Les transformacions en la societat i l'economia lleidatana són les que s'adopten en un context determinat històricament, els canvis de la societat catalana del vuit-cents. Estudiar les primeres vol dir, necessàriament fer referència als segons i aquests no seran coneguts en la seva complexitat fins que no compreguem aquelles.

En darrer lloc, soc conscient que queda per abordar l'assignatura pendent de conèixer l'aportació i el paper de la ciutat en el producte total català . De totes maneres, la finalitat que cerquen les pàgines que segueixen és, prioritàriament, veure el paper que les activitats econòmiques més importants varen tenir en el canvi social que va suposar el desenvolupament del capitalisme a les nostres contrades, i em consideraré satisfet si puc oferir una primera quantificació del seu pes en aquestes transformacions i establir els mecanismes més evidents mitjançant els quals aquests processos es varen produir.

1.- Pot veure's fàcilment en el mapa dels districtes industrials europeus reproduït per S. Pollard, on el català no destaca per la seva extensió. C. Sudrià ha ficat en relleu les causes, en parlar de la dotació deficient dels recursos energètics com a causa dels problemes de creixement industrial català.

Capítol 1: La dinàmica de la població i el poblament

1.0. Introducció

En el discurs tradicional de la història de Lleida, el segle XIX apareix, no tant com a protagonista, sinó més aviat com la demostració de les forces seculares que han intervingut en la seva evolució. El Vuit-cents s'entén com un microcosmos en el qual es retraten amb més claredat que en altres períodes, les constants de la història de la ciutat. Aquesta perspectiva s'aguditzà en el camp de la demografia.

En primer lloc, la població ha estat considerada com el termòmetre del desenvolupament, ja que el creixement de les seves forces productives (a falta de capitals que poguessin substituir-les avantatjosament en el procés) ha estat tostemps l'únic actiu en les transformacions econòmiques sofertes per la ciutat. La tesi es formula de una manera més aviat senzilla: entre el segle XVIII en que la ciutat triplicà la seva població, y el segle XX, en el que la quintuplica, el segle XIX és el del retardament lleidatà, el de la definitiva pèrdua del tren del progrés demogràfic, i a l'ensem, industrial i modernitzador, doncs l'evolució de la població "permet" quantificar la pèrdua que suposà per la ciutat, el seu immobilisme social i econòmic².

En segon lloc, l'evolució de la població lleidatana mostraria, d'una forma evident les causes del retardament. "Una ciutat sorgida de guerres i pestes" anomenava J. Lladonosa a la Lleida de 1900. Efectivament, les guerres, la mortalitat catàstròfica, però també l'immobilisme econòmic es retratarien en analitzar les causes del retardament demogràfic. I es parla de retardament perquè s'està d'acord en una certa manera de creixement de la població; aquest creixement, no obstant, hauria estat clarament insuficient per mantenir a Lleida en la posició relativa on es trobava en la xarxa urbana catalana al final l'Antic Règim.

Resten doncs marcats per la tradició intel·lectual³ local els punts fonamentals del capítol dedicat a la població: en primer lloc, cal fer referència a la manera com es concretà aquest "insuficiente crecimiento demográfico", els ritmes seguits per la població de la ciutat en el "llarg" segle XIX, i també una anàlisi del paper de la ciutat en el conjunt del poblament català, en un estudi comparatiu, que sorprenentment, s'ha realitzat molt poc des de la perspectiva de la ciutat de Lleida, malgrat la importància que se li ha atorgat.

2 .- Vegeu especialment J. Lladonosa (1967) pàgs. 14-60 i molt especialment pàgines 48-55.

3 .- Aquesta tradició s'ha palesat en la premsa de l'època i també, en obres més actuals com els estudis de J. Tortosa, J. Lladonosa, C. Torres i R. Sol, F. Porta, S. Miquel, etc.

1.1. L'evolució de la població de la ciutat, 1787-1920

Taula 1
Població i veïns de Lleida segons els diferents autors

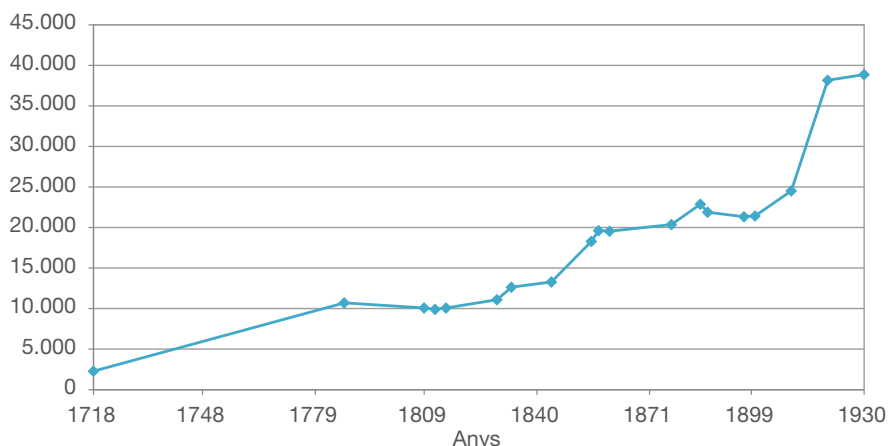
Anys	Habitants	Autor	Veïns
1718	2.273	A. Serrano	
1787	10.714	Cens de Floridablanca	
1809	10.091	Villeneuve	1.543
1812	9.908	Villeneuve	
1815	10.072	Ll. Pla	
1829	11.093	veïnatge	1.724
1833	12.634	Governació	
1844	13.293	veïnatge	1.850
1855	18.298	Bisbat	
1857	19.627	cens	
1860	19.557	cens	
1877	20.369	cens	
1885	22.886	càlcul propi	
1887	21.885	cens	1.893
1897	21.337	cens	
1900	21.432	cens	
1910	24.531	cens	
1920	38.165	cens	
1930	38868	cens	

Font: 1718: Mª Àngels Serrano (1985); 1787: J. Iglèsies (ed.) (1969); 1815: Ll. Pla (1987); 1809 i 1812: A. De Villeneuve (1813); 1833: Ministerio de Gobernación (1836); 1844: Ajuntament de Lleida (1844); Censo de Población por Barrios, A.H.M.L., Segle XIX, Caixa 59; 1855: A.H.M.L.L; Antecedentes sobre pasas dins Expedientes diversos, segle XIX, caixa 83. ; Resta d'anys: censos corresponents

Abans d'entrar en l'anàlisi de l'evolució demogràfica de la ciutat en el segle XIX, cal fer primer una crítica, ni que sigui a corre-cuita, de les fonts emprades. Pel que fa al segle XVIII, Mª Àngels Serrano i Ll. Pla han constatat una sots-estimació del cens de

1718, que posa certament difícil establir una comparança entre els ritmes de creixement del Set-cents i del Vuit-cents. Sembla clar, però, que, com han assenyalat ja molts autors⁴, el cens de Floridablanca es prou fiable com per dir que la ciutat havia superat el 10.000 pobladors el 1800, i que la crisi bèl·lica va suposar més aviat l'estancament que no pas la davallada d'aquest nombre, tal com ha demostrat Ll. Pla (1987) a partir del càlcul efectuat, basant-se en informació cadastral.

Gràfic 1
Evolució de la població a Lleida 1718-1920

Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres de la Taula1.

Així doncs, el balanç que es pot fer de la ciutat de Lleida en acabar el Set-cents sembla prou satisfactori⁵ Després de la crisi del segle XVII, el creixement del segle XVIII havia instal·lat la ciutat de Lleida, ja de manera definitiva, en la trama urbana de l'Espanya contemporània: la tercera ciutat més gran de Catalunya després de Barcelona i Reus, i una ciutat important dins el conjunt peninsular. Amb un creixement similar en el segle XIX, Lleida podia haver-se situat en una posició privilegiada dins la xarxa urbana de l'estat espanyol. Malgrat això, aquest creixement no fou ni en termes absoluts ni comparats, com el del segle anterior.

A partir de 1815, les informacions sobre la població de la ciutat es tornen confuses i molt poc fiables. Els veïnatsges de 1829, 1833 i 1844 marquen ritmes de creixement molt diferents, però similars en les magnituds absolutes i en la tendència general. Sembla ser que hi hauria una petita ocultació tant del nombre de veïns

4 .- Crec que no cal posar molts exemples de la unanimitat a l'hora de valorar el Cens de Floridablanca. Si de cas, hom pot consultar M. Livi-Bacci, fent referència al marc espanyol, P. Vilar al català, i A. Serrano i Ll. Pla per al lleidatà.

5 .- No ens manquen recerques que en els darrers anys han vingut a aïllar incògnites i a ajustar les magnituds del creixement demogràfic modern a la ciutat de Lleida. En primer lloc, la tesi doctoral de M. José Vilalta, en el millor estudi demogràfic amb el que conta la historiografia de la ciutat, ens ha explicat els mecanismes del moderat balanç de la Lleida renaixentista amb uns tons que recorden molt als que he anat trobant en el segle XIX. Per al segle XVIII, i malgrat l'abundor de visions de conjunt per Catalunya, crec que tant l'obra de Lluïsa Pla ja esmentada com la de Mª Angels Serrano, son insubstituïbles, al fer evidents els ritmes de creixement de la població de la ciutat del set-cents, establir-ne un balanç fiable i explicar la societat que va patir la crisi bèl·lica que tanca aquest període.

com del nombre d'habitants, imputable tant a raons polítiques (especialment el desig de controlar el Cens Electoral i limitar el nombre de regidors municipals a escollir), com econòmiques (l'encapçalament de la contribució de consums⁶). De totes maneres, sembla difícil sostenir que la població de la ciutat en començar els anys 40 ni era molt superior als 14.000 habitants, ni inferior als 13.000.

Els mateixos informes de l'Ajuntament revelen el fort increment de la població entre 1844 i 1855, però per aquest darrer any tenim xifres contradictòries. Per un costat, l'Ajuntament dona una xifra arrodonada d'uns 15.000 habitants. Per altra part un informe del bisbat basat en les xifres de naixements, enterraments i matrimonis realitzats calcula una població de 18.298 habitants. Donat que el informe del bisbe (realitzat per demostrar la conveniència de no reduir el nombre de parròquies a la ciutat⁷) es recolza en estimacions demogràfiques més complertes i, sobre tot, que les seves dades tenen una forta continuïtat amb les dades del cens de 1857, m'han semblat més creïbles.

Per la segona meitat del segle, disposem de les arxiconegudes xifres dels censos de població de 1857, 1860, 1877, 1887, 1897, i 1900 que, en el nostre cas, i a més de les discussions sobre la seva fiabilitat general⁸, tenen dos inconvenients afegits: en primer lloc, l'estimació de la crisi demogràfica de 1885 (l'epidèmia del còlera morbo); en segon lloc, una nova sots-estimació de la població entre 1887 i 1910.

Respecte a la crisi demogràfica de 1885, la discussió s'ha centrat en la magnitud i els efectes a llarg termini de la mortalitat causada pel còlera de 1885. Josep Lladonosa, que ha estudiat el desenvolupament de l'epidèmia i els seus resultats⁹, estima que la població de la ciutat ja estava "tocada" després de crisi colèrica de 1865. És més, per Lladonosa la població de la ciutat hauria retrocedit en termes absoluts degut a aquest esdeveniment:

"La minva d'habitants des de 1860 a 1880 es deu a la gran mortalitat que hi hagué a Lleida durant l'epidèmia del còlera asiàtic de 1865".¹⁰

Les raons d'aquesta opinió són una sèrie de consideracions errònies¹¹. En primer lloc la utilització de les xifres del cens de 1857 com si fossin les de 1860, i una estimació de les xifres de 1880 sense tenir en compte les xifres dels censos de

6 .- De fet, la darrera vegada que trobarem un padró municipal clarament a la baixa serà en el expedient sobre la contribució de consums per la Capital de 1851. En aquell cas, el fet que en el padró els veïns registrats fossin 3.495 va permetre una forta rebaixa en la quantitat efectivament entregada al fisc (230.000rs. en lloc de 360.000rs). La resposta de l'administració central va ser l'amenaça de efectuar ella un nou padró, conscient de l'ocultació de població que el padró municipal efectuava. Vegeu A.H.M.LL.; Expediente de encabezamiento de consumos.Caixa 74, 1851.

7 .- L'expedient en qüestió neix de la voluntat municipal de reduir el nombre de parròquies i, per tant, les crregues municipals que immediatament després de la desamortització van recaure sobre els ajuntaments. Vegeu A.H.M.LL.; Antecedentes sobre pases dins Expedientes diversos. Caixa 83, any 1855.:

8 .- Sobre l'elaboració del censos Vegeu Mª Nieves Pombo San Miguel i Beatriz Noguera Martínez (1993);. Sobre la seva utilització Roser Nicolau (1989).

9 .- J. Lladonosa i Pujol (1974a), pàgs. 226-231.

10 .- J. Lladonosa i Pujol (1956), pàgs. 17-18.

11 .- Vegeu una primera crítica a les dades de J. Lladonosa en A. Jové i Montanyola (1987), pàgs. 60-61.

1877 i 1887 que, tot i estar molt possiblement sots-estimades, donen un volum de població un 5 o un 6 per cent superior a la xifra de Lladonosa

En segon lloc, Lladonosa atribueix una gran incidència a la crisi colèrica de 1865 a la ciutat, quan els afectats ho van ser, sobretot, en les comarques pirinenques. Temps més tard el mateix Lladonosa rectificaria, ni que fos indirectament:

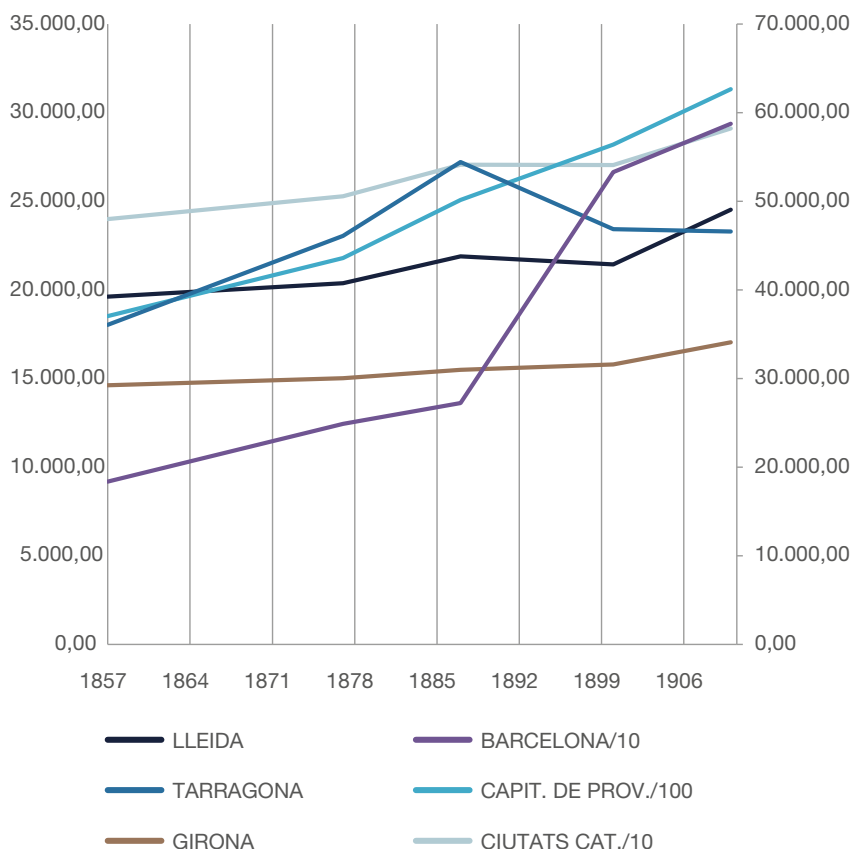
*“Lérida se salvó de la epidemia de del cólera de 1865.
No hubo ni enfermos ni defunciones en la ciudad y pueblos
del contorno, salvo en Aitona.”¹²*

De fet les xifres de mortalitat d'aquell any i de les quals Lladonosa no va disposar, semblen reafirmar aquesta darrera posició. (Vegeu Apèndix 4) L'única gran crisi de mortalitat que patí Lleida en la segona meitat del segle XIX és el còlera de 1885, que malgrat no sortir reflectit en cap cens, marca el llindar del estancament demogràfic absolut que patirà la ciutat coincidint amb la crisi finisecular. És una època curta (1885-1910), però decisiva; es marquen els fracassos de certes estratègies de creixement, l'esgotament d'altres i també, potser, la recerca d'alternatives, com veurem més endavant. De totes maneres, el fet que aquí la pèrdua del ritme de creixement de Barcelona o Tarragona (Barcelona augmenta la seva població un 35 % entre 1857 i 1877, Tarragona un 28% i Lleida un 3%) s'interpretes com un fracàs des de 1860, va fer que es cerquessin abans que en altres llocs, vies alternatives de creixement, com ara la terciarització o la reforma de les formes d'us tradicional de la terra, que començaran a actuar d'una manera efectiva a partir del segle XX.¹³

12 .- J. Lladonosa (1974a), pàg. 226.

13 .- Aquesta sensació de “fracàs” demogràfic no només va afectar als contemporanis, sinó que es va traduir durant molts anys en la sensació de que Lleida s'havia despoblat en la segona meitat del segle XIX. Així ho expressen Ernest Lluch i Eugeni Giral a, (1964); “La població catalana” dins A. Sauvy; *La Población, Barcelona, p. 157*: “Cal destacar, a més, que en el cas de Girona i Lleida, i dins la segona meitat del segle XIX, no és pas que tan sols perdin pes relatiu, sinó que àdhuc llur població global disminuí fortament, sobretot pel que concerneix Lleida (1857:112; 1900:100).”

Gràfic 2
Evolució de la població 1857-1910

Font: Censos corresponents. Per Barcelona, s'ha dividit la població per 10 i per capitals de província espanyoles s'ha dividit per 100, per tal de fer les magnituds resultants més fàcilment comparables amb les xifres de població de Lleida i Tarragona. La sèrie "Ciutats Catalanes" respon a les poblacions catalanes (excepte les quatre capitals de província) que el 1857 tenien més de 5.000 habs.

Precisament, la importància de la crisi colèrica de 1885 m'ha portat a intentar calcular la població de Lleida al començar aquell any, sobre la base de la població del cens de 1887, les xifres de natalitat i mortalitat de 1885, 1886 i 1887 i la suposició de que els fenòmens migratoris en aquells anys van ser menyspreables. La dada resultant és gairebé un 5 per cent més alta respecte al càlcul de població intercensal¹⁴, sense comptar amb possibles sots-estimacions en els censos de les xifres de la població de fet i de dret, que de ben segur es produïren.

14 .- Afegir aquesta xifra en la evolució general de la ciutat a les xifres que tinc d'altres fonts, crec que ha estat prou important a l'hora de no desvirtuar el perfil general de l'evolució de la població per aquells anys. Sense el càlcul de la població de 1885, es podria pensar en un estancament de la població durant la crisi finisecular; amb aquest afegit podem observar clarament un retrocés que en termes absoluts implica gairebé un 10 % de la població de la ciutat, sense comptar amb els efectes multiplicadors d'aquest buit.

Taula 2
Evolució de la Població de Lleida
segons J. Lladonosa i els Censos Corresponents

any	J Lladonosa	Censos
1840	12000	13293*
1860	19627	19557
1880	19583	20369**
1900	21432	21432

Font: J.Lladonosa (1856); pàg. 17 i Censos de Població corresponents.

*La dada és de 1844 i és fruit d'un veïnatge municipal.

** La xifra és de 1877.

La sots-estimació censal ha estat la causa de la dificultat per fer un balanç acurat de la demografia de la ciutat en el segle XIX. Tothom sembla estar d'acord en que la xifra de 21.432 habitants pel 1900 es molt baixa; el problema ha estat ponderar-la. J. Monzon i Josa, en el seu estudi sobre la població de la ciutat¹⁵, s'estima més donar la població de fet, però només pel segle XIX, cosa que distorsiona considerablement l'evolució de la població de la ciutat:

Taula 3
Evolució de la població de dret i de fet de la ciutat

anys	Segons Monzon	Pobl. de dret	Pobl. de fet
1857	19.627		19.627
1877	23.683	23.683	19.557
1887	24.911	24.911	21.885
1897	24.932	24.932	21.337
1900	21.352		21.432
1910	24.531		24.531
1920	38.260	38.260	38.165
1930	43.139		38.868

Font: J. Monzon (1933) i Censos Corresponents.

És molt probable que la població de dret sigui, paradoxalment, una xifra molt més aproximada a la població real de la ciutat, ja que pels volts del Nadal (cal recordar que els censos es fan amb data de 31 de desembre) els residents a la ciutat la resta de l'any tornen al seu poble d'origen, ja que bona part de la població de la ciutat procedia de les poblacions veïnes del Segrià i les comarques adjacents.

¹⁵ .- J. Monzon i Josa (1933).

Per tant, el balanç demogràfic en el segle XIX ens fa recordar que el creixement de la ciutat té una íntima relació amb el creixement o decreixement de les contrades de la Catalunya Nova, més enllà dels marcs comarcal o provincial. En efecte, en la mesura que Lleida s'anirà consolidant com el mercat i centre per excel·lència de la Catalunya occidental i de la Franja oriental Aragonesa (anomenada aquí, "Franja de Ponent"), el vincle en l'evolució del poblament d'aquestes contrades i el de la ciutat es farà cada cop més evident.

Sense entrar en l'anàlisi del poblament català i la seva distribució en el segle XIX, tema que sobrepassa els límits d'aquesta recerca, és força notori que l'estancament demogràfic de la ciutat està íntimament lligat al creixement dels municipis que conformen el territori que, a partir d'ara, anomenarem com a "Ponent" i que inclou les comarques actuals del Segrià, les Garrigues, la Noguera, l'Urgell, el Pla d'Urgell, la Llitera, el Baix Cinca, l'Alta i la Baixa Ribagorça, i els dos Pallars. Malgrat aquest vincle, cal constatar que es produeixen processos de divergència entre l'evolució de la capital i de les comarques, alhora que ja és ben coneguda la tendència cap a la urbanització que es produeix a Catalunya al llarg dels dos darrers segles, fenomen que explica també les formes que pren el poblament del Ponent.

En primer lloc, per tant, analitzarem el creixement de la ciutat dins un àmbit més regional, per, seguidament, comparar-lo amb altres ciutats catalanes.

El poblament comarcal ha estat una eina força utilitzada per descriure la evolució de la Catalunya contemporània. J. Vicens Vives va fer el primer gran intent de sistematització del creixement comarcal en *Industrials i Polítics*, on descriu les dinàmiques diferents de creixement comarcal: una anterior a 1860 i una posterior a aquesta data. Pel que fa referència al període anterior a 1860, i seguint els estudis de J. Nadal i P. Vilar, Vicens Vives distingeix dos grans zones demogràfiques:

"En 1860 Catalunya es dividia demogràficament en dues grans contrades: la litoral i la continental o muntanyenca.

*(...)La diferenciació entre les dues Catalunyes demogràfiques arrencava de segles enllà."*¹⁶

A partir de 1860 - un moment excepcional segons Vicens, tant en termes absoluts ("assenyala el moment estel·lar de la plenitud demogràfica de Catalunya"¹⁷), com a nivell comarcal - la situació es diversifica, tot pluralitzant-se els trets de l'evolució de la població catalana:

"...ens trobem en presència de quatre catalunyes.(...). La primera, l'estrictament pirinenca (...). En la segona les pèrdues són a un ritme més pausat (menys del 30 per 100); comprenen el que resta de la Catalunya muntanyenca (...). Finalment, en la Catalunya que creix hi ha dues grans zones:

16 .- J. Vicens Vives i M. Llorens (1983), p. 12.

17 .- J. Vicens Vives i M. Llorens (1983); p. 7.

*la Catalunya agrícola de Ponent i Migjorn i la Catalunya industrial de Llevant*¹⁸

Tot i aquesta anàlisi plural, era evident, fins i tot pel mateix autor, que altres factors molt més complexos contribuïen a aquesta diferenciació, entre els quals J. Iglèsies (1961) va emfasitzar-ne dos: el rec i l'altitud. Anys més tard, J. Rebagliato proposava una nova classificació del creixement demogràfic comarcal català:

“El balanç del mig segle (des del 1857), permet de dividir Catalunya en cinc àrees d'evolució poblacional diferent:

1)comarques de creixement notable: a part el Barcelonès (127,1 % d'increment) i el Vallès Occidental (35,3 %), van incrementar la població amb més del 20 % tres comarques perifèriques : el Roselló (Perpinyà hi pesava), el Montsià i Andorra, si n'és certa la població del 1849; 2)comarques de creixement normal (10-20 %): són comarques vinícoles (l'Alt Penedès i el Baix, la Ribera d'Ebre i la Terra Alta), amb nova irrigació (el Baix Llobregat, el Baix Ebre, el Segrià i les Garrigues) o industrialitzades (el Bages, el Ripollès, el Vallespir); 3) comarques estacionàries: predominaven al Sistema Mediterrani, incloent-hi sectors propers de la Depressió Central; 4)comarques regressives: van perdre entre un 10 i un 20 % de la població; n'hi havia al Pirineu i Pre-pirineu orientals (Garrotxa - Osona - Berguedà - Baixa Cerdanya), als marges de Ponent (Ribagorça - Llitera) i als plans cerealístes centrals (Anoia - Segarra - Alt Camp), i 5)comarques en procés de desertització, típiques dels Pirineus Centrals: l'Alta Cerdanya, l'Alt Urgell, el Pallars, la Vall d'Aran (35,5 %) i el Solsonès (41, 1 %).”¹⁹

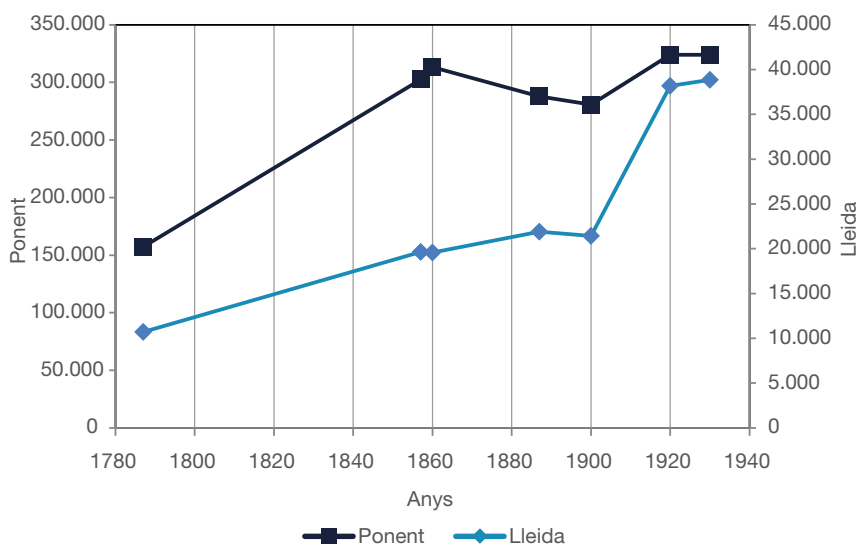
Malgrat aquest intent de diversificar molt més la classificació dels comportaments, queda ben clar que la divisió comarcal no ha estat sempre la idònia per caracteritzar acuradament les evolucions del poblament català, doncs, més enllà dels transvasaments entre camp i ciutat, sovint es produeixen, sobretot en comarques molt grans (com el Segrià o la Noguera, per exemple) moviments de població d'un municipi a un altre (fins i tot d' una conca a una altra²⁰). En tot cas, podem donar unes indicacions sobre la relació entre el creixement de la ciutat de Lleida i el territori, que abans hem definit com a Ponent.

18 .- J. Vicens Vives i M. Llorens (1983); p. 14.

19 .- J. Rebagliato (1979), p. 12.

20 .- T. Vidal i Benito (1983), p. 274.

Gràfic 3
Evolució de la població, Lleida i Comarques de Ponent, 1787-1930

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Censos de Població corresponents.

Observant les dades de la població de la ciutat de Lleida i la de les comarques ponentines, sembla haver-hi a llarg termini una evident coincidència. Fins 1860 tant la ciutat com el territori creixen amb ritmes molt similars. A partir de 1860, i fins al segle XX, el creixement es detura en tots dos casos, i fins i tot es produeix una pèrdua de població en el territori, degut especialment al despoblament de les comarques de muntanya. En canvi, es produeix un fort increment de la població del Pla d'Urgell i, en menor mesura, de les Garrigues i el Segrià. Ja en el segle XX, creixen, a més de les ja assenyalades, la Llitera, el Baix Cinca i alguns municipis de la Noguera (segurament gràcies a la construcció del Canal d'Aragó i Catalunya), al mateix temps que es frena, ni que sigui momentàniament, la desertització de la muntanya. I és en aquest nou període de recuperació demogràfica del territori que la capital també creix.

En termes absoluts, Lleida guanya gairebé el mateix nombre d'habitants que un territori amb una població catorze vegades més nombrosa, i una superfície cinquanta vegades més extensa. En termes relatius, Lleida guanya un 81% d'habitants, mentre que el territori tot just en guanya un 9%. Però allò que realment és simptomàtic, més enllà dels matisos i de les divergències puntuals, és el paral·lelisme en les tendències. Quan el territori augmenta la seva població, també ho fa la capital. Vol dir això que hi ha una relació de causa-efecte entre els dos fets? Crec que no. El paral·lelisme no està només en els efectes, sinó en les causes: l'extensió dels regadius, els canvis en la distribució del poblament i els processos

d'urbanització afecten per igual a la ciutat de Lleida i als municipis del territori que l'envolta, com veurem tot seguit, encara que amb escales, és clar, diferents²¹.

Abans però, cal contestar en la mesura que sigui possible una altra qüestió: fins a quin punt el creixement de Lleida "s'alimenta" de l'emigració de les contrades que l'envolten? Més tard analitzarem els factors del creixement de la població de la capital, però és prou significatiu el fet que els residents a la capital passin a representar el 6% dels habitants de Ponent, mentre que el 1787 eren gairebé el 7% i el 1920 seran el 12 %. El fet és, doncs, que durant el segle XIX Lleida no augmenta la seva població a expenses del creixement de les comarques que l'envolten, ans al contrari, Lleida creix menys que les comarques de Ponent entre 1787 i 1860, mentre que en els moments de crisi (1860-1900), es resisteix millor que elles al despoblament, segurament gràcies a la diversificació productiva i al seu paper de capital administrativa.

No serà fins al segle XX que la capital de la província assolirà un creixement en el nombre dels seus habitants superior al creixement del conjunt d'aquestes comarques, però aquest fet s'ha de relacionar amb un canvi en el creixement vegetatiu de la ciutat (que més tard constatarem) i sobre tot el procés d'urbanització. En efecte, una breu repassada a la trajectòria demogràfica dels municipis de més de 2.000 habitants, ja ens mostra que aquests i no la capital són els principals beneficiaris del despoblament rural en la segona meitat del segle XIX. Més encara, quan tot el Ponent català augmentava la seva densitat de població ells concentren el major increment de població. No obstant quan les zones rurals es despoblen, són aquests municipis mitjans els qui se'n beneficien, especialment els de les zones regades del pla (Segrià, Pla d'Urgell, Urgell). R. Sol i C. Torres han descrit aquest fenomen d'atracció que certes comarques han produït sobre l'emigració d'altres contrades, en detriment de la capital, com punt de destinació final dels immigrants:

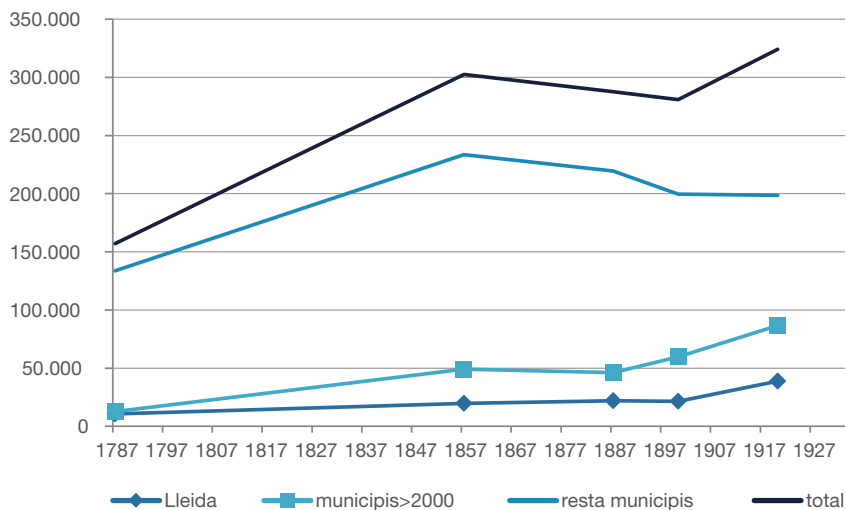
*"En relació a la immigració interna, és un fet que Lleida ha estat sempre la capital que menys atracció ha exercit sobre els catalans d'altres contrades; i en relació al de les pròpies comarques ho explica el fet de la feble població general de la província general de la província de Lleida i l'augment de riquesa i habitants de tot l'Urgell, que absorbí en bona part els emigrants de les regions muntanyenques."*²²

Tot i certa en part, aquesta afirmació cal que sigui complementada amb l'anàlisi per categories de municipis en nombre d'habitants.

21 .- Una opinió clarament diferent és la de L. Reolons a (1979), p. 63: "Des del punt de vista demogràfic, la importància de la gran àrea lleidatana de regadiu és molt gran. La disminució de població generalitzada a tota la resta de Catalunya Occidental ha quedat compensada dins la mateixa Catalunya Occidental. Això ha suposat un accentuat desequilibri demogràfic en aquesta part de Catalunya, però si no hagués existit aquesta àrea, la despoblació absoluta de la Catalunya de ponent hauria estat molt considerable".

22 .- R. Sol i C. Torres (1989), p. 13.

Gràfic 4
Evolució de la població de Ponent per categories de municipis, 1787-1920

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Apèndix 1.

En termes generals, es pot concloure, resumint, que l'emigració es produeix del camp (i especialment de les contrades de muntanya) cap als pobles més grans situats en zones regades o amb conreus força especialitzats (Baix Segre o Garrigues). Així, el Ponent català pren un model d'urbanització pel Vuit-cents que molt poc o gens té a veure amb la resta de Catalunya. Josep Fontana, parlant de l'urbanització l'ha resumit tot dient:

“La conclusió sembla clara: ha augmentat la xarxa urbana de poblacions de més de 10.000 habitants, amb un creixement que s'ha fet a costa dels nuclis rurals inferiors als 2.000 habitants, mentre que l'estrat intermedi de petits nuclis que compleixen les funcions d'articulació entre la Catalunya urbana i rural la de la indústria, l'administració i els serveis amb la purament camperola- resta estable.”²³

Per tant, el procés d'urbanització en el ponent català és de signe molt diferent al de la Catalunya litoral. En aquesta, els municipis de més de 10.000 habitants concentren les pèrdues de la Catalunya rural, mentre que al interior són els municipis de més de 2.000 habitants els que creixen, mentre que l'única ciutat de més de 10.000 habitants és la que resta estable. Si cal acceptar el raonament de J. Fontana, o bé a la Catalunya interior són els municipis menors els que realitzen la tasca de connexió entre la Catalunya rural i la urbana, o bé, Lleida no formaria part pròpiament dita d'aquesta Catalunya urbana de l'administració i els serveis,

23 .- J. Fontana (1988), p. 361.

i el seu paper seria similar al dels municipis litorals mitjans: servir de connexió entre les “dues Catalunyaes”. Una hipòtesi suggerent que caldrà reprendre al llarg d'aquesta obra.

Reprement, però, el fil de l'urbanització a Ponent, i la recerca d'una tipologia interpretativa adient, ens trobem amb la proposta de Roser Nicolau que, a partir de l'estudi dels canvis en la distribució del poblament català, ha distingit-hi dos formes de urbanització:

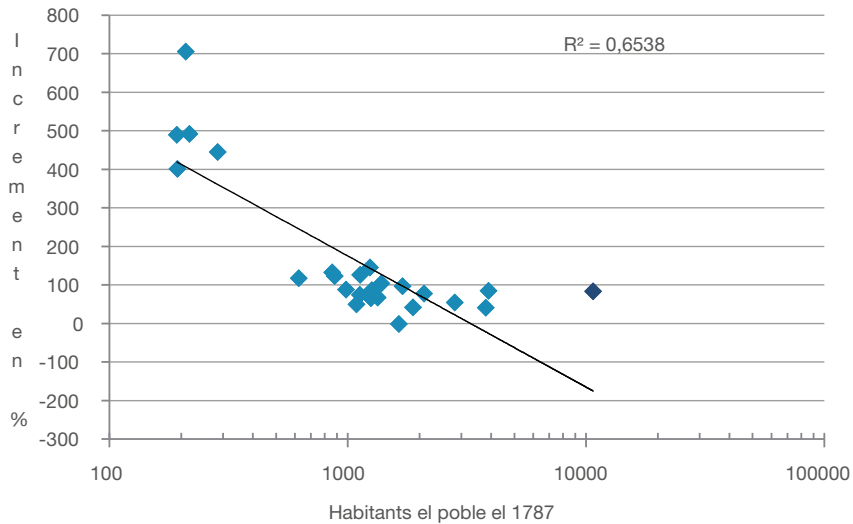
“El procés d'urbanització (és a dir l'augment del percentatge de la població urbana) es produeix per l'acció de dos mecanismes diferents que ens sembla convenient distingir: un creixement relativament generalitzat i intens de tots els municipis que fa que alguns d'ells passin a ser considerats nous centres urbans o un creixement desigual i relativament més ràpid dels centres urbans respecte a la resta dels municipis.

Aquest segon mecanisme és el que caracteritza el procés modern d'urbanització, la qual ha permès que la població urbana (i activa en el sector industrial i de serveis) pogués augmentar de manera molt ràpida i sostinguda sense que necessàriament augmentés la població agrària (en alguns casos fins i tot disminueix).”²⁴

Partint d'aquesta classificació, podem assenyalar que, mentre que en el litoral català el procés d'urbanització en el segle XIX es realitza mitjançant el segon mecanisme (com molt bé apunta el mateix treball de R. Nicolau), a Ponent, en el segle XIX, es realitzarà per la primera de les vies descrites, encara que amb diferències notables segons els períodes.

24 .- R. Nicolau (1990), p. 25.

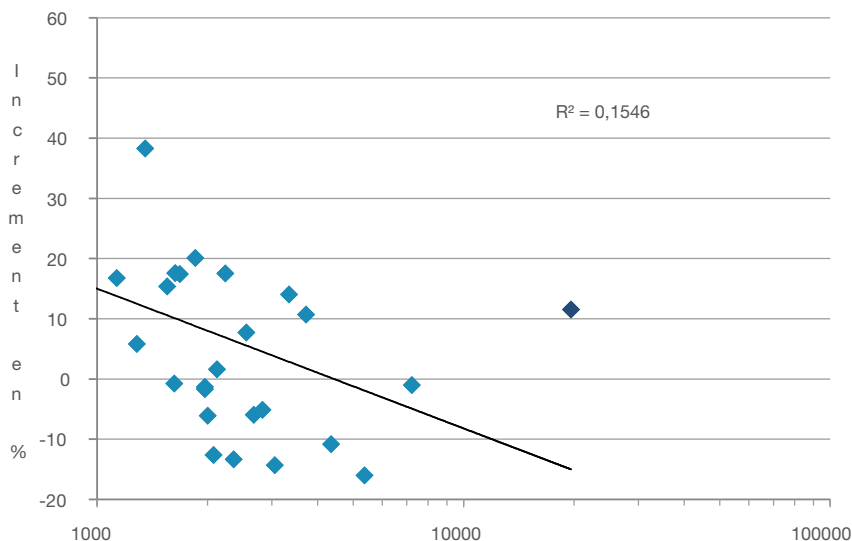
Gràfic 5
Relació entre el increment de la població i tamany del poble, 1787-1857

Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres de l'apèndix 1.

En la primera meitat del segle XIX, es produeix un creixement de gairebé tots els pobles de la plana (i sobretot del Segrià i Pla d'Urgell - Mollerussa (401 %), Alcarràs (132 %), Almacelles (489 %), Maials (705 %), Bellcaire (492 %), Bellvis (445 %) ó El Campell (164 %)- on increments molt petits del nombre de habitants donen increments percentuals fabulosos, però que normalment són el producte de l'establiment d'alguns camperols en terres fins aquell moment no conreades. També creixen, pobles de més de 1.000 habitants com Seròs, Arbeca o Mequinensa (amb increments superiors al 100 %), mentre que els pobles grans que havien avançat el seu creixement al segle XVIII i les capitals comarcals augmenten la seva població molt menys que el conjunt de les contrades occidentals catalanes -per exemple, Borges, Tàrraga, Tremp, Balaguer (que, fins i tot, es despobla), Fraga, Tamarit, Agramunt o la mateixa Lleida). És ben cert, però, que en aquestes grans viles, increments importants de població difícilment donen resultats percentuals elevats, sense que això impliqui, al contrari, estancament demogràfic. Senzillament posa de manifest el perillós que pot ser treballar amb dades percentuals.

Gràfic 6
Relació entre el increment de la població i tamany del poble, 1857-1900

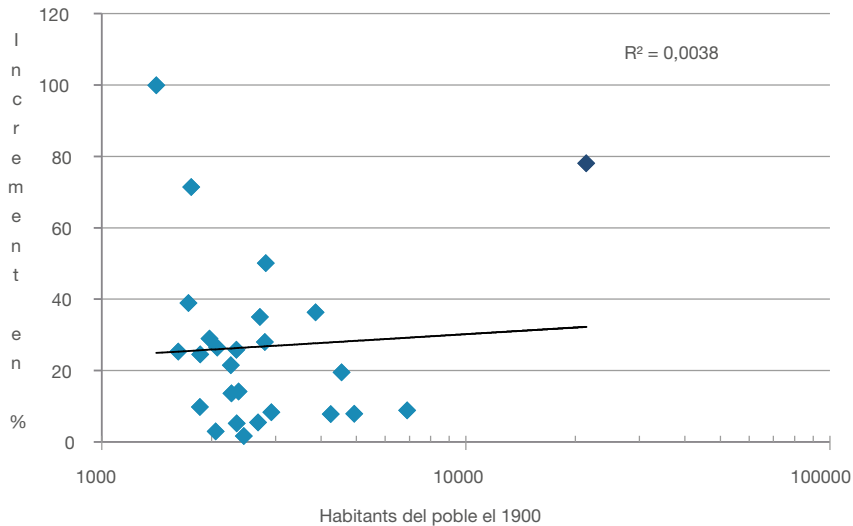
Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres de l'Apèndix 1.

Si en la primera meitat del segle XIX, és el nombre d'habitants del poble el factor que millor classifica les variacions en el poblament, en la segona meitat del segle XIX el factor clau és l'economia i, més específicament, els usos de sol i les produccions: el creixement de la nova zona de rec del Pla d'Urgell després del primer ensurt, té molt a veure amb l'augment demogràfic d'aquesta comarca en la segona part de vuit-cents²⁵; l'especialització en els conreus de l'oli i la vinya, també té la seva traducció demogràfica (Borges, Maials, Juneda, Arbeca, etc.). Mentrestant, els municipis bladers amb regadiu (Lleida, Almenar, Torres de Segre o Balaguer) o els que no han pogut fer la substitució dels seus vells conreus de secà (el municipis del Baix Cinca o la Llitera), pateixen petites davallades de població.

Per acabar amb aquest repàs al poblament de les contrades del Ponent Català, durant el segle XIX, caldria veure quin són els seus efectes en el segle XX.

25 .- Aquest aspecte ja va ser enfatitzat per J. Iglèsies (1961); p.359: "comarcas como la de Urgel, Segrià y las Garrigues, parece que se desdoblán en cuanto al movimiento de población, y mientras la parte regada por los canales gana densidad demográfica, la que continúa de secano sufre una merma de habitantes cada vez más visible".

Gràfic 7
Relació entre el increment de la població i tamany del poble, 1900-1930

Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres de l'Apèndix 1.

En el 1er. quart del s. XX, la tendència del poblament d'aquesta zona segueix essent molt similar en els seus trets bàsics al període anterior, tot i que es produeixen variacions importants:

- En primer lloc, el nou Canal d'Aragó i Catalunya fa créixer d'una manera important els municipis de la part més occidental.
- En segon lloc, tots els gran pobles tenen ara increments positius.
- En tercer lloc, i de manera especial, la capital, Lleida abandona la dinàmica d'estancament de la segona meitat del segle XIX. La ciutat segueix ara el model litoral català, on les ciutats de més de 10.000 habitants concentren els creixements demogràfics més importants. És a dir, no és fins al s. XX que la ciutat de Lleida s'incorpora al mecanisme "modern" d'urbanització caracteritzat per la concentració de l'increment de població en les ciutats, en lloc del creixement dels pobles petits fins a transformar-se en "ciutats".

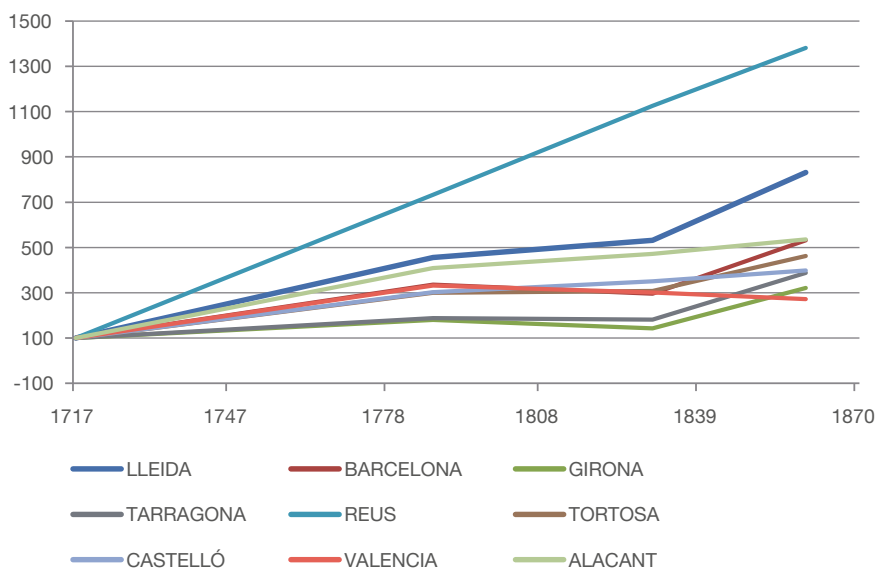
En definitiva, per resumir, el poblament del Ponent català en la primera meitat del s. XIX s'explica atenent a la grandària dels municipis i la possibilitat d'augmentar les terres conreades mentre que, en la segona meitat, i sobretot a finals del període estudiat, i a mesura que augmenta la importància d'una agricultura comercialitzable i especialitzada, cal incorporar paràmetres com la qualitat de la terra, els conreus o els usos del sol, per explicar l'evolució de la població.

Aquestes causes "endògenes" no neguen la importància d'altres causes tradicionalment exposades per explicar l'evolució de la població de Ponent (i molt especialment de la seva capital), tals com la seva situació geogràfica (el

problema de la “litoralitat”²⁶) o bé pels seus problemes de comunicacions amb altres zones (el “aïllament”²⁷), però crec que cal anar reconduint les explicacions sobre el desenvolupament demogràfic de la ciutat cap a factors que tinguin més a veure amb el seu procés econòmic i social millor que no pas a factors que posin l'èmfasi en causes exògenes a la ciutat, com ara, les comunicacions, la situació geogràfica o el desenvolupament demogràfic català litoral.

Ara bé, tot i que ja son força abundants els estudis sobre el creixement de les ciutats catalanes en els darrers cent anys, crec que no està de més veure com es va comportar la capital lleidatana en comparació amb altres ciutats catalanes i del litoral mediterrani, per tal de veure la força dels arguments basats en la “litoralitat”.

Gràfic 8
Evolució de la població de les principals ciutats catalanes
1717-1860 (1717=100)

Font: El-laboració pròpia

Qualsevol estudi que vulgui analitzar la població urbana catalana del segle XIX, no pot deixar d'estimar els efectes de la crisi de les guerres Napoleòniques i de la crisi de postguerra i el seu impacte demogràfic, molt especialment per la importància que els hi ha atorgat la historiografia tradicional²⁸. Malgrat això

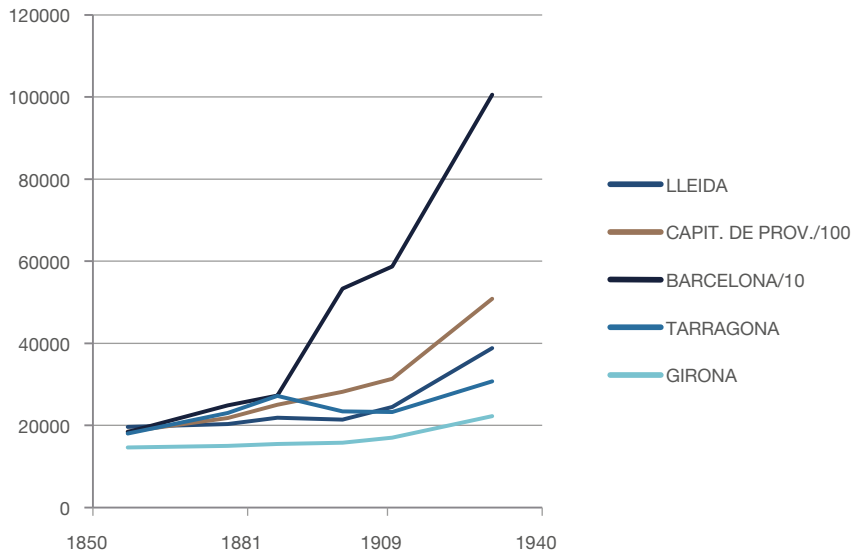
26 .- E. Lluch i E. Giral (1964); p. 161: “Lleida [província] apareix aquí, per contra, amb una densitat molt baixa, reflex no tan sols dels seus deserts, sinó també de la seva manca de litoralitat”.

27 .- J.R. Bataller (1961), p. 430: “De nuestros días es el extraordinario aumento de población que ha experimentado Lérida, que para ser una de las poblaciones más importantes de toda Cataluña al acrecentarse su riqueza agrícola con las grandes zonas regables y por las facilidades obtenidas en sus comunicaciones con la alta montaña”.

28 Vegeu, J. Iglesias (1967), pàgs. 385-481.

es pot observar com, vista des de 1830, la població lleidatana no es va veure excessivament afectada en el seu creixement per la dita crisi i, pel contrari, és la ciutat catalana que millor balanç presenta del primer terç del segle XIX -excepte Reus-. Pel segon terç del segle, la situació relativa de la ciutat empitjora, però no fins extrems crítics. És simptomàtic, però que és la capital de Província amb un creixement més minvat, encara que superior als increments de Reus i Tortosa.

Gràfic 9
Evolució de les capitals catalanes i espanyoles, 1857-1930

Font: Censos corresponents.

És, doncs, en la segona meitat del segle XIX i molt especialment a partir de 1877, quan la capital del Segrià no resisteix les comparances amb la resta de ciutats catalanes: s'aguditzava potser a partir de llavors el fenomen de la litoralitat? O bé és que a partir de 1887 comença a entrar en crisi un determinat tipus de creixement agrari? Crec que la comparança amb el cas de Tarragona suggereix que la hipòtesi de la litoralitat no és precisament la més correcta. Malgrat tot, sembla prou evident que la crisi demogràfica finisecular de Lleida té un caire no gens similar, ni en la seva magnitud ni en la seva forma, ni en els seus ritmes al de les altres ciutats analitzades. Un dels intents més seriosos per tal d'establir alguna explicació a aquestes divergències va ser el treball de Josep Mª Carreras i Joaquim Margalef²⁹.

Per aquests autors, la dinàmica de la població urbana catalana estava lligada al procés d'industrialització:

29.- J.M.Carreras i J. Margalef (1977), n° 2, Barcelona, pàgs. 32-43.

“...la evolución del fenómeno de la urbanización de Catalunya que, como sucedió en la mayor parte de los países desarrollados, está íntimamente ligado al de la industrialización. La división del trabajo ha sido sin duda el motor principal de la concentración urbana: los aumentos de la productividad agrícola y que parte de las funciones del sector primario pasaran al secundario o al terciario, es decir, del campo a la ciudad, ha sido otra de las fuerzas que han actuado”³⁰

Partint d'aquesta premissa, els autors estableixen tres tipus d'evolució urbana, depenent de la evolució de la població comarcal i de la localització industrial:

“a) Si en la comarca hay una actividad industrial importante, el centro o la capital comarcal se beneficiarán de la misma y albergarán una amplia gama de servicios.(...)”

b) Si la comarca localiza unas actividades industriales, nos podemos hallar ante un aumento de población de la capital comarcal y una disminución en el resto de municipios de la zona (...).

c) Finalmente, existiría un tercer grupo de ciudades importantes en la estructura urbana territorial de mediados del siglo XIX que no han sufrido la influencia del sector industrial, como no sea de forma negativa (...).”

Caldir que l'anàlisi d'aquests autors està fet en base a un període (1857-1975) molt diferent al meu estudi, en el qual el segle XIX feia poc més que emmarcar la qüestió principal: sense una reordenació de les activitats econòmiques catalanes, i per tant, de les forces productives, no hi pot haver reequilibri territorial a Catalunya.

Tot i això la hipòtesi es convertí ràpidament en l'explicació principal del “fracàs” demogràfic lleidatà del segle XIX: en no haver industrialització, no va haver creixement demogràfic. Les causes de la no industrialització quedaven establertes amb senzillesa:

“Tales características [una certa independència de la població i la localització industrial] permanecerán esencialmente en la segunda mitad del siglo XIX y primera mitad del siglo XX, a pesar de una tendencia a la concentración y centralización del capital (...). Esto presupondrá mayores necesidades de capital industrial y una unificación del mercado, creando una situación de dependencia de los centros industriales, cada vez mayor, respecto de Barcelona.

30 .- J.M. Carreras i J. Margalef (1977); p. 32.

(...)El aumento de la capitalización del sector industrial tiene como consecuencia inmediata la creación de nuevos puestos de trabajo en las zonas donde la actividad secundaria se localiza. Esto significará que, en las zonas donde no existen estos efectos secundarios o no estén bien comunicadas con un centro industrial lo suficientemente importante que posibilite una interrelación sectorial, habrá una disminución en la creación de empleo industrial, lo que incidirá directamente de forma negativa sobre el crecimiento de la población”³¹

Tot i que els arguments són contundents hi han sèries divergències entre el procés exposat per Carreras i Margalef i l'evolució de la població de la ciutat de Lleida en la segona meitat del segle XIX³². En primer lloc cal constatar com va ser precisament en la segona part del segle XIX quan es va produir el estancament demogràfic i que van ser precisament en el primer terç del segle i les etapes de ple desenvolupament franquista quan la ciutat va igualar o superar el creixement de la població del litoral. Així doncs, la correlació entre creixement industrial i augment poblacional no s'ajusta a la dinàmica lleidatana, ni tampoc a la de la major part de les ciutats del interior peninsular. Aquesta és una hipòtesi que més endavant hauré de reprendre, però que deixem ja apuntada.

Així doncs, sembla existir una certa manca d'explicacions que, o bé matitzin la seva anàlisi més enllà de que *“Urbanització i industrialització han estat a Catalunya, com gairebé tot arreu al segle XX, processos paral·lels”³³*, o al contrari, que entrin a explicar la construcció d'un model de ciutat-regió sense remetre's a una senzilla divisió de funcions:

“Moltes vegades resulta difícil destriar una funció de l'altra. Hi ha ciutats que n'exerceixen diverses. El que és comú de totes elles, fins al trasbals post-industrial, era llur funció organitzadora del seu espai comarcal i la disposició jeràrquica (...).

(...). I la jerarquia no impedia l'existència d'aquesta xarxa, perquè el mateix concepte de xarxa pressuposa que cada centre compti amb la presència d'un cap que prengui les decisions superiors.”³⁴

Si abans era la industrialització la que imposava una dinàmica de urbanització, ara és la lògica interna del funcionament de les regions la que imposa una jerarquizació, definida històricament, sense entrar en els ritmes i en les formes.

Altres autors han volgut explicitar causalitats: seria la lògica interna del capitalisme la que produiria la jerarquizació del territori, i alhora d'explicar-ne les formes

31 - J.M. Carreras i J. Margalef (1977); pàgs. 42-43.

32 - Crec que els mateixos autors van avançar les causes d'aquest desajustament entre el seu estudi i la realitat de la capital del Segre: no haver estudiat el sector serveis (excepte el turisme, que sí inclouen en l'anàlisi).

33 - Anna Cabré i Pla i Isabel Pujadas i Rubies (1989) p. 16.

34 - Lluís Casassas i Simó i E. Bertran (1983), vol. 18, p. 18.

es remetent, precisament, a la inexistència d'una lògica més enllà de les lleis del mercat, una mà invisible que hauria establert les formes d'aquesta organització dels homes en el espai català:

“En efecte, si bé no ha existit un pla d'ordenament territorial global, la concentració entorn de Barcelona s'ha produït de manera espontània. Les economies d'aglomeració i d'escala lligades al desenvolupament espontani del sistema capitalista a Catalunya, han esdevingut elles mateixes un element planificador. Això impedeix parlar de caos, si no és d'un caos que dugui un adjectiu, ja que les transformacions territorials s'han esdevingut amb una lògica econòmica força clara, com a succeït en tants d'altres indrets del món, tant si han comptat amb planificació com no.”³⁵

Tomàs Vidal, tot reprenent el mateix punt de partida de Vicens, ha intentat cercar una explicació interna de les formes de urbanització de la Catalunya de Ponent. Aquesta autor parla - al igual que Vicens- d'una dinàmica trencada cap a 1860. Anteriorment la lògica de la distribució espacial estava directament relacionada amb la superfície del terme municipal (una dada que, fins ara, poc o gens s'havia tingut en compte), i les possibilitats de producció agrària dins el marc de l'agricultura tradicional:

“La distribució espacial dels municipis de les diferents talles representava certes regularitats. En general, els municipis més grans en població apareixien principalment en sectors no gaire llunyans de la costa i a les planes centrals. D'altra banda, és interessant destacar que son rars els municipis de gran extensió i feble població. Les bases del poblament eren encara força ecològiques i hom troba certa correlació entre superfície i població. (...). Els municipis de menys talla poblacional apareixen sistemàticament als sectors més esquerps dels Pirineus i de les serralades pre-litorals però llur petitesa correspon també a la del terme o a l'adversitat de llurs terres”³⁶

Aquesta forma de poblament és la que explicaria el creixement demogràfic de la ciutat de Lleida des del segle XVIII amb els establiments i l'augment de les

35 .- Carles Carreras i Verdguer (1983), p. 417. [el subratllat és meu]

36 .- T. Vidal i Benito (1983); p. 286.

zones conreades estudiades per E. Vicedo³⁷ i en la primera meitat del segle per M. Moreno³⁸. Aquest tipus de creixement de la població es deturaria als voltants de 1860 amb la transformació de la agricultura catalana:

“Cap al 1860 s’acaba una llarga etapa per al poblament català, els recursos agraris deixen per a sempre d’ésser la clau del poblament. Els progressos en el camp dels transports i les comunicacions i el que això significa pel que fa als intercanvis de béns, serveis i idees fan trontollar els esquemes tradicionals del poblament. (...). Les tradicionals ciutats-mercat entren en un procés de readaptació i competència en el qual moltes fracassen. (...). Tot això no és més que la posta en funcionament del clàssic procés demospacial típic de les societats que s’industrialitzen: el binomi creixement urbà-èxode rural.”³⁹

Tot i la gairebé inevitable referència al procés industrialitzador, de discutible influència en les nostres contrades, el interessant és l’afirmació de l’existència d’una lògica interna al procés de desenvolupament agrari que explicaria el canvi en les formes del poblament de les contrades occidentals catalanes. Fins i tot més endavant, el mateix autor, i a l’hora d’explicar el creixement demogràfic de les comarques del Segrià i l’Urgell en el primer terç del segle XX, no ho fa en relació al creixement de la demanda litoral, sinó, especialment, a que “els regadius comencen a donar rendiment”⁴⁰. Sense defugir la importància de la demanda en una agricultura progressivament comercialitzable, i sense la qual res s’explica, per primer cop hom comença a trobar models que ni fan referència a Catalunya com a fenomen unidimensional ni expliquen les diferències fent referència a l’acció del procés industrialitzador, als ritmes de la demanda del litoral o la manca d’industrialització.

37 - E. Vicedo (1991) posava en relació l’augment de la colonització agrària amb l’oferta de mà d’obra fruit de l’augment demogràfic, resultat de la reducció de la mortalitat catastròfica, cosa que la hipòtesi de T. Vidal aquí recollida, contradiu, posant l’èmfasi en les possibilitats de creixement agrari, alhora físiques (existència de terres no conreades) i, ara, sòcio-econòmiques (el nou marc català de creixement de la demanda): “Els salaris baixos detecten una oferta gens negligible de mà d’obra. Aquests excedents demogràfics, generats en part a la primera meitat del segle, però també de manera molt notable a la segona, seran un dels factors que facilitaran l’acceleració del procés de colonització agrària.” (E. Vicedo (1991); p. 20. Encara que el mateix autor completa aquesta explicació quan diu que: “L’indubtable creixement demogràfic registrat a les terres de Lleida durant el segle XVIII implicà, a més d’un important creixement de la demanda de productes agraris (...) la creació d’uns excedents humans que possibilitaven la realització d’un ampli procés d’expansió agrària. (...). Si tan sols s’hagués de produir per a la població de les terres de Lleida, no hauria estat necessari un esforç colonitzador de la magnitud que es donà. Era la creixent demanda cerealística catalana -i, especialment, la del litoral barceloní- la que actuà de catalitzadora de l’expansió agrària de les terres de Lleida” (E. Vicedo (1991); p. 55).

Aquesta tesi, s’adiu amb la tesi exposada per R. Fernández (1993), p. 279: “No parece que todas estas medidas poblacionistas de los gobernantes, en el terreno de la incentivación a la natalidad, la mejora de las prácticas médicas, la preocupación por las condiciones hospitalarias o higiénicas y las repoblaciones colonizadoras, tuvieran un efecto demográfico considerable que pueda situarse en la base del crecimiento del número de los españoles. El principal causante del moderado pero efectivo incremento poblacional de 3 millones de habitantes fue el paralelo avance de la prosperidad económica del país, especialmente en la vertiente de la producción agrícola.”

38 - M. Moreno (1991).

39 - T. Vidal (1983); p. 282.

40 - T. Vidal (1983); p. 289.

La ciutat de Lleida creix fins al 1860 perquè hi ha terra disponible per efectuar un tipus de creixement extensiu de la seva producció agrària, mentre que en el darrer terç del segle la seva població s'estanca perquè precisament, entra en crisi l'agricultura tradicional, i el paper de capital administrativa i de mercat no pot compensar el declinar d'un procés que afecta a tota l'àrea on subministra aquest serveis. Ja en el segle XX, l'augment de la zona conreable del Canal d'Aragó i Catalunya, el increment de la ramaderia, i més tard el canvi de conreus, produiran un nou auge poblacional sense que els cicles industrials hi tinguin molt a veure, excepte en un augment del nivell de la demanda, i això ni tant sols de manera fonamental⁴¹, per que cal constatar que, com a mínim, els ritmes i els moments de creixement de la població de la ciutat de Lleida, així com les formes del poblament de les contrades del Ponent català, molt poc tenen a veure amb les del litoral i amb els ritmes comunament acceptats com derivats del procés industrialitzador. Més tard veurem si aquests ritmes de increment demogràfic tenen o no a veure amb les conjuntures agràries del segle XIX, però abans crec que es convenient veure si les causes d'aquest increment te el seu origen en el creixement vegetatiu de la població urbana, o més aviat va ser el producte de l'afluència de migracions exteriors, per tal d'esbrinar d'una manera definitiva les formes precises del creixement i posterior estancament demogràfic de la ciutat.

1.2. Conclusions

Per començar el nostre treball era indispensable situar els ritmes i les intensitats del creixement demogràfic de la ciutat en el període estudiat. És fàcil observar tres etapes clarament diferenciades.

En primer lloc, entre 1787 i 1860 on la ciutat creix a uns ritmes similars a la resta de la Catalunya Occidentals i d'una manera no molt diferent de la resta de les altres ciutats catalanes més importants. Entre aquestes dues dades Lleida passa dels poc més de 10.000 habitants fins als gairebé 20.000.

En segon lloc, a partir dels anys 60 del Vuit-cents la ciutat entra en un període d'estancament poblacional fins a finals del segle XIX. El balanç demogràfic en aquesta segona meitat del Vuit-cents es limita a uns 1.500 habitants, és a dir, poc més d'un 10% més d'efectius.

Amb el segle XX es recupera el creixement demogràfic, entre 1900 i 1910 augmenta un 25 % la seva població, mentre que entre 1910 i 1920 la ciutat guanya gairebé els mateixos habitants que entre 1787 i 1910, per acabar aproximant-se als 40.000 pobladors.

Les explicacions a aquest ritmes tant distints han seguit unes línies interpretatives que podem resumir en que la ciutat creix en la primera meitat del segle XIX en funció de la terra disponible i gràcies a la demanda creixent d'aliments, que permet que l'establiment en terres fins aquell moment no conreades. En canvi , a partir de mitjans de segle aquesta "expansió" de la terra conreada s'esgota i la ciutat no adquireix ni altres especialitzacions productives ni tampoc noves

41 .- Un primer avanç de la tesi sobre la relació entre el tipus de creixement agrari i l'augment de la població el podeu trobar a A. Jové (1993).

funcions en l'estructura territorial de la que forma part. A més, amb l'arribada del ferrocarril a Catalunya, la producció de cereal de les terres de Lleida perden part del privilegi situacional de que gaudia respecte als mercats litorals. La crisi agrària finisecular no farà sinó agreujar una conjuntura que ja era de *per se*, desfavorable.

Aquesta situació reverteix amb el nou segle. L'ampliació dels regs, i les noves funcions administratives que assumeixen les capitals provincials a tot l'estat fan que la ciutat creixi demogràficament a un nivell només superat per Barcelona i el seu districte industrial.

Capítol 2: Els components del creixement natural de la població

2.0. Introducció

“The evolution of societies from an epoch of stagnation to an era of sustained economic growth has been largely viewed as one of the most dramatic transitions in the course of human history. While standards of living stagnated during the millennia prior to the Industrial Revolution, income per capita has experienced an unprecedented twelvefold increase over the past two centuries, transforming the distribution of the wealth of nations across the globe.

The demographic transition has been recently viewed as a pivotal element in the transition from stagnation to growth. Throughout most of human existence, the process of development was marked by Malthusian stagnation. Resources generated by technological progress and land expansion were channeled primarily toward population growth and had a negligible impact on the level of income per capita in the long run. The decline in population growth in the course of the demographic transition permitted economies to divert a larger share of the fruits of factor accumulation and technological progress to the enhancement of human capital formation and income per capita, thus paving the way for the emergence of sustained economic growth.” (O. Galor, 2015)

Un cop analitzada l'evolució demogràfica de la ciutat durant el segle XIX i vistes les principals teories que expliquen aquesta evolució, és hora de deixar també establertes les principals magnituds dels factors demogràfics.

Dos han estat els problemes que han centrat l'atenció alhora d'estudiar el moviments demogràfics de la ciutat: en primer lloc, la importància dels moviments migratoris en el creixement demogràfic de la ciutat; l'altre, la magnitud en cada moment del seu creixement vegetatiu. És força evident que si haguéssim conegut amb precisió les magnituds d'un o altre fenomen, bona part de les polèmiques plantejades que tot seguit s'exposen haguessin estat resoltes ja fa força temps, però encara ningú no havia realitzat l'exercici d'enfrontar-se fins ara amb les dades de natalitat i mortalitat de la ciutat per treure'n un balanç ni que fos aproximat. Això, afegit a una lectura de vegades errònia, de vegades parcial de les xifres han suposat un rosari d'afirmacions sobre la composició i els trets principals de la demografia de la ciutat.⁴²

42 .- Al mateix temps que aquesta recerca finalitzava apareixia el volum de D. Reher i A. Sanz (2015) sobre l'evolució de la mortalitat a Espanya i per tant, malauradament, les conclusions de la recerca no s'han pogut emprar en aquesta redacció.

Aquest ha estat un dels reptes més importants amb els que s'ha enfrontat aquesta recerca: l'establiment d'unes xifres que, si bé no són definitives, sí s'aproximin d'una manera fidedigna a les transformacions demogràfiques que es van donar en la ciutat en el període estudiat. Aquest objectiu es complica quan es té en compte que les dades que fins ara disposaven sobre el creixement vegetatiu de la població lleidatana eren, segons la major part dels autors⁴³, la sèrie de dades menys fiable de totes les ciutats espanyoles. Així doncs ha estat necessari un procés previ de reconstrucció dels principals indicadors demogràfics a partir del creient de fonts molt diferents. Aquest procés era indispensable per tal d'analitzar els factors principals del moviment demogràfic, i molt especialment, els components que van intervenir de forma més destacada en la evolució prèviament esmentada.

2.1. Una mortalitat minvant

Les dades que fonamenten l'estudi de la mortalitat a Lleida provenent de quatre tipus de fonts molt similars entre si, però que donen algunes diferències dignes de ser emfasitzades. En primer lloc, pel període anterior a 1870 hem utilitzat les xifres publicades sobre els enterraments a la ciutat, facilitats a l'Ajuntament per les parròquies de la ciutat i profusament publicades. Aquestes dades donen una mortalitat, en alguns casos, inferior a la xifra de les defuncions reals, ja que el trasllat dels cadàvers per a ser enterrats al seu lloc de naixença era una pràctica comuna que molt sovint es feia sense cap autorització prèvia. Així, per exemple, l'estadística municipal assenyala la xifra de 384 morts per 1844⁴⁴, mentre que un registre obert pel mateix ajuntament amb una informació que no tan sols cobria les parròquies, sinó també els Hospitals Civil i Militar, la Casa de Misericòrdia, la Inclusa, etc., dona una xifra de 480 defuncions, amb el detall d'incorporar donar una fitxa completa de les dades del difunt, tals com residència, situació familiar, ofici, etc.⁴⁵ Tot això mostra com la mortalitat va ser segurament molt més elevada (segurament un 20 %) respecte d'allò que ens mostren les xifres comunament acceptades sobre la mortalitat a la ciutat en aquell període.

A partir de 1870 i fins al 1910, he utilitzat les dades de dos fonts d'origen molt diferent però que es conserven juntes. Per un costat ens trobem amb els llibres de registre del cementiri municipal de Lleida que ens informen de les dades del difunt (residència, dades del naixement i de la defunció i lloc del cementiri on va ser sepultat). Una altra font que es conserva juntament amb aquesta, fins al punt que es complementen i es confonen en el catàleg de fons, són els llibres de defuncions de l'Ajuntament amb una aportació de dades bastant més completa, encara que es pot constatar ha una tendència a modificar i simplificar-la a mesura que passen els anys. Aquesta informació inclou dades com les causes de la defunció, el nombre de fills en el moment de morir, l'estat civil, l'ofici, l'existència de testament, a més de les ja assenyalades en el registre del cementiri. Totes dues fonts ofereixen resultats molt similars per aquells anys en que trobem els dos llibres, i les diferències es deuen més al fet de que l'entrada en el cementiri del cadàver no sempre coincideix amb la data del registre de la defunció, que no pas a diferències de fons.

43 - Fins i tot segons els autors de la publicació dels mateixos censos de població al propi segle XIX.

44 - A.H.M.LL.; "Estadística de població" dins *Expedientes sobre diversos asuntos, caixa 65 1847*.

45 - A.H.M.LL.; Llibres. Registre de Defuncions nº 1, 1844.

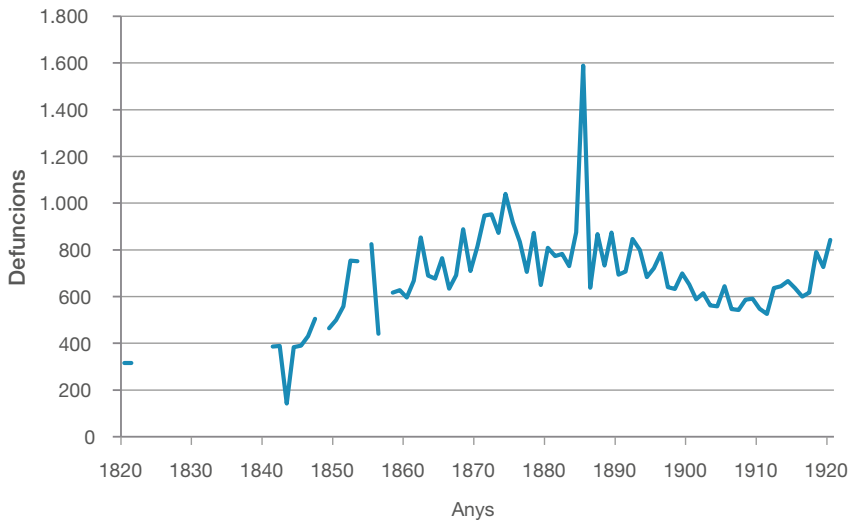
En darrer lloc i per 1911 en endavant he utilitzat les xifres publicades cada any per l'Institut Nacional de Estadística sobre la mortalitat a la ciutat. Les diferències entre les defuncions registrades a l'Ajuntament i les publicades per l'I.N.E. són prou grans perquè intenti explicar les seves discordances. Normalment (excepte per 1887, 1892 i 1911) les xifres censals són clarament inferiors a les registrades per l'Ajuntament. La raó d'aquest desacord es deu probablement a que en l'ajuntament només s'anotaven les defuncions dels veïns de Lleida o aquelles ocorregudes als Hospitals i centres de beneficència, mentre que en el Registre Civil s'incorporaven també les dels ciutadans d'altres localitats que morien en un domicili particular i que eren enterrats i registrats en un altre poble. Per altra part, en el Registre Municipal consten defuncions ocorregudes fora de la localitat, i que eren registrades com esdevingudes en el domicili particular del finat. Degut al caràcter de capital de la ciutat no és sorprenent que la diferència entre la xifra de les defuncions de transeünts i la de les morts de lleidatans tingudes lloc a altres pobles fos quasi sempre favorable a la primera magnitud⁴⁶.

Resumint, doncs, podem establir que, segons la fiabilitat de les fonts, es poden verificar quatre grans cesures respecte a les informacions que he obtingut respecte a la mortalitat:

- a) de 1840 a 1848 provinents de les parròquies amb un clar subregistre de les defuncions totals que es produïen a la ciutat (aproximadament d'un 20 %),
- b) de 1848 a 1860, també provinents de les parròquies, però recollides per l'Ajuntament i amb grau de fiabilitat molt més elevat,
- c) de 1861 a 1910, provinents del registre municipal de defuncions i del llibres d'entrada en el cementiri i, degut a que es registren els traspessos tinguts lloc en els centres de beneficència reflecteixen un nombre de defuncions molt alt,
- d) de 1911 a 1920, provinents de les estadístiques dels anuaris del "Movimiento de Población", i on es corregeixen aquests inconvenients i és registren les defuncions segons el lloc de defunció i no segons el domicili en vida del difunt.

46 .- Així, per exemple, i segons els Llibres d'entrada en el Cementiri, el 1871 només s'enterraren en la ciutat 11 transeünts, 2 el 1892 i cap el 1918, tots ells anys d'alta taxa de mortalitat. Vid. A.H.M.LI; Llibres. Registre d'entrada en el cementiri municipal de Lleida, anys corresponents.

Gràfic 10
Defuncions a Lleida, 1820-1920

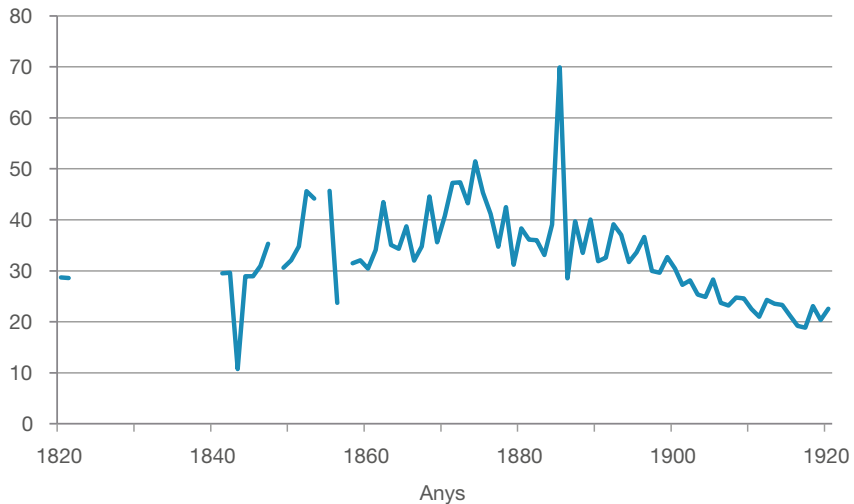
Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres del apèndix 4.

El resultat de combinar totes aquestes fonts d'informació es pot trobar en el Gràfic 10. La corba de defuncions, si la població i la taxa de mortalitat haguessin estat estables, seria la d'un augment entre 1840 i 1860, una estabilització de les xifres entre 1861 i 1910 i una disminució entre 1910 i 1920. Evidentment, i com ha quedat establert anteriorment, la població de Lleida augmenta de manera important entre 1910 i 1920 i per tant es fa necessari referir-se al càlcul de la taxa bruta de mortalitat per tal d'observar les variacions de la mortalitat a la ciutat de Lleida en el Vuit-cents (vegeu Gràfic 11).

A partir de les dades sobre la taxa bruta de mortalitat a Lleida, podem inferir tres períodes diferents en l'evolució de la mortalitat a la ciutat. En primer lloc, abans de 1886 ens trobem amb un període d'una mortalitat natural molt alta (normalment per damunt del 30 per mil) i amb puntes de sobremortalitat que sobrepassen amb freqüència el 40 per mil. Especialment importants serien, les epidèmies de còlera de 1854 i 1885 i els estralls de la guerra entre 1871 i 1874.⁴⁷

47 .- Per un estudi de la mortalitat catastròfica i, sobretot, per les epidèmies de 1854 i 1885 vegeu J.Lladonosa (1974a), esp. pàgs. 224-230.

Gràfic 11
Taxa bruta de mortalitat a Lleida, 1820-1920 (0/00)

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del apèndix 4.

Un segon període es pot emplaçar entre 1886 i 1900 i vindria determinat per un manteniment d'una taxa de mortalitat elevada, però amb una clara reducció de les puntes de sobremortalitat.

I per fi, a partir del 1900 on desapareixen definitivament taxes de mortalitat per sobre del 30 per mil i on els estralls de les pandèmies, com pot ser la grip de 1918, no tenen ja una incidència significativa en el balanç total de les defuncions.

Aquests guarismes tenen un marc de comparació indefugible, la província de Lleida, i més enllà, la mortalitat a Catalunya i la resta de l'Espanya Peninsular. En primer lloc, cal establir fins a quin punt les altes taxes de mortalitat de la ciutat són el fruit d'una mortalitat natural elevada o bé, són l'efecte d'una sobremortalitat deguda al paper de capitalitat que la ciutat exerceix. Sembla, en una primera anàlisi, que el territori ponentí català tendeix a situar-se per sobre de la resta del Principat en quant a taxes de mortalitat, i que a això es pot deure una bona part de l'alta taxa de defuncions a la ciutat (vegeu Taula 4).

Taula 4
Taxes de mortalitat (0/00) a les contrades de Lleida

Anys	Lleida	Linyola*	Província de Lleida	Catalunya
1858-62	34,31	22,6	26,12	26,356
1863-70	36,96	39,66	34,65	32,195
1886-92	35,07	45,18	29,44	29,11
1896-1900	31,88	24,21	27,46	25,93

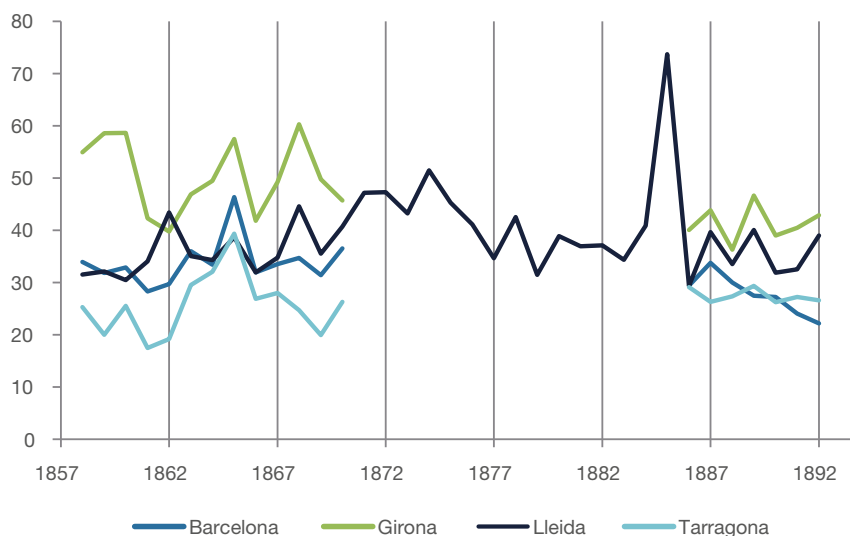
*Les dades de Linyola fan referència als períodes: 1854-63, 1864-71, 1884-89, i 1891-1900.

Font: Per Lleida, elaboració pròpia a partir de les dades del Apèndix 4. Per la Província i per Catalunya, I.N.E.; *Movimiento de Población*, anys corresponents, elaboració pròpia. Per les dades de naixements de Linyola, E. Mestre (Coord.) (1987). La població de Linyola a juny dels anys corresponent ha estat calculada a partir de les dades dels Censos de 1857, 1860, 1877, 1887, 1897 i 1900 a partir de la fórmula $P_t = P_o e^{rt}$.

Ara bé. Lleida no va ser la capital catalana amb una taxa de mortalitat més elevada, sinó que Girona, per les dades que coneixem, va tenir un nombre percentual de defuncions superior al de la capital del Segre⁴⁸, la qual cosa ens porta a intentar mesurar el pes d'aquesta mortalitat sobrevinguda a la ciutat a causa del seu paper de capital d'una vasta zona sense altres ciutats que disposessin de serveis sanitaris o d'institucions d'acollida, fet que va incidir a distorsionar la taxa de mortalitat a la ciutat.

48 - Sembla haver-hi una clara correspondència entre el factor de capitalitat i una alta taxa de mortalitat. Així, Barcelona manté una taxa de mortalitat més baixa perquè la mortalitat dels residents dilueix la sobremortalitat deguda als efectes de capital, mentre que a Tarragona, la baixa taxa de mortalitat sembla correspondre's al fet que el factor de capital està allí més repartit amb les ciutats de Reus i Tortosa. El cas de Girona, al contrari, és el d'una ciutat amb una població considerablement menor que les altres capitals, i on el pes de la sobremortalitat causada per la defunció dels no-residents es fa notar molt més.

Gràfic 12
Mortalitat a les capitals catalanes (1858-1892)

Font: Per Lleida, elaboració pròpia a partir de les xifres del apèndix 4. Per Barcelona, Tarragona i Girona, I.N.E.; Movimiento Natural de la población, anys corresponents.

Per tal de ponderar la importància d'aquest factor de capitalitat en la mortalitat de la ciutat, he procedit a analitzar la residència en el moment de la defunció i he sumat totes aquelles defuncions d'individus que, no havent nascut a la ciutat no tenen cap altra residència en el moment de la defunció que alguna institució sanitària o de beneficència, és a dir, les defuncions de forasters que quedaven registrades a la ciutat⁴⁹.

49 .- Aquest càlcul té moltes deficiències de mètode, ja que bàsicament he considerat que tot individu no nascut a la ciutat i que no se li coneix cap residència en ella, és un transeünt. Això no sempre és així. En primer lloc, es poden documentar individus que, malgrat no tenir una residència coneguda, no són transeünts; senzillament podien viure asilats en una institució de beneficència o sanitària degut a la seva malaltia o al seu *status* econòmic (o ambdues causes). En segon lloc, el fet que no haguessin nascut a la ciutat no indica sempre que l'individu en qüestió fos un transeünt, ja que podia portar anys vivint a la ciutat; i a la inversa, el fet d'haver nascut a la ciutat no vol dir que l'individu residís a la ciutat, sinó que potser va anar a morir allí on havia nascut per casualitat o per trobar millor assistència sanitària, etc. En darrer lloc, la imperfecció d'aquest tipus de càlcul s'aguditza quan augmenta sensiblement el nombre d'immigrants residents, com succeeix al 1918. És normal, per tant, que trobem que el 1918 el nombre de forasters sense residència coneguda a la ciutat augmenta, senzillament perquè hi havia més immigrants i també més immigrants acollits en centres hospitalaris i assistencials.

He considerat com a transeünts, també, aquells forasters que tenen com a residència declarada: Hermanitas, Hermanitas de los Pobres, Hospital civil, Hospital Militar, Casa de Misericòrdia,. Inclusa, Hospicio, Asilo, Hospital, Clínica Montserrat.

Taula 5
Defuncions de transeünts a la ciutat de Lleida

Anys	Defuncions			% A/B	T.B.M.	TBM C-A
	transeünts (A)	residents (B)	total (C)			
1871	141	806	947	17,49	47,22	38,96
1892	125	722	847	17,31	39,15	32,37
1918	165	625	790	26,40	23,11	17,01

Font: A.H.M.LL.; Llibres. Registres de Defuncions, anys corresponents. T.B.M.= Taxa Bruta de Mortalitat (per mil).

Analitzant tres anys amb altes taxes de mortalitat, podem veure com tot i descomptant la mortalitat dels transeünts, la ciutat de Lleida continua presentant unes taxes de mortalitat extremadament altes fins al segle XX. De fet, les pautes de mortalitat de la ciutat s'escauen molt bé dins el model general que D. S. Reher ha apuntat a nivell general per l'Espanya de la segona meitat del segle XIX:

“Todo el litoral mediterráneo entre Alicante i Gerona tiene también niveles muy bajos de mortalidad, pero las zonas del interior de esas mismas regiones tienen ya una mortalidad bastante similar a la existente en la meseta. (...). Finalmente, el peso de las ciudades, donde la mortalidad era tradicionalmente superior, se puede observar con nitidez en los partidos judiciales que contienen capitales de provincia. Esta superior mortalidad urbana se constata asimismo en los datos de ciudades, donde está un 10 por cien por encima de las ciudades existentes en los partidos rurales”⁵⁰

La trajectòria de Lleida s'insereix perfectament en aquest model establert per Reher amb la diferència que a Lleida, a més, hi trobem una sobremortalitat causada per les defuncions de transeünts que augmenten les seves taxes de mortalitat a un nivell molt per sobre de la mitja de les ciutats del llevant de la Península, per situar-se a uns nivells clarament concordants amb les capitals del interior espanyol. De fet, la mortalitat lleidatana molt poc té a veure amb el comportament d'aquesta taxa en el conjunt català, tal i com ho ha descrit J. Benavente:

“Malgrat que és cert que algunes de les millores a la mortalitat es van produir abans del 1850, va ser principalment durant la segona meitat de segle que la mortalitat va minvar significativament i entorn del canvi de segle, va arribar al nivell assolit per altres regions d'Europa Occidental. Del 1860 al 1900, la taxa de mortalitat arreu del Principat estava per sota

50 .- D. S. Reher (1993), pàg. 42.

del 30 per mil. El 1901-05, la taxa global de mortalitat de les quatre províncies era de 23'3: la província de Barcelona, 23'6; la de Tarragona, 21; la de Girona, 23'3; la de Lleida, 23'3. És evident que en aquest període la minva de la mortalitat era un fenomen generalitzat a la regió, afectava zones on tradicionalment hi havia hagut una mortalitat elevada i reduïa els diferencials regionals anteriors. Atès que abans de 1850-60 la baixa de la mortalitat era molt moderada, hem de considerar que no va contribuir gaire al creixement accelerat de la població. D'altra banda, quan la mortalitat va començar a minvar acceleradament, el creixement de la població va començar a disminuir"⁵¹

És a dir, la diferència entre la mortalitat de la ciutat de Lleida i la de Catalunya, no és tan sols un problema de magnituds o de ritmes, per bé que la mortalitat a la capital del Segre sigui un 30 o un 40 % més elevada que la mitja catalana, o que el període de disminució no tingui gaire a veure amb el català. El tret diferenciador principal és que mentre que la minva de la mortalitat a Catalunya no va ser un factor fonamental del creixement de la població, sí ho va ser a la ciutat de Lleida.

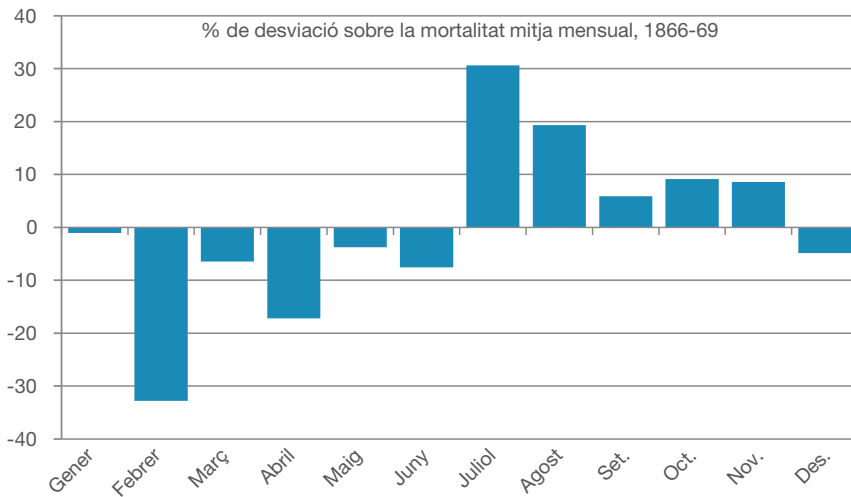
En canvi, en el primer terç del segle XX, la transformació del règim de defuncions a la ciutat serà de tal magnitud que se situarà a uns nivells molt similars als de la Catalunya litoral amb taxes mortalitat al voltant del 20 per mil i fins i tot inferiors. La causa d'aquesta minva de la mortalitat a la ciutat no es troba en una disminució de la sobremortalitat causada per la defunció de transeünts allotjats a les institucions sanitàries i de beneficència; al contrari, aquestes defuncions augmenten global i percentualment (vegeu Taula 5). Així doncs haurem de centrar-nos en altres variacions del comportament de les defuncions en l'àmbit local.

N. Sanchez-Albornoz (1975) ha proposat, en un estudi ja clàssic, la variació del cicle anual de les defuncions com un indicador de modernització. Hi han símptomes d'aquest canvi en la reducció de la taxa de mortalitat a la ciutat en aquests anys? Per comprovar-ho podem analitzar les pautes que segueixen les defuncions en tres moments significatius: 1868 i 1900 i 1920⁵². Els resultats són força contundents i segueixen exactament el patró que va formular Sanchez-Albornoz. La mortalitat a Lleida segueix els tres models clàssics:

51 .- J. Benavente (1990), p. 70.

52 .- Les diferències amb els càlculs de Sanchez-Albornoz es deriven de dos problemes diferents. En primer lloc, he utilitzat sempre la mitjana del mateix mes de tres anys consecutius per evitar que la casuística d'un any determinat pugués alterar la tendència general del període; això no va poder fer-se així per 1868, doncs no disposem del llibre de defuncions de 1867 ni de qualsevol altra font que desglossi les defuncions per mesos, i per tant, he hagut d'emprar la mitjana de 1866, 1868 i 1869. En segon lloc, i pel mateix motiu, no he utilitzat com a punt de partida el període de 1863 com any central, ja que tampoc hi havien dades per poder desglossar els anys 1862, 63 i 64. De totes maneres, cap de les dues diferències altera substancialment la possibilitat de comparar els resultats amb els de Sanchez-Albornoz.

Gràfic 13
Mortalitat mitjana mensual a Lleida, 1866-1869

Font: AHMLL; Llibres de defuncions, anys corresponents.

En un primer moment, 1866-69, (vegeu Gràfic 13) partim d'un cicle de màxima mortalitat estival que començaria al juny-juliol i finalitzaria el novembre. Aquest tipus de cicle estival es caracteritza per tenir els seus orígens en una mortalitat produïda sobretot per malalties infecto-contagioses com el tifus, el còlera etc., que tendien a produir estralls en aquesta època de l'any:

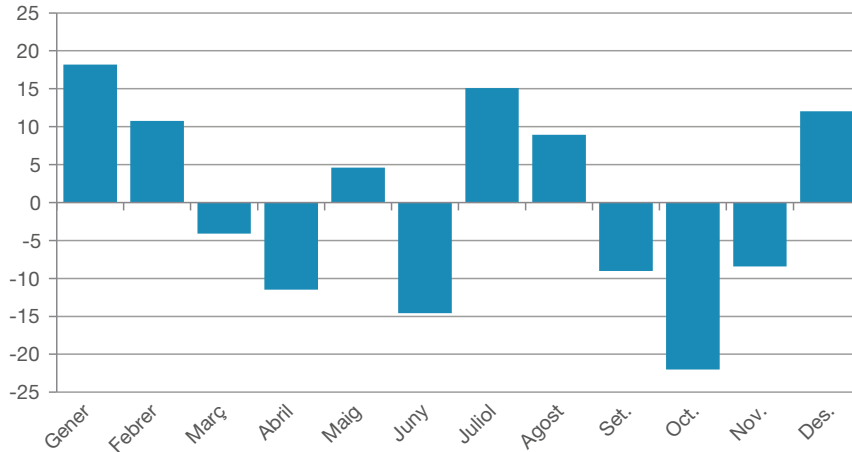
“En períodos normales, y tanto para la mortalidad de adultos como para la infantil y juvenil, el exceso de defunciones estivales y otoñales se explica por la grave incidencia en el pasado de las enfermedades del aparato digestivo en la época de los fuertes calores. (...)”

Pero también debe añadirse una segunda explicación general a este esquema estacional de la mortalidad del pasado: en la trayectoria a través del año de lo que llamamos mortalidad habitual influyen decisivamente, dentro de los largos períodos considerados, algunas fechas de acusada mortalidad catastrófica que, tratándose de ciertas crisis epidémicas, revestía, como ya sabemos, una notable estacionalidad estival y otoñal, tanto en lo referido a enfermedades típicamente infantiles como en lo que respecta a las epidemias generales”⁵³

53 .- V. Pérez Moreda (1980), pàgs. 211-212.

Gràfic 14 Mortalitat mitjana mensual a Lleida, 1899-1901

% de desviació sobre la mortalitat mitja mensual, 1899-1901

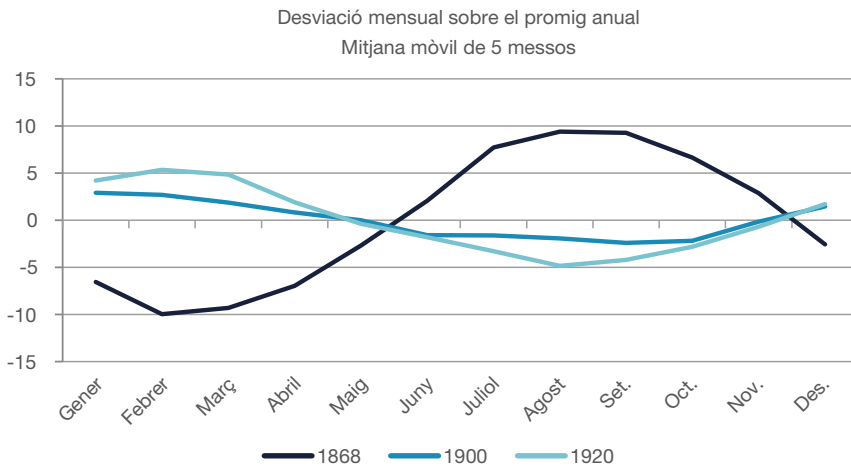

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Apèndix 2

En un segon moment, 1899-1901, ens trobem amb un segon tipus d'estacionalització de la mortalitat: el cicle doble amb preponderància hivernal. Tot i que la major part de les defuncions s'han traslladat als mesos de desembre, gener i febrer, continua la persistència d'una elevada mortalitat en els mesos de juliol i agost. Ens trobem amb indicis que ens fan suposar que la transició a un règim de defuncions "modern" segurament havia començat ja a finals de segle, tot i que la persistència d'una elevada taxa de defuncions fa sospitar que *"los problemas que dan pie a esta situación [la mortalitat estival] permanecen en buena parte sin resolver en la segunda mitad del siglo, y tanto más en zonas rurales"*⁵⁴

54 .- V. Pérez Moreda (1980); p. 212.

Gràfic 15 Estacionalització de les defuncions, Lleida, 1868-1920

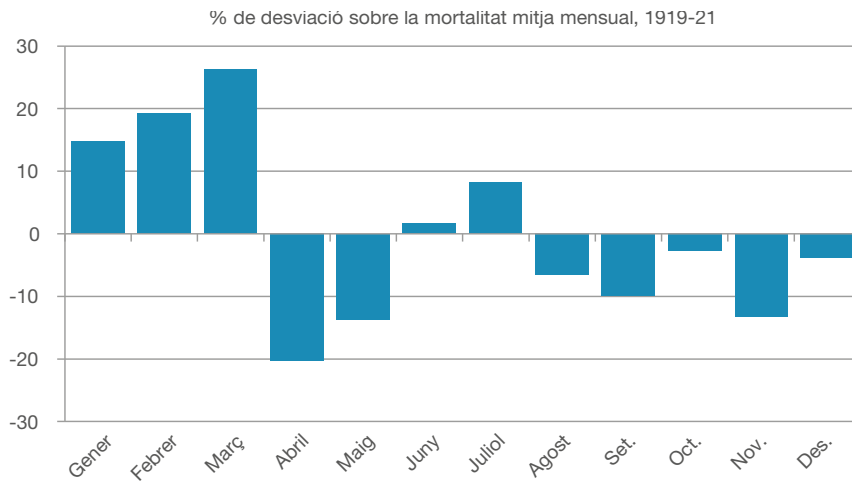
Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres de l'Apèndix 2.

En darrer lloc ens trobem el 1920 (període 1919-21) amb un doble cicle, però amb una més clara preponderància hivernal, com es pot veure en el Gràfic 15 i el Gràfic 16. Aquest canvi cap un model de cicle hivernal de mortalitat demostra allò que Sánchez Albornoz va expressar com a canvi en el cicle vital anual:

“En el orden demográfico, el vuelco del ciclo vital anual significa una liberación de la naturaleza, del mismo género que la experimentada por la economía en los países más desarrollados con respecto a las alternativas de la agricultura”⁵⁵

55 .- N. Sánchez Albornoz (1975); p. 180.

Gràfic 16
Mortalitat mitjana mensual a Lleida, 1919-21

Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres de l'Apèndix 2.

Per tant, es pot afirmar que la modernització de la demografia lleidatana ja se'n mostra plenament visible a partir del canvi de centúria a partir de la combinació de certs indicadors fonamentals. En primer lloc, el canvi, com quedava apuntat en el punt anterior, en les formes del creixement demogràfic, i més específicament, del canvi substancial que es produeix en les magnituds del creixement vegetatiu. Però a més cal subratllar la tendència a la caiguda de la mortalitat a la ciutat, des de magnituds clarament superiors a la mitja catalana, i que fàcilment poden equiparar-se amb els nivells de l'Espanya interior⁵⁶ fins a nivells molt propers a la mitja catalana i europea⁵⁷. Aquest procés de transició demogràfica que tindria lloc en el decenni interseculars, seria paral·lel al procés de modernització demogràfica, com posaria de manifest la desestacionalització de la mortalitat, al mateix temps que les causes d'aquesta desestacionalització en serien segurament les principals responsables de la minva de la mortalitat a Lleida: la caiguda de la mortalitat infantil i adulta deguda a la pèrdua d'incidència de les infeccions del aparell digestiu, factor principal de la mortalitat estiuenca.

2.1.1. La reducció de la mortalitat infantil

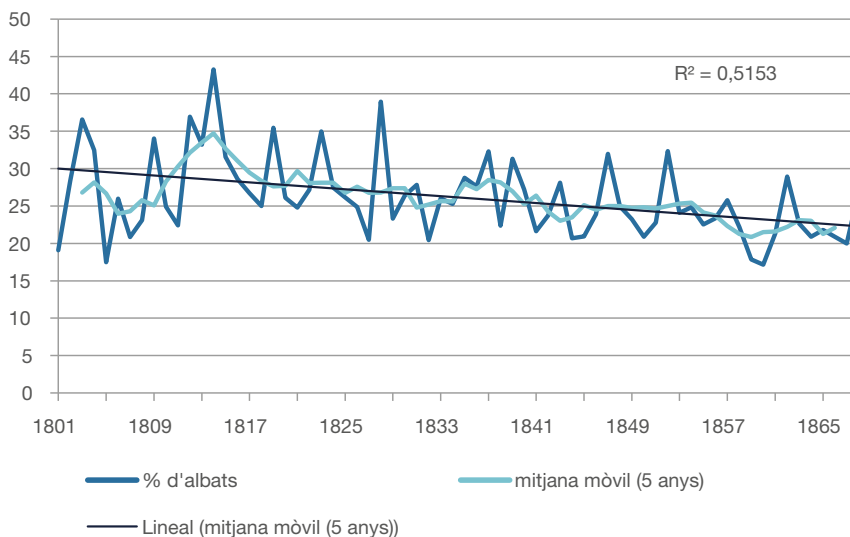
Per la primera meitat del segle XIX, donada la inexistència de registres unificats i de la destrucció de les fonts parroquials (excepte Sant Joan), ha calgut recórrer a un via molt inderacte per estimar l'evolució de la mortalitat infantil com és el registre d'albats a la Parroquia de Sant Joan de Lleida.

56 .- Aquests nivells quedarien definits de la següent forma per V. Pérez Moreda (1980); "Podríamos concluir diciendo que todavía en vísperas del siglo actual las regiones del interior de la península acusan una clara sobremortalidad respecto a los índices de la mortalidad ordinaria, i que, por lo tanto, al menos en este aspecto, el proceso de transición demográfica se encuentra rezagado en estas fechas en relación con la marcha global del conjunto español", p. 138.

57 .- A conclusions molt similars arriben F. Dopico i D. S. Reher (1998) a nivell provincial quan constaten que mentre el 1860 la província de Lleida encara tenia una esperança de vida de menys de 29 anys, molt similar a l'interior peninsular, el 1900 la e_0 ja tenia uns nivells superiors als 40 anys, en consonància amb el que succeïa a tot el litoral mediterrani peninsular.

Evidentment, la taxa de mortalitat que es despren d'un càlcul fet a partir dels nens enterrats sense batejar no és comparable exactament a la mortalitat infantil, doncs inclou la mortalitat intrauterina i la mortalitat perinatal, que no s'inclouen en les dades del registre civil, però que poden ser un indicador prou raonable del lent però persistent caiguda de la mortalitat infantil durant la primera meitat del segle XIX.

Gràfic 17
Evolució de la taxa d'albats a Sant Joan, 1801-1868

Font: ACCLL; Parroquia de sant Joan; Llibre Registre de defuncions, 1801-1868.

Respecta a l'estudi de la mortalitat infantil, la ciutat de Lleida es considerada unànimement com la ciutat espanyola amb les dades censals de mortalitat infantil més distorsionades d'Espanya. Per una part, com ja ha quedat demostrat per D.S. Reher o per F. Dopico i D.S. Reher(1998)⁵⁸, els naixements registrats a la ciutat i publicats en les estadístiques del Movimiento Natural de Población pateixen un subregistre tan gran que les invalidan per cap mena de càlcul, i el mateix defecte suporten les xifres de mortalitat infantil. Per deixar constància del problema s'ha efectuat un càlcul partint de tres hipòtesis diferents: En primer lloc, he calculat la mortalitat infantil a partir de les dades publicades pel Movimiento Natural per 1900; per un altre costat he utilitzat la xifra de naixements registrada en el I.N.E. però he agafat les defuncions de menors d'un any del Registre Municipal de Defuncions; en darrer lloc, he agafat la xifra de naixements calculada en l'apèndix 2 i les defuncions de menors d'un any del registre municipal. Els resultats són prou distants (vegeu Taula 6).

⁵⁸ .- Molt especialment són pertinents les consideracions que fan sobre la impossibilitat de treballar amb les dades registrals Dopico i Reher (1998), p. 23.

Taula 6
Càlcul de la Mortalitat Infantil a Lleida el 1900

	Hipòtesi "A"	Hipòtesi "B"	Hipòtesi "C"
Naixements	262	262	570
Defuncions de <1 any	20	96	96
Mortalitat Infantil (per mil)	76'33	366'41	168'42

Font: Hipòtesi "A": I.N.E.; *Movimiento Natural de Población de 1900*. Madrid. Hipòtesi "B": I.N.E.; *Movimiento Natural de Población de 1900*. Madrid; i A.H.M.L.L.; *Llibres. Registre de Defuncions. 1900*. Hipòtesi "C": Naixements calculats en l'Apèndix 4 i A.H.M.L.L.; *Llibres. Registre de Defuncions. 1900*.

La primera de les hipòtesis seleccionada és massa optimista si es consideren els nivells higiènic i sanitari de la Lleida decimonònica, ja que magnituds tan baixes no s'assoliran fins ben passada la postguerra civil espanyola⁵⁹. La segona de les hipòtesis escollides és, pel contrari, massa pessimista, sobretot en un any sense cap sobremortalitat extraordinària ni cap pandèmia catastròfica, i sembla no tenir cap punt de comparació amb la mortalitat infantil que es donava a l'Espanya de l'època⁶⁰. En darrer lloc, l'estimació feta partir dels naixements calculats sembla tenir una correspondència amb la mortalitat espanyola del període, i demostrar, al mateix temps, la fiabilitat del sistema utilitzat pel càlcul dels naixements a la ciutat.

Taula 7
Quadre comparatiu de la mortalitat infantil, 1900-191

	1900	1910
Lleida	0,1684	0,1271
Capitals catalanes	0,1841	0,1514
Catalunya	0,1576	0,1250
Capitals aragoneses	0,2683	0,1647
Aragò	0,2163	0,1742
Palma de Mallorca	0,1131	0,0994
Capitals espanyoles	0,2253	0,1779
Espanya	0,2032	0,1636

Font: per Lleida, elaboració pròpia. Per la resta, Dopico i Reher (1998).

De l'anàlisi de les dades de l'evolució de la mortalitat infantil a la ciutat, se'n desprèn un important descens durant tota la segona meitat del segle dinou, en unes xifres que semblen guardar una correspondència important amb les J. Mateu va trobar, per exemple a l'Urgell abans del Canal⁶¹, i que demostrarien que la mortalitat infantil a les contrades lleidatanes va disminuir abans i més ràpidament que a la resta de l'Estat espanyol i amb uns ritmes similars a la trajectòria de la mortalitat infantil a Catalunya i a Espanya a principis del Nou-cents.

59 .- Vegeu A.Cabrè i Pla i Isabel Pujadas i Rúbies (1989) o D.S. Reher i F. Dopico (1998) Reher. Així mateix, més recentment cal destacar el treball de F. Muñoz Pradas (2005), i molt especialment, però per un període posterior a aquest anàlisi, A. Garcia Soler i F. Gil Alonso (2007).

60 .- F. Dopico i D.S Reher (1998).

61 .- J. Mateu i Giralt (1982), especialment. pàgs. 101-148. De fet, l'autor atribueix unes xifres de mortalitat que tendien a situar-se a principis del segle XIX per sobre el 200 per mil, mentre que pel període 1845-62 la mitjana ja s'hauria reduït entre el 155'2 per mil de Bellpuig fins al 182'3 per mil del Palau d'Anglesola.

Taula 8
Evolució de la Mortalitat Infantil a Lleida (1844-1915)

ANY	NEIXAMENTS	Morts<1 any	T.M.I.	T.M.I. 1861- 70=100	T.M.	TM 1861- 70=100
1844	432	125	289,35	164,99	28,95	77,53
1861	789	155	196,45	112,02	34,12	91,38
1862	779	178	228,50	130,29	43,46	116,39
1863	812	179	220,44	125,70	35,07	93,93
1867	800	126	157,50	89,81	34,79	93,18
1868	799	103	128,91	73,51	44,60	119,45
1869	802	105	130,92	74,65	35,57	95,27
1870	758	125	164,91	94,03	40,74	109,11
1875	574	250	435,29	248,20	45,34	121,43
1876	570	156	273,88	156,17	41,14	110,19
1881	816	139	170,25	97,07	36,11	96,71
1886	816	119	145,83	83,15	28,54	76,44
1890	558	85	152,33	86,86	31,91	85,46
1895	535	109	203,74	116,17	33,62	90,04
1900	570	96	168,42	96,03	30,44	81,53
1905	677	88	129,99	74,12	28,32	75,85
1910	787	100	127,06	72,45	22,49	60,24
1915	865	100	115,61	65,92	21,24	56,89

Font: Pels naixements, apèndix 3. Per les defuncions, A.H.M.LL; Llibres. Registres de Defuncions. Anys corresponents. T.M.I.= Taxa Bruta de Mortalitat Infantil (per mil naixements vius). T.M.= Taxa Bruta de Mortalitat (per mil habitants).

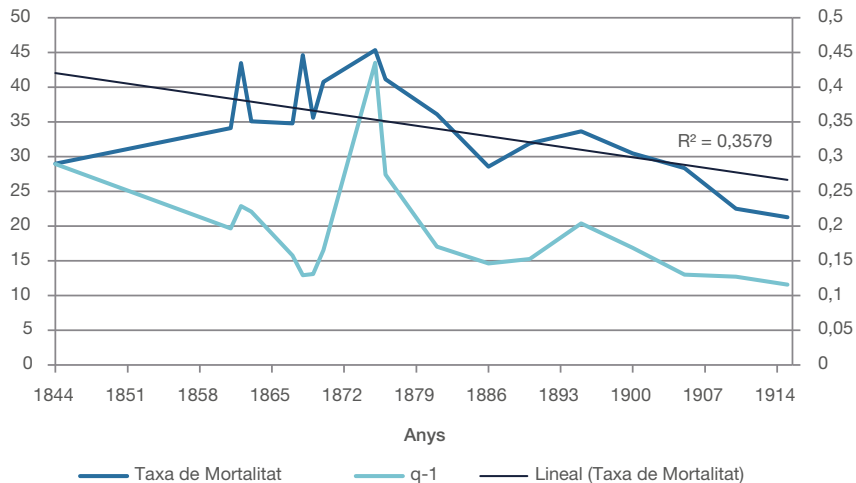
De l'anàlisi de l'evolució de la mortalitat infantil a la ciutat⁶², cal destacar-ne dos aspectes importants, la seva importància com a component de la mortalitat general i les transformacions que pateix al llarg dels anys. La mortalitat infantil a la ciutat de Lleida no sembla ser molt més elevada que a altres llocs de la península, i molt especialment, que a Catalunya. En efecte, excepte la punta catastròfica de 1875 (vegeu Taula 8), es conclou que el màxims no van sobrepassar el 300 per mil, i des de 1860 hi ha una tendència clara a situar-se al voltants del 130 per mil, una xifra que pel conjunt espanyol no s'assolirà fins el 1926. En definitiva, la mortalitat infantil no constitueix, ni de bon tros, el component fonamental de l'alta taxa de mortalitat de la ciutat, i excepte els anys 1844 i 1869 les defuncions

62.- Els anys escollits per representar la mortalitat infantil han estat condicionats per una sèrie de factors que cal ressenyar. En primer lloc, m'he trobat limitat a estudiar els anys en els que el registre de defuncions dona l'edat del difunt. En altres casos no disposàvem de l'any sencer (a partir de 1915). En darrer lloc, he omès de manera voluntària l'any 1885, ja que l'epidèmia colèrica i l'alta taxa de mortalitat d'aquells anys haguessin distorsionat l'evolució general de la mortalitat; pel mateix motiu, a més de recollir l'any 1875 (any d'una elevada sobremortalitat), he buidat també el de 1876.

63.- Cal recordar, però, que les dades de 1844 sobre mortalitat infantil no són comparables a les de naixements i defuncions, ja que procedeixen de fonts amb una fiabilitat tan diferent com pot ser un registre municipal per la primera magnitud i un recompte parroquial per les altres dues.

infantils acostumen a ser un 18-20% de les defuncions totals. De fet, l'evolució de les línies de tendència de la Taxa Bruta de Mortalitat i la Taxa de Mortalitat Infantil son absolutament paral·leles entre 1844 i 1920 (vegeu Gràfic 18) i per tant, la seva reducció, si de cas, tindria el mateixos orígens.

Gràfic 18
Evolució de les Tendències Linials de la Taxa Bruta de Mortalitat i de la Taxa Bruta de Mortalitat Infantil a Lleida (1844-1915)

Font: Taula 8

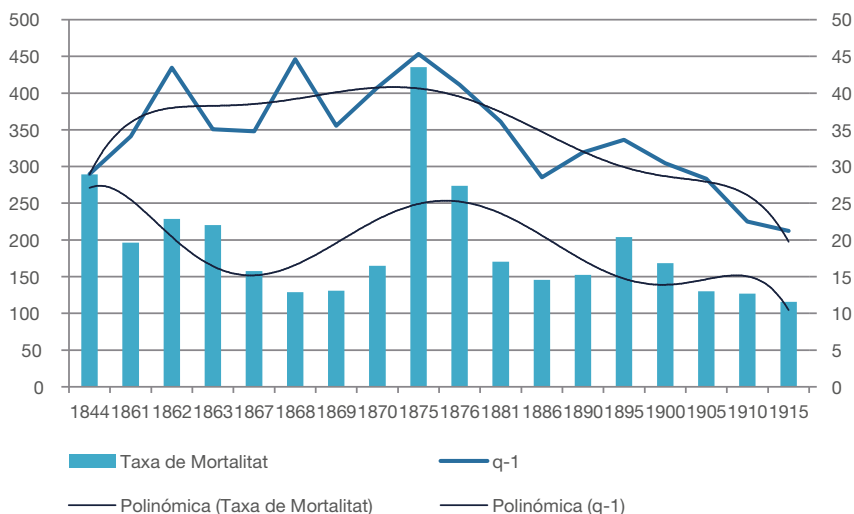
Ara bé, dir que mortalitat general i mortalitat infantil mantinguin com a tendència una evolució paral·lela no vol dir que el seu comportament conjuntural fos igualment similar. Tot al contrari, mentre que l'evolució de la taxa de mortalitat té un important grau de correspondència amb la seva línia de tendència, les defuncions infantils semblen estar més sotmeses als daltabaixos cíclics presentant, doncs, un grau major d'adaptació a les condicions conjunturals que una mortalitat general molt menys fluctuant. Això és pot apreciar millor comparant les línies de regressió polinòmica del Gràfic 19, on pot observar-se que mentre que la corba de la mortalitat infantil, tot i presentar una amplitud d'ona més gran que la mateixa corba de la mortalitat general, no aconsegueix un ajustament a les dades tan perfecte com aquella ($R^2 = 0.48$ per la mortalitat infantil, per $R^2 = 0.75$ per la corba de regressió de la mortalitat general⁶⁴).

Tot això no fa sinó indicar-nos que la mortalitat general tenia un sostre "estructural", es a dir, no sotmès a variacions conjunturals, més important que la mortalitat infantil; l'alta taxa de defuncions a la ciutat no respon a un model basat en una

64 .- El càlcul de R^2 o anàlisi de regressió indica que si el resultat és proper a 1 l'ajustament entre la corba i les dades és perfecte, mentre que un valor de 0 indica que la corba i les dades segueixen patrons diferents. Per tant, i en el nostre cas, una corba de correlació lineal (gràfic 18) s'ajusta menys a les dades que una corba de correlació polinòmica (altrament cridada curvilínia) on s'ha permès que la màxima desviació respecta aquella fos d'ordre 6.

dinàmica desgraciada però accidental, sinó que la sobremortalitat forma part del propi règim de defuncions⁶⁵.

Gràfic 19
Línies de tendència polinòmica de les taxes de mortalitat

Font: Les línies de correlació polinòmica o curvilínia han estat elaborades amb una desviació màxima d'ordre 6 a partir de les taxes de mortalitat corresponents de la Taula 8.

Per tant, crec que estem ja en condicions de dir que la mortalitat a Lleida era estructuralment més elevada que a la resta de Catalunya, i que la sobremortalitat catastròfica o la sobrevinguda pels efectes de les seves funcions de capitalitat no en són responsables d'una manera determinant en un anàlisi de llarg termini, sinó que més aviat expliquen, principalment i precisament, les variacions de la tendència general. Per tant, la reducció de la mortalitat a la ciutat a començaments del segle XX no es deu a una variació substancial de les "conjuntures", sinó a un canvi estructural de la societat lleidatana, que respon a variacions en l'àmbit higiènic i sanitari, però també en l'àmbit socio-econòmic; la societat lleidatana experimenta en els decennis interseculars un canvi social important que afecta als nivells de mortalitat general i també als de mortalitat infantil.

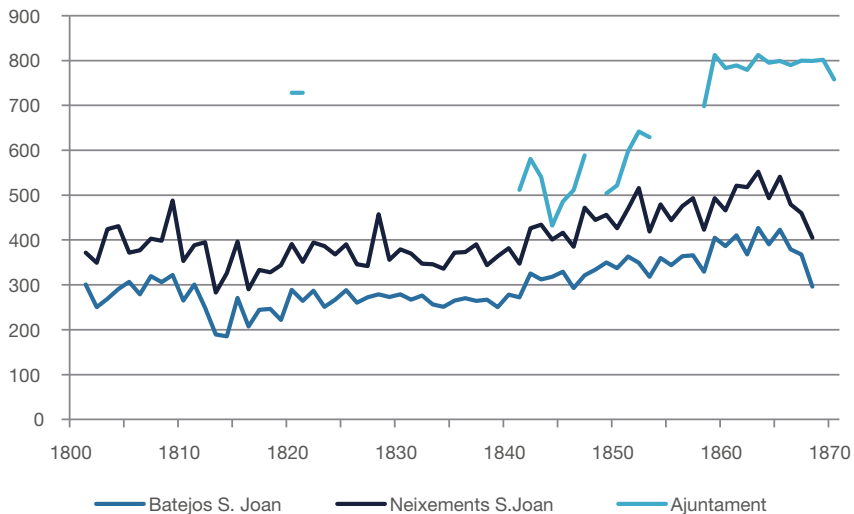
2.2. L'estabilitat de la natalitat i la fecunditat

El segle XIX comença amb una evolució de la natalitat amb uns trets molt similars a la de la resta de Catalunya, amb taxes brutes de natalitat que superen fàcilment el 40 per mil. Aquestes xifres s'adiuen amb el que coneixem per les investigacions parroquials efectuades a la resta de Catalunya. En definitiva venen a mostrar un comportament característic de la societat catalana pre-industrial, amb una

65 .- Això coincideix amb l'anàlisi que ha fet V. Pérez Moreda respecte a les fluctuacions estacionals, trobant que les defuncions dels adults tendeixen a variar menys d'intensitat, i per tant, són més "immunes" a les condicions exteriors conjunturals que les defuncions dels infants. Vid. V. Pérez Moreda (1980), p. 210.

tendència molt estable en el llarg termini a mantenir altes taxes de natalitat i alhora, l'existència de grans variacions interanuals. Cal a dir, a més, que les xifres de les que disposem es refereixen als batejos registrats a les parroquies de la ciutat, no als naixements de nadons vius que superin les vint-i-quatre hores de vida, amb la qual cosa són difícilment comparables amb les dades procedents del Registre Civil.

Gràfic 20
Evolució de la natalitat a Lleida, 1801-1870

Els naixements a la parroquia de Sant Joan estan calculats a partir de la suma dels batejos i les inscripcions de nens morts sense batejar. Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Appendix 3.

Si es té en compte que la població de la ciutat es va gairebé duplicar en la primera meitat del segle, la conclusió resultant és la d'una notable estabilitat en les taxes de natalitat de la ciutat amb uns guarismes que es mantenen al voltant del 40 per mil pels dos primers terços del segle XIX.

L'estudi de l'evolució de la natalitat a Lleida en la segona meitat del segle XIX té alguns inconvenients afegits als comunament acceptats com a derivats de les imperfeccions típiques de qualsevol estimació dels naixements. En efecte, i sense incidir una vegada més en el problema del elevat subregistre a la ciutat, i que implica treballar no amb dades directes, sinó amb estimacions de naixements, hi ha altres problemes provinents tant de les fonts, com de la seva consulta.

Efectivament, ja el Instituto Geográfico i Estadístico, quan va publicar les xifres procedents dels registres civil ja deixava clar que el cas de la ciutat de Lleida podia considerar-se com la millor mostra del frau en la inscripció dels naixements⁶⁶. En efecte, és impensable donar per bones unes xifres de natalitat que són un 50 % més baixes que la mitja provincial i nacional i més de la meitat que les anteriors a la creació del registre civil.

⁶⁶ .- Dirección General del Instituto Geográfico i Estadístico (1895); Movimiento de la población de España 1886-1892. Madrid, pàgs. 10 i 11.

Malgrat aquesta primera advertència, les dades procedents del registre civil i publicades en les estadístiques oficials han tingut una acceptació sorprenent. Fins i tot quan David Sven- Reher elabora el seu estudi sobre la demografia espanyola el 1887, decideix assimilar el subregistre a una possible errada tipogràfica:

“Existe aparentemente un error en las cifras correspondientes a los nacimientos en Lérida. Según el Movimiento Natural, Lérida tendría un promedio anual de nacidos de 284, lo que le daría una tasa bruta de natalidad de 12'98 por mil. Es una tasa a todas luces imposible, sobre todo si tenemos en cuenta que la tasa bruta de mortalidad es de 35'23 por mil. Por ello, hemos tenido a bien suponer que la cifra correcta de nacimientos sería de 784, en vez de la mencionada 284. En otros casos de subregistro posible, pero no evidente, hemos preferido no alterar los datos.”⁶⁷

Evidentment pel nostre estudi no podem basar l'estimació del creixement vegetatiu de la ciutat en un canvi de xifres sense alguna raó més precisa.

En l'apèndix 3 es detallen els naixements registrats a Lleida, segons les dades oficials publicades en el INE. Fins a 1870 hi han fractures documentals que expliquen certes variacions de xifres⁶⁸, però es evident que hi ha una certa homogeneïtat, malgrat la diversitat documental, de les dades basades en els batejos, i que donen unes taxes de natalitat raonablement pròximes a la resta de les contrades espanyoles. Ara bé, a partir de 1873, amb la posada en marxa del registre civil, les dades dels naixement, com molt bé constata Sven-Reher son impossibles. El subregistre feia necessari cercar una manera de corregir les xifres publicades procedents del Registre Civil.

Per intentar corregir les xifres disposem del precedent de M. Livi-Bacci i els seus intents de fer estimacions de la natalitat a partir de les dades censals, tot corregint amb aquestes les dades del Registre⁶⁹. És evident que cal puntualitzar, abans de continuar, que la meua correcció es basa únicament en l'intent d'adequar unes xifres impossibles a la necessitat d'obtenir unes dades més aproximades.

Afortunadament, disposem de les dades Censals sobre els nens i nenes entre un any i dos anys. També disposem de les taules d'esperança de vida a un i dos anys, tant per nens com per nenes, que han estat elaborades per F. Dopico i D. Reher (1998). Per tant era possible reconstruir, a partir dels censos de població, els naixements esperables pels anys anteriors als censals, suposant sempre que

67 .- D. Sven-Reher (1993); “Una perspectiva comarcal i regional de España en 1887” dins D. Sven-Reher, M. N. Pombo i B. Nogueras (1993); p. 131, n.5. Aquesta manera de “calcular” fa possible, per exemple, que Lleida figuri en el seu estudi com una ciutat amb un creixement vegetatiu positiu quan era negatiu, o que el saldo migratori fos negatiu, quan, com demostren les xifres censals, era clarament positiu.

68 .- Així per exemple, l'alta taxa de natalitat de 1820-21 es deu, molt probablement, a que no ha estat descontada la mortalitat infantil en les primeres 24 hores de vida del nadó i que donaria una taxa de natalitat sensiblement inferior (de 65'88 a un 56 %). La natalitat d'aquest any, a més, està calculada a partir de les xifres del darrer trimestre de l'any, cosa que segurament incrementa encara un xic més la taxa de natalitat, com es pot veure en M.J. Vilalta (1991).

69 .- Els càlculs estan basats en el model proposat per M. Livi-Bacci (1985), pàgs. 13-69 i esp. 65-67.

la migració de la població entre 0 i 1 any sigui menyspreable, i que les taxes de d'esperança de vida a l'any, elaborades pel període 1863-70 per F. Dopico (1987) siguin aplicables a 1877 i 1887⁷⁰. Una vegada elaborat el nombre de naixements esperables, podem inferir el grau de subregistre dels naixements masculins i femenins a diversos anys i corregir les xifres del Registre Civil. En darrer lloc, he projectat el subregistre pels anys en que no disposava d'informació censal, tenint en compte les dades anteriors i posteriors més properes que havia pogut calcular.⁷¹

Arribem, per tant, a les dades del Apèndix 3, on es pot observar la fiabilitat ponderada, per cada any, de les xifres del registre civil, dels naixements calculats, i de la taxa de natalitat de tal manera calculada.⁷² Una vegada disposem d'unes xifres de natalitat més aproximades a la realitat podem procedir a l'anàlisi dels factors del creixement vegetatiu de la ciutat de Lleida durant tot el "llarg" segle XIX (vegeu apèndix 4).

A més de l'elevat subregistre, segurament el més important de totes les capitals de província espanyoles, les inscripcions de naixements pateixen en la Lleida de finals del segle XIX i d'inicis del segle XX un altre greu inconvenient, com és el costum d'efectuar el registre no en el moment del part, sinó quan l'individu havia superat l'edat puberal. És a dir, moltes inscripcions es produeixen quan l'individu havia superat els 10, o fins i tot, els 15 anys de vida. Aquesta manera habitual de fer deixava fora de la inscripció un percentatge molt elevat dels nascuts, a més de distorsionar greument l'anàlisi de naixements per anys. Aquest inconvenient no ha pogut ser obviat consultant la data de naixement i comprovant a quants casos afecta, ja que en la consulta dels Llibres de Registre de Naixements no

70 .- Segons les dades publicades per J. Nadal, tot comparant les xifres de supervivents a l'any , de 1860 i les del segle XX, no hi hauria canvis substancials en les xifres de supervivents, o com a mínim, no efectarien de manera significativa al nostre càlcul, entre 1860 i 1920, i em sento inclinat a creure, per tant, que tampoc entre 1873 i 1900. Vid. J. Nadal (1976), p. 225, i I.N.E. (1953); Tablas de Mortalidad de la población española. Madrid. De fet, serien les taules de mortalitat molt similars a les proposades per A.J. Coale i P. Demeny (1966), i normalment anomenades "Princeton model sud". Malgrat tot, s'han emprat les taules de Dopico i Reher (1998), per que ens permeten discriminar no tan sols per anys sinó també per àmbits regionals i tipus de poblament.

71 .- Així, per exemple, per 1877, tenim registrats 185 naixements masculins i 197 femenins, quan segons el cens, hi han 113 nens i 122 nenes entre 6 mesos i un any de vida. Per produir aquest nombre de supervivents caldria uns 286 naixements masculins i 301 naixements femenins l'any anterior, la qual cosa ens dona una fiabilitat del Registre Civil d'un 64'63 % pels homes i d'un 65'33 % per les dones. Evidentment, la fiabilitat de la font no és sempre la mateixa. Així, per 1905, per exemple, la fiabilitat era d'un 58'81% pels naixements d'homes i d'un 45'36% pels naixements femenins, mentre que pel 1915, la fiabilitat era d'un 73.24% i 54'80, per homes i dones respectivament.

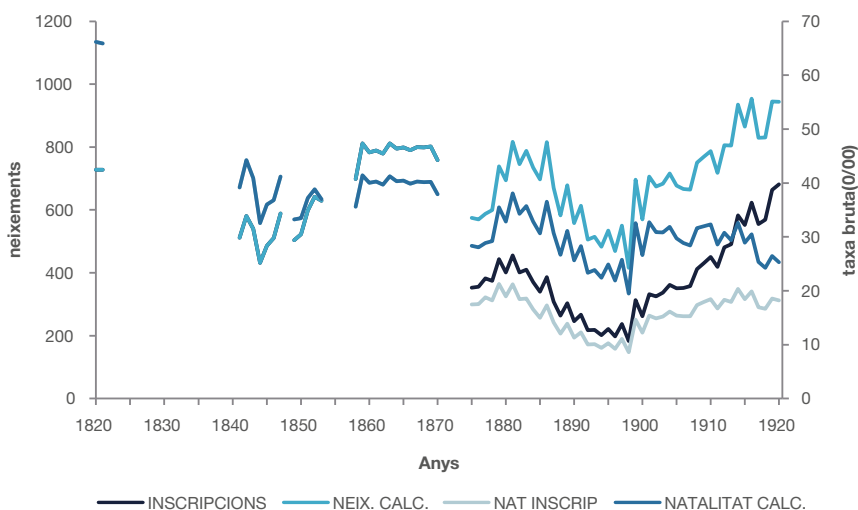
Un càlcul d'aquesta mena sempre te greus inconvenients i massa supòsits, entre els quals cal comptar amb que la fiabilitat entre anys propers sigui similar, que els supervivents a l'any de vida es distribueixin d'una manera "estadísticament correcta", que no es vegin afectats per moviments migratoris o per algun tipus de mortalitat epidèmica (com de fet va succeir, per exemple, el 1885 i el 1918), però sempre serà millor que comptar amb les actuals dades disponibles, o bé, amb canviar les dades aleatòriament.

72 .- D'una comprovació d'aquestes xifres pels anys que disposàvem de les dades de batejos, es desprèn que pels anys 70, aquestes xifres són encara molt baixes (aproximadament un 34 %) però he regut convenient que era millor disposar d'una sèrie corregida i elaborada amb un mateix criteri, i per tant, comparables, que tenir unes dades pot-ser més acurades, però menys homogènies. Aquesta subestimació dels naixements produeix, com veurem més endavant, unes taxes de fecunditat molt més baixes d'allò que en realitat foren (aproximadament, també, entre un 25 i un 35 %).

es poden buidar, a hores d'ara, de manera desagregada⁷³. Afortunadament, la correcció de les dades dels registres a partir dels naixements esperats no tant sols no agreuja el problema, sinó que corregeix les possibles distorsions de les variacions del registre.

Així doncs, l'alt nivell d'ocultacions en els naixements de la ciutat no m'ha deixat un altra alternativa que calcular la taxa de natalitat a partir de comparar els total de naixements registrats al Registre Civil de Lleida i les dades censals amb les taules de supervivents per cohorts i aplicar el multiplicador corresponent. És un mètode molt aproximatiu però que permet tenir unes xifres que poden ser comparades amb altres guarismes catalans i espanyols ahora de ser un tipus de correcció molt fiable per qualsevol forma d'ocultació dels naixements.

Gràfic 21
Naixements registrats i naixements recalculats

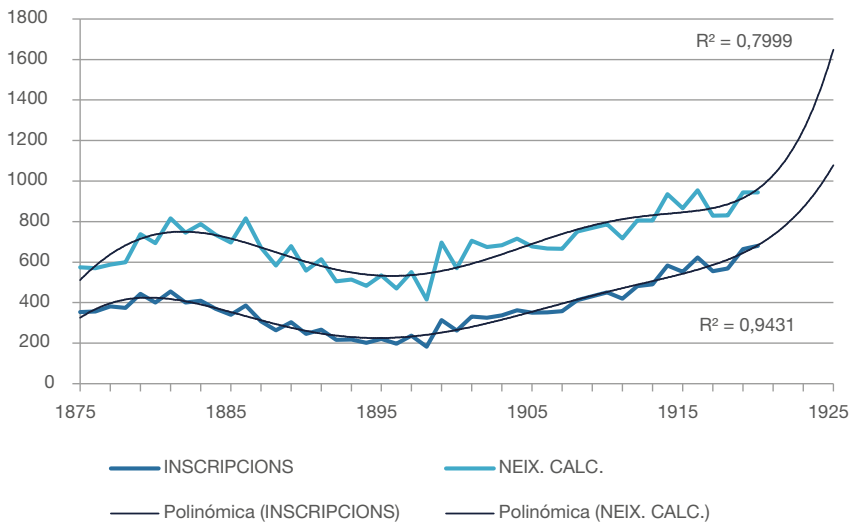

Font: Per 1821-1900, A.A.P.L.I.R.C.; Llibres registres de naixements. Anys corresponents. Per 1901-1920, I.N.E.; Movimiento de Población. Anys corresponents.

De totes maneres, aquesta correcció planteja, a més de prevencions metodològiques, alguns problemes en els resultats finals. Tal i com podem veure en el Gràfic 22, la correcció produeix que les dades resultants siguin molt més fluctuants, és a dir, que augmenti la desviació sobre la tendència en gairebé un punt ($R^2=0,9$ en les dades sense corregir mentre que només arriba a un $0,8$ en les dades corregides).

73 .- Els Llibres de Naixements del Registre Civil de Lleida, des del moment de la creació d'aquesta institució, formen part encara dels fons de l'actual Registre Civil de la ciutat, dependents del Jutjat nº 4 de l'Audiència Provincial de Lleida. Malgrat la seva importància com a font demogràfica, avui en dia és impossible fer-ne una consulta desagregada, més enllà dels nombre d'inscripcions per any, o com a mínim ho va ser per aquest investigador quan així ho va pretendre. Això fa impossible, per exemple conèixer el moment real dels naixements inscrits, el sexe, o l'edat de la mare en el moment del part, etc.

Gràfic 22
Inscripcions en el Registre Civil i Neixements calculats. 1875-1920.

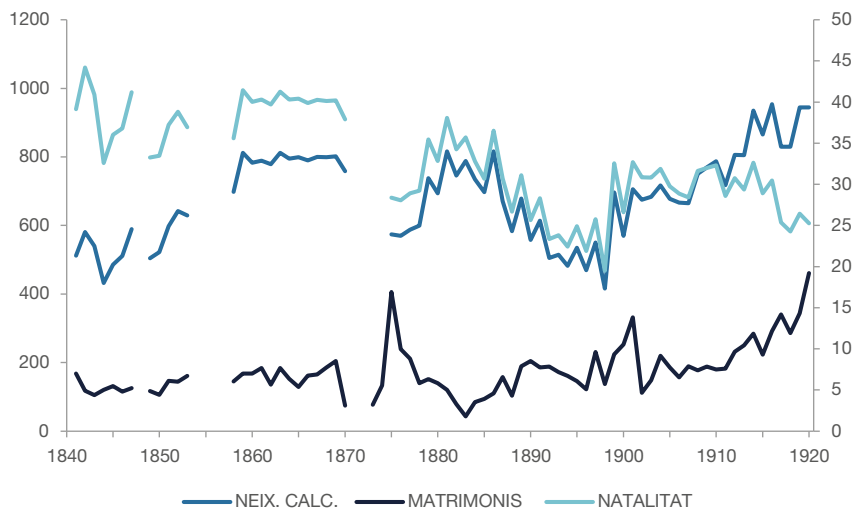
Font: Per 182-1900, A.A.P.L.I.R.C.; Llibres registres de naixements. Anys corresponents. Per 1901-1920, I.N.E.; Movimiento de Población. Anys corresponents. Les línies de regressió polinòmica són de grau 6.

Però l'anàlisi de les corbes de regressió no tan sols ens indica l'elevada fluctuació de les dades corregides sinó, i això és molt més important, si els naixements calculats es desvien s'aparten molt de la tendència de les inscripcions. Es pot veure clarament com les dues corbes tenen un elevat grau de paral·lelisme, amb un coeficient de correlació de 0'89. Ara bé, entre 1875 i 1900, i més específicament entre 1875 i 1887, aquesta correlació es redueix a un 0'58 (com es pot veure en el Gràfic 22 les línies de correlació polinòmica no són gaire paral·leles en el segment 1875-1886). Això es deu al fet que, entre 1875 i 1880, els naixements esperables haurien de ser entre un 20 i un 30 per cent superiors a allò que el càlcul estableix. La causa d'aquesta distorsió ha de ser, presumiblement, un subregistre en els nens entre 6 mesos i un any del cens de 1877⁷⁴.

74 .- Cal recordar que les dades del registre han estat corregides a partir dels naixements esperables segons els nens censats en el Cens de 1877. Si aquesta població va resultar subcensada, la correcció del registre donarà unes xifres de naixements calculats inferiors a les esperables.

Malgrat aquests inconvenients he deixat els càlculs sense una segona correcció, ja que he preferit l'homogeneïtat en la confecció de les xifres a una fiabilitat que sempre tindria, degut a la precarietat del mètode emprat, un marge d'error

Gràfic 23
Naixements calculats, natalitat i matrimonis, 1840-1920

Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres de l'Apèndix 3.

Respecte a les fluctuacions dels naixements i la corresponent evolució de la taxa bruta de natalitat resultant de les estimacions i càlculs efectuats, es pot veure (Gràfic 23), més enllà de les oscil·lacions anuals, dues grans etapes en el comportament dels naixements: un primer període fins el 1870, amb unes taxes de natalitat que es situarien al voltant del 40 per mil, i una segona etapa on la taxa tendeix a reduir-se fins situar-se entre el 30 i el 35 per mil anuals. En aquesta segona etapa, cal diferenciar-hi dues fases, que malgrat tot, semblen formar part del mateix cicle; una primera fase de reducció de la taxa de naixements fins al 30 per mil entre 1870 i 1898; i una segona fase de recuperació dels naixements entre 1899 i 1920, amb taxes al voltant del 35 per mil. Aquest comportament es difícil d'explicar ja que sembla que no es correspon amb cap dels models clàssics de comportament dels naixements en un període de modernització demogràfica, excepte si ens referim al descens de la natalitat que s'apunta a partir de 1913. En definitiva, l'evolució general de la taxa bruta de natalitat sembla indicar que no es produeixen variacions importants que puguin indicar, pel que fa a la natalitat, qualsevol fenomen equiparable a un període de transició o modernització demogràfica durant el segle XIX.

Ara bé, la historiografia preocupada per l'evolució de la població catalana ha posat l'èmfasi, no en la reducció de les taxes de natalitat, sinó més aviat, en la minva de la fecunditat catalana durant tot el Vuit-cents, i especialment en la segona meitat, fet que marcaria una substancial diferenciació amb el conjunt espanyol. J. Benavente ha estat l'autor que més significativament ha estudiat el procés:

“Al voltant de 1787, la fecunditat total a Catalunya era molt elevada; un segle més tard, la fecunditat total estava només a un 67 per cent del seu nivell del 1787, la qual cosa

indica una baixada significativa en la reproducció durant el segle intermedi. La major part d'aquesta minva està justificada per una disminució en la fecunditat matrimonial; l'Ig va minvar gairebé un 44 per cent durant aquest mateix segle.

L'anàlisi indica clarament que Catalunya va encapçalar la minva de la fecunditat espanyola. Les dades suggereixen un inici produït durant la dècada de 1830, més pròxim a l'experiència francesa que a la de qualsevol dels altres països de l'occident europeu . Durant la dècada de 1880, quan les minves de la fecunditat d'altres països d'Europa occidental tot just començaven, la transició de la fecunditat catalana ja estava en marxa, a mig camí del seu nivell final.”⁷⁵

Similarment, R. Nicolau ha ratificat de forma molt encertada la posició de Benavente, conclouent que:

“L'esquema de la transició demogràfica de Catalunya que ens esbossa Benavente és significativament diferent del de cadascun dels tres països acabats de considerar [Suècia, França i Anglaterra i Gal·les] ja que l'augment de la natalitat seria, segons aquest autor, la causa principal i gairebé única de l'acceleració del creixement demogràfic de Catalunya durant el Set-cents i la primera meitat del Vuit-cents.

Avui encara no podem dibuixar de manera precisa la trajectòria del creixement demogràfic de Catalunya durant aquest període, però tenim bastants indicis per a afirmar que la població de Catalunya va créixer a un ritme molt ràpid, molt més ràpid que les altres regions espanyoles, durant la major part d'aquell període . La sèrie de censos que s'inicia el 1857 ens indica que entre aquella data i la dècada de la Primera Guerra Mundial, la població de Catalunya va créixer en canvi a un ritme relativament lent, una mica més lent fins i tot que la població espanyola. (...)

(...)En conclusió, podríem dir que, a diferència dels altres països presentats anteriorment, l'acceleració del creixement natural de la població de Catalunya, durant el Set-cents i la primera meitat del Vuit-cents, s'explicaria quasi únicament per l'augment de la natalitat ja que el declivi de la mortalitat al llarg d'aquest període es podria qualificar de lentíssim.”⁷⁶

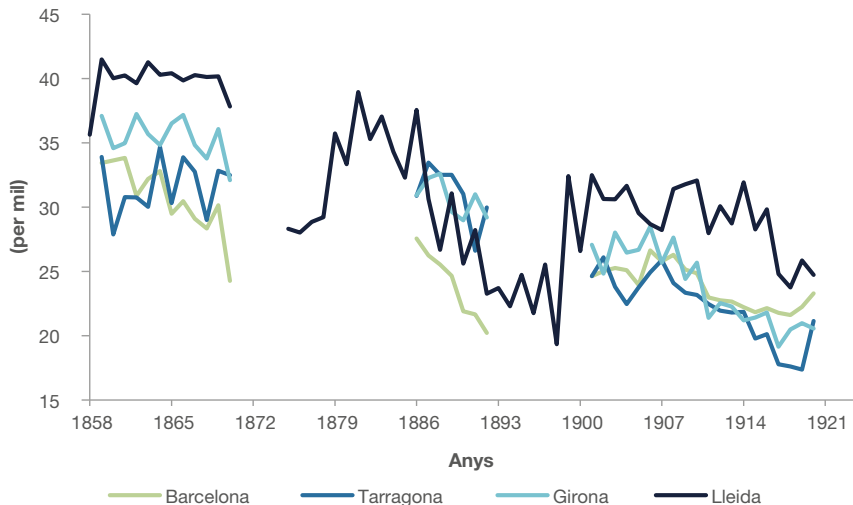
Deixant de banda l'anàlisi del creixement vegetatiu i del procés de transició demogràfica, que analitzaré més endavant, l'evolució dels naixements a la ciutat de Lleida sembla oscil·lar entre el comportament “espanyol” i el “català”. La natalitat a la ciutat en la primera meitat del Vuit-cents, tal i com la reflecteix les dades

75 .- J. Benavente (1990), pàgs. 114-115.

76 .- R. Nicolau i Ros (1990), pàg. 21.

municipals de 1821 sembla escaure's perfectament amb la idea d'una alta de taxa de naixements, al voltant del 60 per mil, que han trobat altres autors en analitzar els registres parroquials catalans del període⁷⁷.

Gràfic 24
Evolució de la taxa Bruta de Natalitat a les capitals catalanes, 1858-1920

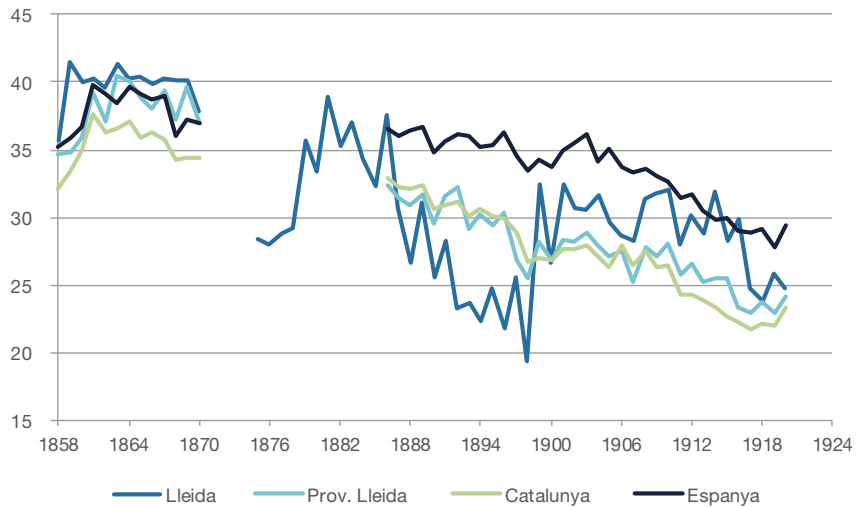

Font: Per Barcelona, Tarragona i Girona elaboració pròpia a partir de les dades de, I.N.E.; Movimiento Natural de Población, anys corresponents. Per Lleida, elaboració pròpia a partir de l'Apèndix 4. T.B.N.= Taxa Bruta de Natalitat.

Ara bé, sembla que, a partir de finals del Vuit-cents la dinàmica dels naixements de la ciutat del Segre s'aparta del tret definidor del comportament general de la població catalana. En efecte, el 1858 la ciutat de Lleida tenia una taxa de natalitat propera al 40 per mil, molt similar a la de la resta de les capitals de província catalanes, i fins i tot una mica superior a la T.B.N. de la Província de Lleida, Catalunya o l'estat espanyol, que es situaven en aquell moment entre el 35 i el 40 per mil. A partir d'aquestes dates, com ja es prou conegut, la natalitat catalana comença un procés de minva que porta a nivells per sota del 30 per mil en el moment del canvi de segle, mentre que els naixements a la resta d'Espanya es mantenen clarament al voltant del 35 per mil; Lleida, a excepció d'un curt període que va de 1878 a 1886, segueix una tendència coincident amb la resta de Catalunya. Aquest procés es plenament paral·lel amb el comportament general de la província i manifesta nombroses similituds amb la trajectòria seguida per altres ciutats catalanes.

77 .- A part de l'estudi del propi Benavente, basat en l'estudi de les parròquies de 84 localitats catalanes, es pot veure com exemple més significatiu d'aquest tipus d'estudis J. Nadal i A.Saez (1972), pàgs. 105-113. També, J. Nadal (1959), J. Benavente (1985), J. Nadal (1990), pàgs. 37-72, F. Gil Alonso (1997), D. Devolver et alii (2006).

Gràfic 25
Evolució de la T.B.N. a Lleida, Província de Lleida, Catalunya i Espanya (1858-1920)

Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres de I.N.E.; Movimiento natural de población., anys corresponents.

En canvi, cap al canvi de segle, la natalitat a la ciutat torna a uns nivells molt alts, propers al 30 per mil, i tot i que segueix la tendència de la resta de capitals catalanes, que evolucionaven amb força cap a una taxa bruta de natalitat de 20 nens nascuts per cada mil habitants, no ho fa amb el ritme ni amb la mateixa intensitat, tot situant-se a mig camí entre les taxes catalanes i les peninsulars.

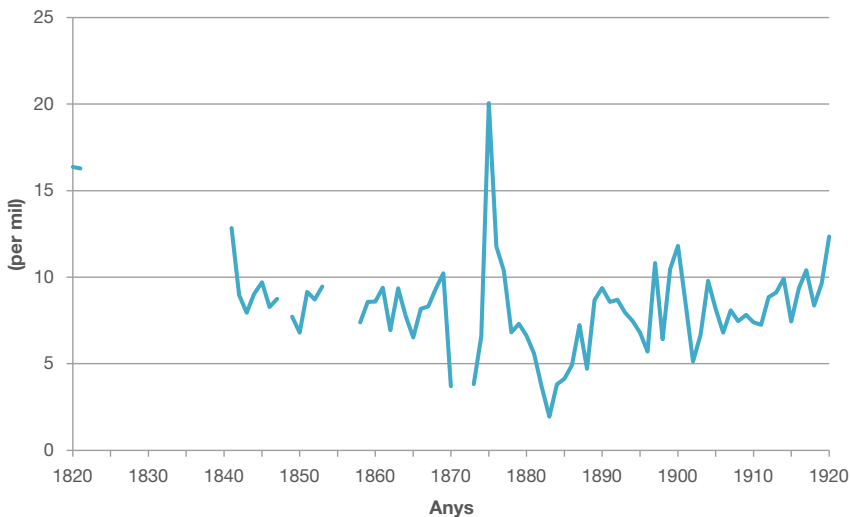
Ja que el comportament de la natalitat catalana té molt a veure amb canvis tendencials de la fecunditat matrimonial⁷⁸, hauré de referir-me també a la fecunditat de Lleida per veure on pot trobar-se la causa d'aquest canvi en la població lleidatana. Abans, però, caldrà que en refereixi, ni que sigui a grans trets de la nupcialitat, com a pas previ i necessari per poder parlar de la fecunditat matrimonial.

78 .- Vegeu sobretot J. Benavente. (1990), D. Devolveret alii (2006) i especialment R. Nicolau (1990).

Mancats de les dades sobre l'edat d'accés al matrimoni, que ens hauria donat una òptima aproximació a les variacions en el comportament matrimonial dels lleidatans del segle passat, he recorregut a tres indicadors indirectes de la nupcialitat, la taxa bruta de nupcialitat, la edat mitja d'accés al matrimoni (SMAM⁷⁹), i l'índex del percentatge de casats (Im.⁸⁰).

La Taxa Bruta de Nupcialitat (vegeu Apèndix 4), en estar basat en matrimonis registrats i no en matrimonis realment celebrats, es un indicador poc fiable i a més està massa sotmès a fluctuacions conjunturals com ara disposicions legals, collites, o pandèmies, per resultar un indicador acurat per la comparació a mig termini i/o amb altres exemples.

Gràfic 26
Evolució de la Taxa Bruta de Nupcialitat a Lleida, 1820-1920

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Apèndix 4. La línia de tendència polinòmica és d'ordre 6.

En efecte, les variacions més importants és deuen a causes externes a la nupcialitat. Així, el 1875 i 76 es van actualitzar els registres matrimonials amb la incorporació dels matrimonis de 1871 a 1873, mentre que la davallada en el

79 - "Singulate Mean Age at Marriage" en denominació de l'autor que per primer cop va promoure aquest índex J. Hajnal, i que representa l'edat mitja que en una població determinada i en un moment particular ha abandonat la solteria. El seu gran inconvenient és que no reflecteix el comportament de cap generació concreta sinó de totes, ni de cap any en concret, sinó que mostra la tendència general dels darrers 35 anys, ja que en el càlcul s'inclouen, des de les edats de la gent que es va casar fa 35 anys, fins els que s'han casat el darrer any del càlcul. Vegeu John Hajnal (1953), pàgs. 111-136.

80 - El Im. o índex de dones casades és defineix com el quocient entre les dones casades en edat fèrtil (16-50 anys) i el total de dones del mateix grup d'edat. Aquest índex ha estat desenvolupat per estudiar, sobre tot, les relacions entre canvis tendencials del comportament matrimonial i variacions de la fecunditat matrimonial. Per la seva definició vegeu Ansley J. Coale i Rod Treadway; "A Summary of the Changing Distribution of Overall Fertility, and the Proportion Married in the Provinces of Europe. Appendix B: Definition, Advantages, and Limitations of the Fertility Indexes Employed in the European Fertility Project" dins A.J. Coale i S.C. Watkins (1986), pàgs. 153-162.

nombre de matrimonis de 1882 a 1885 es deu probablement al resultat advers de les collites d'aquells anys, que va portar a desanimar notablement les núpcies.

Tant en les dades de l'Apèndix 4 com en el Gràfic 26, es pot observar com, a grans trets, no hi ha cap variació substancial en el llarg termini del comportament dels lleidatans envers el matrimoni. De tota manera es pot observar com es produeix un procés de disminució de la nupcialitat entre 1820 i 1880 i de recuperació de la taxa de matrimonis un cop superat el 1895.

Taula 9
Evolució de la nupcialitat, 1887-1920

	1887	1900	1910	1920
SMAM homes	27.95	27.84	27.70	27.87
SMAM dones	23.48	25.29	23.82	25.18
SMAM total	25.99	26.67	25.91	26.61
Im. homes	0.48	0.52	0.50	0.50
Im. dones	0.56	0.57	0.57	0.54
Im. total	0.52	0.55	0.53	0.52

Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres dels censos corresponents. Smam= Any mig d'accés al matrimoni. Im= taxa de casats.

Aquesta conclusió quedaria reforçada pel càlcul de dos índex de tipus indirectes basats no en les dades registrals sinó en els censos de població, la edat mitja d'accés al matrimoni i la taxa de casats. El seu interès no tan sols es deu al fet que provenen d'una font diferent, sinó que, a més, el seu cicle és molt diferent a les variacions de taxa bruta de nupcialitat, molt conjuntural. En efecte, per contra, el SMAM i el Im., són uns índex amb una notable resistència al canvi, per la qual cosa les variacions són molt lentes i petites. La seva lectura ve a confirmar un increment del nombre dels matrimonis a partir de finals de segle: enfront poc més d'un 52 per cent de casats el 1887, el 1900 el percentatge d'individus dins el matrimoni era d'un 55 per cent. A partir del canvi de segle, paral·lelament a la disminució de la taxa de nupcialitat que s'observa en el Gràfic 26 entre el 1900 i el 1910, també disminueix el índex de nupcialitat: el Im. de 1910 cau en un punt respecte al de 1900. Aquest panorama s'agreuja encara més el 1920 quan el percentatge de gent casada torna a ser menor del 53 per cent. Concloent, es pot afirmar que els anys 80 del segle passat hi va haver una important retracció al matrimoni, segurament símptoma dels efectes de la crisi finisecular, però que cap al canvi de segle, hi ha una clara tendència al matrimoni, palesa en la quantitat de gent casada sobre el total. Tot i això, el càlcul de la edat d'accés al matrimoni no deixa cap dubte de què la gent es casa més tard com més passen els anys, especialment les dones, fins i tot, i especialment, l'any del "boom" matrimonial de 1900.

Mentre que el 1887 l'edat mitja d'abandonament de la solteria era de 25'99 anys⁸¹, el 1900 era de 26'61, el 1910 era de 25'91 i el 1920 de 26'61. Així doncs, cal concloure que si la gent es casa més, ho fa molt més tard, amb una inevitable caiguda del seu potencial de fecunditat, com veurem més endavant: evidentment

81 -. El 1887, l'edat d'accés al matrimoni està fortament distorsionada per l'elevada edat de casament dels homes (27'95 anys) mentre que la de les dones era de 23'48.

aquests fets havien de tenir un efecte en la fecunditat de la societat lleidatana i, especialment, en la fecunditat matrimonial.

Taula 10
Edat al primer matrimoni (SMAM) 1887-1920

anys	Lleida ciutat		Lleida província		Espanya	
	SMAM homes	SMAM dones	SMAM homes	SMAM dones	SMAM homes	SMAM dones
1887	27.95	23.48	27.20	23.64	26.97	24.19
1900	27.84	25.29	27.61	23.58	27.36	24.47
1910	27.70	23.82	27.76	23.88	27.77	25.06
1920	27.88	25.18	28.18	24.41	27.94	25.71

Font: Per la ciutat de Lleida, vegeu Apèndix 6. Per la província i pel conjunt espanyol, B. Cachinero (1982).

Ara bé, si comparem les dades de nupcialitat per grups d'edat de Lleida (vegeu Apèndix 6), amb les que B. Cachinero ha elaborat pel conjunt espanyol, es pot comprovar alguna diferència, tot i limitada, respecte el conjunt espanyol⁸². Així, es pot apreciar una disparitat substancial entre homes i dones respecte al seu nivell de solteria: tot i que el percentatge dels homes casats disminueix, ho fa de manera més lenta que a la resta de Catalunya i del conjunt d'Espanya.

Taula 11
Índex de solters (Im.) 1787-1920. (1887=100)

	Im.	Im.	Im.	Im.
	Espanya	Catalunya	prov. Lleida	Lleida
1787	102,61	93,33	s.d.	120,69
1860	s.d.	s.d.	s.d.	107,28
1887	100,00	100,00	100,00	100,00
1900	97,22	93,33	100,31	105,36
1910	94,78	93,33	97,53	102,87
1920	87,65	86,67	92,91	100,19

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Apèndix 7. S.D.= sense dades.

Evidentment aquest manteniment de les taxes de matrimoni en uns nivells molt estables, també produirà els seus efectes diferencials en les taxes de fecunditat matrimonial. Cal dir, malgrat tot, que aquests alts nivells de nupcialitat a Lleida (o si més no, el seu manteniment) es deu sobretot a que el nivell de solters per grups d'edat (i molt especialment per les dones entre 21 i 40 anys) disminueix més ràpidament a Lleida, o per dir-ho més senzillament, a partir del 1900 les lleidatanes es casen més que no pas el conjunt de les espanyoles o les catalanes.

82 .- B. Cachinero Sánchez (1982), pàgs. 81-99.

En efecte, la taxa de solteres en cada grup d'edat és notablement inferior a Lleida ciutat, que en el conjunt espanyol, i més quan més passen els anys.

Com a conclusió, es pot observar com segurament durant tota la segona meitat del segle XIX, el nivell de solteria a la ciutat de Lleida va ser superior al del conjunt català o de l'estat espanyol. Aquesta tendència canvia radicalment a partir del canvi de segle i malgrat que Lleida participa de la tendència general en el llarg termini cap a una reducció dels nivells de nupcialitat, es produeix el que hem anomenat com un petit "boom" de la nupcialitat que provoca que els índexs *Im* de nupcialitat s'equiparin amb els de la resta de Catalunya i Espanya. A partir d'aquell moment l'evolució serà molt semblant a l'evolució general catalana, i se separa de la tendència provincial que, de manera similar a les províncies de Tarragona i Girona, quedarà per damunt del 0'6. Tot i això, les diferències són prou petites per pretendre que expliquin per sí soles canvis substancials en els nivells de fecunditat matrimonial⁸³. Es a dir, tot i que la gent a Lleida es casa cada cop més tard, i que la tendència general també indica una propensió a casar-se menys, la societat lleidatana manté una considerable resistència a aquest procés general, per la qual cosa i partint de nivells de solteria més elevats i d'una edat d'accés al matrimoni comparativament també més elevada, acaba el període 1860-1920, amb uns nivells de nupcialitat molt similars als de Catalunya.

M. Livi-Bacci, en el seu article sobre els canvis de la fecunditat a Espanya⁸⁴, recomanava estudiar com a indicadors de la fecunditat, a més de la taxa bruta de natalitat que ja coneixem, algunes dades més que podeu trobar en la següent Taula 12.

Taula 12
Indicadors de la fecunditat a Lleida, 1860-1920

	T.B.N.	% Dones casades	T.F.M.'	% Naixements il·legítims	% de Dones casades de 16-25 sobre 40-50	T.F.M.
1860	40.01	15'2071	263'105	6'762	75'911	245'31
1877	28.89	15'3521	188'187	4'973	67'751	178'83
1887	30.71	15'166	202'497	8'894	71'16	184'49
1900	31.87	15'388	207'107	7'86	48'63	190'83
1910	35.88	15'181	236'351	5'72	57'04	222'83
1920	30.51	15'842	205'561	6'205	58'63	192'82

1= calculat a partir del percentatge de dones casades per edats de 1887. 2= Dada de 1861. 3= mitja de 1868-70. 4= Dada de 1884 5= mitja de 1918-20.

Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres de naixements dels Apèndix 4 i 5 i de les dades sobre estructura per edats, sexe i estat civil dels censos corresponents. T.B.N.= Taxa Bruta de Natalitat; T.F.M.'= Taxa de Fecunditat Matrimonial no ajustada; T.F.M.= Taxa de Fecunditat Matrimonial ajustada.

83 .- Des de Hajnal fins Coale, passant pels estudis sobre Catalunya de Benavente o Cabré, tothom sembla estar d'acord que no hi ha cap relació entre els nivells de nupcialitat i els de la fecunditat, fins i tot davant de canvis més substancials que els de Lleida.

84 .- M. Livi Bacci (1968); pàgs. 13-69.

En primer lloc, es pot constatar com ni la quantitat de dones casades, que varia d'una manera imperceptible en el conjunt d'aquests anys⁸⁵, ni la seva estructura per edats, que sí varia, però ho fa de manera molt diferent a la fecunditat⁸⁶, semblen ser indicadors que determinin d'una manera directa les variacions de la fecunditat de la població lleidatana durant aquells anys. Tal com han escrit A. Cabré i altres, però referint-se a les diferències entre llocs diferents i per un període posterior (1923-1936):

“Les diferències de natalitat obeeixen més a diferències de comportament procreatiu que a diferències importants en els nivells de nupcialitat”⁸⁷

Resta, malgrat tot, la qüestió de a què responen les variacions en la fecunditat. J. Benavente, en el seu estudi ja esmentat sobre la minva de la fecunditat a Catalunya, troba que el pes determinant d'aquest procés recau, precisament en els nivells de fecunditat anteriors a la minva:

“A l'hora d'avaluar la taxa de la minva de la fecunditat matrimonial, un factor que ha de ser considerat és el nivell de fecunditat total anterior a la minva. Els resultats de Benavente (1948) indiquen que els nivells superiors de fecunditat total del 1787 van donar lloc a unes taxes de fecunditat matrimonial més elevades entre 1787 i 1857. Això suposa que amb uns nivells de fecunditat legítima i de nupcialitat alts durant el període anterior a la minva, l'aparició d'una consciència de fecunditat excessiva, com a conseqüència de l'acció combinada de desenvolupament estructural i de circumstàncies demogràfiques, hauria generat el desig (o la necessitat) d'una fecunditat reduïda, la qual només es podia aconseguir a través del control de natalitat dins el matrimoni. Les localitats que només tenien un nivell anterior a la minva de la fecunditat total moderat i que estaven sota condicions estructurals semblants, potser no van experimentar la mateixa pressió sobre el control de natalitat.”⁸⁸

Evidentment, la formulació d'aquesta hipòtesi porta a la necessitat de veure fins a quin punt això s'acompleix a la realitat, i aquí sorgeix la primera de les dificultats a l'hora de reproduir el model de Benavente, ja que en cap moment l'autor no ens

85 .- L'anàlisi del percentatge de dones casades sobre el total de dones és tan sols una manera menys complexa de l'anàlisi del índex de nupcialitat (Im.) prèviament comentat.

86 .- Les variacions del percentatge de dones casades entre 16 i 25 anys sobre les dones casades entre 40 i 50 revelen un fet bivalent. Per una part, el canvi en el model de nupcialitat, amb tendència a una edat de casament més tardana, i per tant, a què hi hagin menys dones casades entre 16 i 25 anys. Per altra part poden revelar alguns canvis en la distribució per edats de la població lleidatana. De fet aquest anàlisi sosté deficiències importants que porten a pensar que tan sols seria vàlid en el cas de poblacions estables sotmeses a una mortalitat per edats similar.

87 .- Anna Cabré, Amant Blanes, Socorro Sancho i Àngels Torrents (1992), pàg. 161.

88 .- J. Benavente (1990), pàg. 109.

dóna els paràmetres que ha fet servir per mesurar conceptes tan ambigus com “tipus d’agricultura” o bé “treball industrial o proto-industrial” si bé en aquest darrer cas sembla que pot correspondre’s amb “l’extensió del treball assalariat a la indústria o a la proto-indústria”.

En segon lloc i de manera més important, l’anàlisi de Benavente només ens ofereix un mostra regional i no local de la minva de la fecunditat matrimonial (lg), per la qual cosa resulta difícil establir comparacions entre diferents localitats.

Taula 13
Taxes de Fecunditat (lg) a Catalunya, 1787-1900

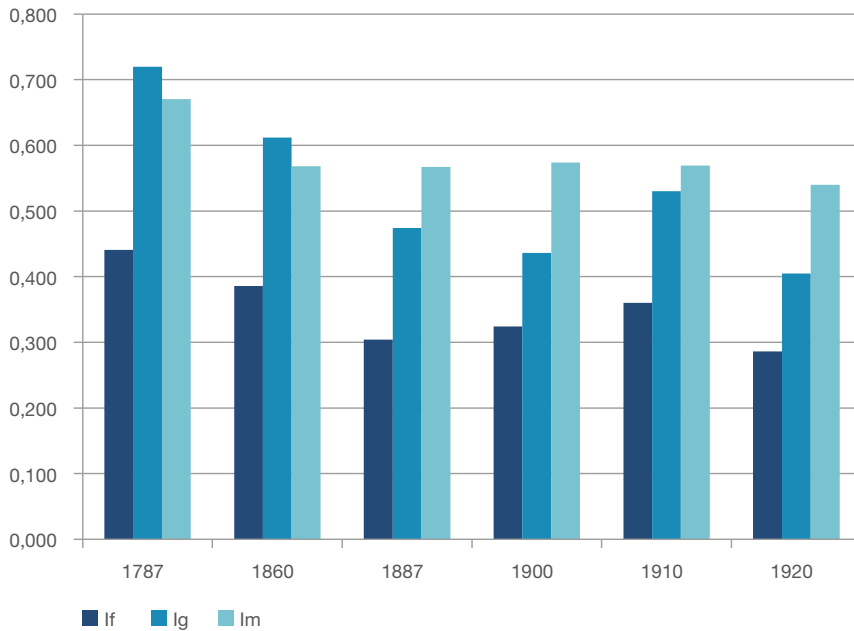
	(lg)			(Dif . lg)	
	1787	1857	1900	1787-1857	1857-1900
Barcelona	0.754	0.556	0.443	0.308	0.317
Girona	0.769	0.546	0.469	0.371	0.222
Tarragona	0.731	0.487	0.438	0.449	0.171
Reus	0.760	0.586	0.498	0.310	0.228
Vic	0.737	0.590	0.521	0.236	0.177
Manresa	0.727	0.663	0.591	0.097	0.156
Lleida (regió)	0.768	0.659	0.603	0.166	0.122
Tremp	0.746	0.628	0.607	0.195	0.044
Lleida ciutat	0.719	0.612	0.524	0.206	0.214

Font: Per Lleida ciutat, la xifra de 1857 és de 1860; vegeu Apèndix 7. Per la resta J. Benavente (1990); pàg. 105. Dif lg= lgt0-lgt1/lgt0-0'2

En definitiva, pot dir-se que en la primera meitat del segle XIX, Lleida va experimentar una minva en la fecunditat matrimonial molt menor que la de les zones capdavanteres de les transformacions econòmiques socials que va patir Catalunya en el seu procés de transició cap al capitalisme. Tot indica que, com succeïa quan explicàvem el poblament, ens hem de referir a una etapa de creixement que segueix les línies que ja va dibuixar Vilar per la segona meitat del segle XVIII. En la segona meitat del Vuit-cents, en canvi, la minva de la fecunditat és produeix a un ritme clarament superior en el seu saldo final, i que ben bé pot comparar-se amb processos semblants en litoral català (Reus, Girona o Tarragona).

Ara bé, si ens fixem en les dades de l’apèndix 7, podem comprovar com hi ha una certa especificitat en el cas lleidatà. En efecte, en la capital del Segrià el procés de minva de la fecunditat matrimonial no és un fenomen lineal, ans al contrari, té períodes (1860-1877) en els quals sembla produir-se una enorme acceleració en la caiguda. Un altre període de recuperació de la fecunditat (1877-1910), i un darrer període de caiguda extraordinàriament intensa (1910-1920).

Gràfic 27
Evolució dels índexs de fecunditat i nupcialitat a Lleida, 1787-1920

Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres de l'Apèndix 7.

L'anàlisi comparatiu de les xifres de J. Benavente porta a aquest autor a unes conclusions que, tanmateix, sí poden servir-nos com a marc per explicar el cas singular de Lleida. Segons Benavente, el segle XIX es caracteritza a Catalunya per un procés de minva de la fecunditat matrimonial molt més intens que en el conjunt espanyol (vegeu apèndix 7). Aquest fenomen ve determinat en la seva intensitat per unes variables concretes:

- els nivells de nupcialitat,
- l'intensitat de la fecunditat anterior (a més fecunditat anterior, més important és la minva subsegüent),
- el tipus d'agricultura,
- el tipus de treball industrial.

Aquests factors explicarien la reducció de la fecunditat matrimonial catalana, tant respecte el conjunt espanyol, com de cara endins, tot incidint en les diferències locals en l'esmentat procés. Ara bé, el problema es planteja quan, com en el cas de la ciutat de Lleida, aquest procés sembla no ser tan lineal, no tan unidireccional com el cas general. La ciutat de Lleida assoleix els mínims de fecunditat general, fecunditat matrimonial i nupcialitat, el 1887 i no el 1900. Encara més, entre 1887 i 1910, aquests índexs no sols no disminueixen de magnitud, sinó que augmenten de manera substancial, sobretot la fecunditat general. Les causes d'aquesta divergència no es deuen a canvis importants en els nivells de nupcialitat, sinó

que tot seguint la teoria de Benavente estarien motivades per transformacions socio-econòmiques que explicarien aquests canvis de comportament:

“Si considerem l’existència d’una homogeneïtat cultural significativa a Catalunya, els factors que determinen els models i els nivells de fecunditat s’han de trobar en l’estructura socio-econòmica, en d’altres factors demogràfics com la mortalitat, la migració o la fecunditat prèvia i en l’accessibilitat de la població catalana per absorbir nous comportaments innovadors relacionats amb la pràctica reproductora”⁸⁹

Les transformacions socio-econòmiques que justificarien els canvis en els comportaments matrimonials i, sobretot, reproductius dels catalans vindrien derivades segons el mateix autor, ja no per la supremacia d’un o altre forma de producció (l’agricultura, la proto-indústria o la indústria), sinó més aviat pel caire que adopten els sistemes d’acumulació i distribució de la renda i de producció:

“Els resultats de l’anàlisi de regressió per al 1857 i per al 1900 (...), donen suport a la idea que el procés de l’expansió capitalista a l’agricultura i a la indústria catalana durant el segle XIX, va tenir un efecte significatiu sobre el nivell de la fecunditat matrimonial. Les àrees sota una organització capitalista més forta (a causa o d’una agricultura capitalista o d’una industrialització o d’una proto-industrialització) estan associades amb nivells de fecunditat matrimonial més baixos que aquelles que encara estan sota economies de subsistència importants. Això indica que l’únic factor que pot justificar la connexió entre la transformació estructural i el comportament reproductor és el predomini del sistema salarial a la societat catalana del segle XIX, independentment d’on han estat obtinguts aquests salaris.”⁹⁰

Si atenem com certes les afirmacions de Benavente, i l’explicació sobre el comportament reproductiu, l’estudi de l’evolució demogràfica dels lleidatans i lleidatanes del vuit-cents ha de fer-se sota el prisma de les transformacions en l’estructura social que va patir la ciutat, més que no pas possibles transformacions en el origen sectorial de les rendes. Més que entendre la persistència d’un predomini agrari sobre les rendes obtingudes de la indústria, el comerç o els serveis, cal posar l’èmfasi en el caràcter mateix d’aquesta agricultura per explicar els canvis de la fecunditat. Abans però de poder fer afirmacions concloents sobre aquests aspectes, caldrà que completi l’estudi de la demografia lleidatana en el segle XIX, ja que encara no hem entrat a analitzar el balanç dels factors prèviament analitzats i el paper dels moviments migratoris.

89 .- J. Benavente (1990); Pàg. 107.

90 .- J. Benavente (1990); pàg. 113 (el subratllat és meu).

2.3. La polèmica sobre el balanç demogràfic i el saldos migratoris

La debilitat de les dades censals de la Lleida decimonònica ha contribuït a crear, d'una manera involuntària, una certa controversia historiogràfica. Bàsicament, la polèmica s'ha desfermat en torn a l'origen del creixement demogràfic del segle XIX a la ciutat de Lleida. En primer lloc, tenim com a punt de partida el fet constatat pel conjunt de Catalunya:

“La immigració no va tenir una influència significativa en la disminució del creixement després del 1850. En canvi el creixement de la població pot ser analitzat en termes de models de mortalitat i de fecunditat canviants en una població que es pot considerar tancada. El paper de la migració està relacionat amb la distribució i la redistribució de la població durant els segles, però no amb el creixement de la població total”⁹¹

El problema per Lleida era si els canvis en el nombre dels seus habitants es devien al paper com a receptora de les migracions producte del procés urbanitzador o bé el seu creixement era el resultat del seu creixement vegetatiu, amb poques o nul·les aportacions migratòries.

En el primer cas, trobem l'obra de R. Sol i C. Torres, que han defensat una Lleida creixent bàsicament a partir dels seus propis efectius, sense aportacions exteriors de importància que anaven a parar cap a les comarques que envolten la ciutat (especialment l'Urgell) o cap al litoral⁹². Malgrat aquest pronunciament, s'han vist obligats a reconèixer que durant els primers anys del segle XX hi hagué un important fet migratori, doncs en utilitzar les dades del registre civil com a bones, el resultat del creixement vegetatiu és negatiu, malgrat el creixement de la població general de la ciutat:

“Lleida perdé, per tant, en aquests deu anys [1910-1920], 1012 pobladors. I no obstant, no sols no minvà la població sinó que l'augmentà en 13.624 pobladors. És evident, doncs, que tot aquest increment fou fruit de la immigració i que aquesta fou, a la dècada 1910-1920, de 14.636 persones, ja que en aquella xifra d'augment cal afegir-hi la de recuperació de la població perduda per recessió vegetativa, és a dir, els 1012.”⁹³

J. Lladonosa ha combinat l'explicació basada en el fet migratori,

91 .- Roser Nicolau i Ros (1990), p. 68.

92 .- Vegeu nota 22

93 .- R. Sol i C. Torres (1989); pàgs. 11 i 12.

“Tot i aquest estacionament, a la segona meitat del segle XIX hi hagué progrés demogràfic, car els buits que s’anaven produint eren omplerts, en llur majoria, per persones procedents d’Aragó, obeint a un fenomen secular de desplaçament ja insinuat”⁹⁴

amb la tesi contrària pel període restauracionista:

“Durant el mig segle que va de la restauració alfonsina a l’adveniment de la segona República, Lleida doblà la població. Dels 19.583 habitants de 1880 va pujar als 38.868 de 1930. El progrés fou degut més al creixement vegetatiu que a un moviment migratori, molt minso aquells anys”⁹⁵

La tesi principal és que en els períodes de creixement econòmic, la ciutat havia tingut que comptar amb les seves pròpies forces per augmentar el nombre d’habitants, doncs les oportunitats migratòries jugaven amb avantatge a favor d’altres contrades del país, mentre que en els períodes de recessió, el seu paper de capitalitat d’una gran zona del territori era suficient per compensar qualsevol moviment emigratori. Aquesta tesi, malgrat la seva simplicitat i no tenir en compte, com ha quedat prou demostrat en el balanç del poblament, les diferències en el ritme del creixement de les diferents contrades catalanes, va convertir-se, en absència d’altres formulacions, en l’explicació hegemònica per descriure el segle XIX.

Pel primer terç del segle XX, l’explicació, però, es complicava. El baix creixement vegetatiu registrat i l’augment poblacional que reflectien els censos feien impossible acudir a la dinàmica prèviament descrita. Les línies de treball es dividirien en dos grans grups.

En primer lloc, una primera opció se centraria en la crítica de les xifres dels censos entre 1897 i 1920. L’explicació era, en resumides paraules, que l’ocultació de la població de la ciutat era més important en el cas de Lleida que altres ciutats catalanes, una certa *“excepcionalitat estadística”* que feia inútils les explicacions basades en les xifres oficials. Aquesta tesi té el seu punt de partida en Josep Serra i Ràfols⁹⁶ i ha estat recollida per autors com R. Sol i C. Torres⁹⁷ que han arribat a

94 .- J. Lladonosa (1967), pàgs. 49-50.

95 .- J. Lladonosa (1967); p. 55. Aquesta afirmació és més sorprenent quan pensem que les xifres del registre diuen exactament el contrari. Per tant, no se si Josep Lladonosa ignorava de manera conscient les xifres de natalitat i mortalitat, o bé havia intuït la seva inexactitud, encara que en altres llocs les va utilitzar (J. Lladonosa (1956); Vol. II, p. 18) i mai en va publicar una crítica. A més, cal dir que la xifra de població de 1880 és errònia en, aproximadament, un 10 %, i no he pogut averiguar com la va calcular.

96 .- Josep de Carles Serra i Rafols (1928); “El nostre treball a l’obligarnos a estudiar les xifres del cens ens ha convençut de la inanitat d’aquest i fins hem estat apunt de renunciar a la nostra tasca davant els manifestos errors de les estadístiques” a , “Demografia de Lleida” dins *Vida Lleidatana* nº 61, desembre de 1928, p. 449.

97 .- R. Sol i C. Torres (1989); p. 12.

formular, tot copiant-lo de J. Lladonosa, un model matemàtic per demostrar, per exemple, que el cens de 1910 és equivocat⁹⁸.

Un segon front, amb una tradició intel·lectual molt estesa entre la historiografia local fa referència al que hom podria anomenar, *la immigració silenciosa*, i es va dedicar a demostrar com el creixement de la Lleida Contemporània s'hauria realitzat, en primer lloc, amb la integració en el nucli urbà dels pagesos de les rodalies, en un moviment que tindria continuïtat amb el que Montse Moreno ha descrit pels inicis del segle XIX:

“ Acabada la guerra [1812], però, la població torna a recuperar els seus ritmes de creixement molt lentament (...) i foren sobretot els anys 20 els que contemplaren un increment més notable. L'arribada d'individus foranis significaria, en aquest cas, una injecció important d'individus en el volum demogràfic. Aquests immigrants, provinents bàsicament de les rodalies, passarien a engrossar fonamentalment el grup dels jornalers, ja que el cadastre mostra en aquests anys un augment important de les contribucions menors”⁹⁹

Aquest procés, en el segle XX, es demostra en l'estudi de les dades estadístiques referents a l'origen dels Lleidatans, que proliferen en les monografies sobre Lleida:

Taula 14
Orígens de la Població de la ciutat de Lleida

Origen	1881	1900	1920	1950
Nats a la ciutat	55'7 %	57'5%	58'5 %	41'3 %
Resta Província	24'8 %	*	*	25'7 %
Resta Catalunya	7'9 %	23'5 %	23'8 %	9'6 %
Aragonesos	**	7'5 %	8 %	8'9 %
Resta d'Espanya i altres	11'6 %	11'5 %	9'7 %	14'6 %
total (100 %)	21.885	21.432	38.165	52489
increment sobre el total	----	-2,07 %	43,83 %	37,57 %

* Inclosos en “resta de Catalunya”

** Inclosos en “Resta d'Espanya i altres”

Font: 1881: A. Jové (1987); 1900: R. Sol i C. Torres (1978); 1920: R. Sol i C. Torres (1989) i 1950: J. Lladonosa (1967)¹⁰⁰

98 .- El model es basa en que si el creixement vegetatiu durant el període 1910-1920 és de -1012 i la població augmenta en 13624 persones, la immigració hauria de ser de 14636 pel període. Si els immigrants registrats a la ciutat el 1920 eren 15458, no és possible que el 1910 només hi haguessin 822 immigrants. Aquest model és basa, però, en dos supòsits discutibles:

En primer lloc, Lleida seria una de les societats occidentals amb un índex de natalitat més baix, i, per suposat el més baix, amb molta diferència, de la Península Ibèrica, fet qüestionable, com veurem més endavant. En segon lloc, està la tesi que hom pot anomenar com dels “immigrants immortals” ja que suposa que no és va morir cap immigrant entre 1910 i 1920. El model, però, ni tant sols és original i també va ser utilitzat per J. Lladonosa (1956), encara que per defensar la tesi contrària, és adir, que el cens de 1920 estava fet a l'alça. Per veure una correcció d'aquest model vegeu la nota 101.

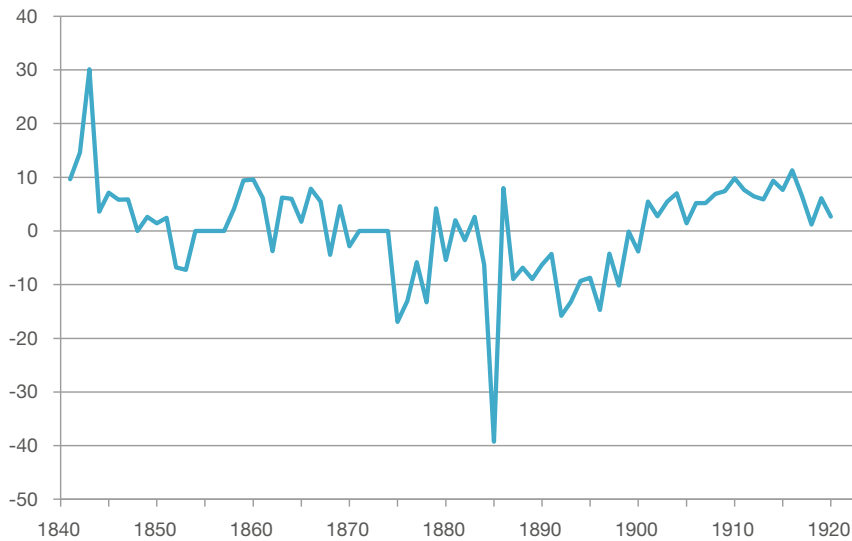
99 .- M. Moreno (1991), pàgs. 79-80.

100 .- Les dades A. Jové estan confeccionades a partir de l'elaboració de les dades que proporcionen les cèdules personals, mentre que la resta d'autors es basen en les xifres censals disponibles.

Com potser compatible una població creixent, amb el manteniment del percentatges en els orígens de la població i al mateix temps, unes dades registrals negatives? : doncs per la “incorporació” dels nous nadius a la ciutat com si ho fossin per origen. Les xifres de la Taula 14, indiquen precisament tot el contrari.

En primer lloc, les dades revelen que la intuïció de J. Lladonosa sobre la importància de la immigració aragonesa en els períodes de crisi és pot ara datar en els finals del segle XIX, i que en el primer quart del segle XX l'increment de població és el fruit d'un augment de tots els grups de població, però molt especialment de la immigració aragonesa i, sobretot, del creixement de la població nascuda en la pròpia ciutat. En segon lloc, i com a resultat de tot això, el que es demostra amb més claredat és que les xifres del creixement vegetatiu publicades per l'INE estaven equivocades i que la correcció dels neixements efectuada en aquesta recerca si s'ajusta a les taxes de creixement intercensal.

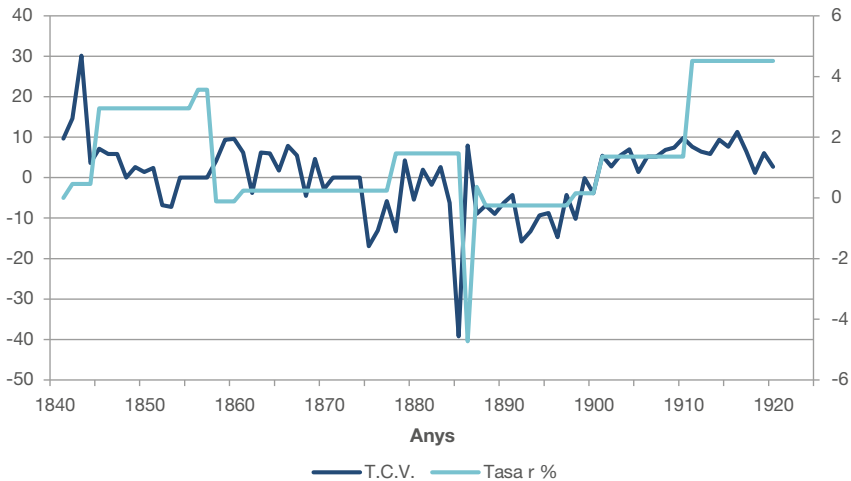
Gràfic 28
Creixement Vegetatiu de la població de Lleida, 1841-1920

Font: Elaboració pròpia a partir de l'Apèndix 4.

El primer que calia esbrinar era si el creixement vegetatiu de la ciutat guardava qualsevol relació amb el creixement real de la ciutat, per veure així, el paper jugat per l'immigració en els diferents períodes de la història contemporània de Lleida.

Gràfic 29
Taxa de Creixement Vegetatiu i taxa r d'increment anual de la població, 1841-1920

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del Apèndix 4.

De la comparació a llarg terme entre la taxa d'increment intercensal que efectivament es donà a la ciutat i el creixement vegetatiu es pot inferir un clar paral·lisme que ens permet assegurar que durant tot el segle XIX la component principal del creixement demogràfic de la ciutat fou el creixement vegetatiu i no pas la migració. Ara bé, ens apareixen tres moments de divergència entre les xifres resultants del creixement vegetatiu, i les del creixement general de la ciutat. El primer entre 1821 i 1840, ja que per les dades disponibles anteriors i posteriors al període sembla que les dades del creixement vegetatiu hagueren de produir un augment més notable de la població de la ciutat, mentre que pel període 1840-1860 l'increment de la població de la ciutat és superior al del resultat del seu saldo natural. En definitiva, tot plegat, es pot reduir a un problema de fonts, és a dir, els cens de 1857 i 1860 recullen uns increments de població que no reflecteixen els padrons municipals i els incorporen tot de cop. Per tant, cal interpretar tota la primera meitat del segle com un sol període de creixement moderat de la població de la ciutat, segurament no tant concentrat entre 1840 i 1860, sinó un llarga etapa de recuperació i creixement en el període posterior a la crisi bèl·lica de 1808-12. De ben segur les "puntes" de creixement de 1821 i 1843 emmarquen també, crisis demogràfiques importants i que, tal com mostra l'evolució del creixement vegetatiu, es produiran d'una manera recurrent al llarg de tot el segle.

Un segon moment de divergència entre la taxa anual d'increment de la població i la taxa de creixement vegetatiu es donaria, tot i que d'una magnitud certament poc important, entre 1877 i 1885 i que es deu, principalment al fet que la població d'aquest darrer any ha estat calculada a partir del saldo natural del període 1885-87 sense incorporar la mortalitat no catastròfica, que sens dubte reduiria

una mica la taxa anual d'increment entre aquests anys¹⁰¹ i faria més similars ambdues magnituds.

En darrer lloc trobem el període de més clara divergència entre les xifres resultants dels factors components del moviment natural de la població i l'evolució demogràfica de la ciutat, 1910-1920. Sembla innegable que una certa immigració es va produir en aquests anys. Ara bé, fins a quin punt no ens trobem davant, un altre cop, d'un problema derivat de la comparació de fonts molt diferents. Per solucionar aquest possible inconvenient, podem observar el balanç dels saldos migratoris a la ciutat entre 1840 i 1920.

Taula 15
Saldos migratoris a Lleida, 1841-1920

	Pob. Inicial	Pob. Final	Saldo Pob.	C.V.	Saldo migr.
1841-57	13109	19627	6518	-375	6893
1858-60	19627	19557	-70	452	-522
1861-77	19557	20369	812	-195	1007
1878-87	20369	21885	1516	-1287	2803
1888-1900	21885	21432	-453	-2299	1846
1900-10	21432	24531	3099	1311	1788
1910-20	24531	38165	13634	1944	11690

Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres del Apèndix 4

Si Lleida hagués crescut sense comptar més que amb els factors del moviment natural de la població (naixements i defuncions), el saldo de població a 1920 respecte a 1900 hagués estat tant sols d'uns 4.000 habitants, mentre que en realitat la ciutat augmenta la seva població en gairebé 14.000 individus. La diferència, és clar, la marca l'immigració. Ara bé, aquesta força migratòria capaç de fer possible duplicar la població de la ciutat es concentra en dos períodes molt concrets: un, com he dit ja més amunt, en el període 1877-97 (i especialment 1880-87) moment en el qual Lleida rebé, aproximadament 4.000 habitants (entre un 20 i un 25 % de la seva població) i que, com molt bé apuntava J. Lladonosa, van compensar els buits deixats per les mortalitats catastròfiques que patí la ciutat en aquells anys. En segon lloc i de manera substancialment important, entre 1910 i 1920, quan Lleida rebé uns 10.000 habitants, gairebé el 40 % de la població al iniciar el període. Sens dubte és l'allau migratori més important, percentual i potser qualitativament, de la història moderna de la ciutat, seguit pel creixement dels anys 60 del segle XX. Tot això suposant, però, que el cens de

¹⁰¹ .- El problema era, evidentment, i en un segle amb una mortalitat que no acostuma a baixar del 30 o 35 0/00, calcular una mortalitat "normal" i restarla a la xifra de 1885.

1920 sigui correcte i que tant J. Lladonosa com R. Sol i C. Torres, passant per Serra i Ràfols estiguin equivocats al considerar-lo exageradament alcista¹⁰².

2.4. Conclusions

Cal deduir per allò vist fins ara, tant en el capítol anterior com en aquest, que les formes i els moments del fenomen urbanitzador a Ponent no tenen gaire a veure amb les que fins ara s'han observat pel conjunt català i que possiblement la ciutat de Lleida no va jugar en el territori occidental català les mateixes funcions de capitalitat que la resta de ciutats de més de 10.000 habitants en la Catalunya Oriental.

Entre 1821 i 1930, tant els ritmes de creixement de la ciutat, com els factors del seu creixement vegetatiu, així com l'evolució de la fecunditat i els moviments migratoris no s'adaptaven als comunament acceptats com el resultat del procés de creixement industrial de Catalunya. Fins 1910 el creixement de la població de la ciutat és el fruit d'una població sotmesa a unes taxes de creixement natural molt migrades i d'una migració que és limitada a omplir els buits produïts per una mortalitat catastròfica que, com es pot observar, es va mantenir recurrent fins als darrers decennis del segle XIX.

Respecte a la mortalitat, s'observa desde finals del segle XVIII una caiguda notable i continuada de la mortalitat, especialment en la segona meitat del segle XIX, que s'intensifica en intensitat i velocitat en començar el segle XX. Tot i no ser, comparable als avenços que en aquest camp s'estaven produint a la resta de l'Europa Occidental, no deixende ser negligibles. La causa fonamental de l'augment de l'esperança de vida dels lleidatans va ser, sens dubte, la caiguda de

¹⁰² Vegeu nota al peu 97. De totes maneres, les xifres de natalitat, mortalitat i nupcialitat tindrien uns valors exagerats si aquest cens fos tan incorrecte com asseguren aquests autors. El model que J.Lladonosa va elaborar per intentar demostrar que el cens de 1920 era extremadament alcista, i que més tard recollirien R. Sol i C. Torres per demostrar que en el cens de 1910 hi havia hagut subregistrament es basava en:

- a) la diferència entre els censos de 1910 i 1920 és de 13.634 individus
- b) el creixement natural havia estat en el període de -1.012 habitants
- c) per tant, la immigració entre 1910 i 1920 hauria d'haver estat de 14.636 persones
- d) si el 1920 vivien a Lleida 15.458 persones nascudes fora del terme municipal, els residents no nascuts a Lleida el 1910 haurien d'haver estat 822, la qual cosa és impossible.

Per tant, el cens de 1910 està fet a la baixa, o el de 1920 està exagerat.

Ara bé, segons els meus càlculs:

- a) el creixement natural a la ciutat va ser de 1.944
- b) per tant, la immigració neta en aquells anys va ser de 11.690
- c) si els immigrants a la ciutat eren el 1920 15.458 el 1910 eren 5.175, més els immigrants que es van morir en aquell decenni, que a raó d'una taxa de mortalitat mitja de d'un 21'74 per mil anual dona uns 6.416 immigrants vivint a la ciutat el 1910. Si pensem que segons els meus càlculs, el saldo migratori entre 1860 i 1910 és de 7.044 persones (diferència entre els saldos censals i el creixement vegetatiu), les xifres oficials semblen molt més aproximades a la realitat d'allò que tradicionalment s'havia vingut considerant.

Fonts: El càlcul inicial es pot trobar a R. Sol i C. Torres (1989); p. 12 però de fet, i sense citar-ho, aquests autors l'han copiat de J. Lladonosa (1956). Les meves xifres de creixement natural de la ciutat es poden trobar a l'apèndix 4.

la mortalitat infantil més que no pas l'eliminació de de les crisis de sobremortalitat que, com una mena plagues bíbliques recurrents, van amenaçar-los periòdicament (1853, 1860, 1874 i, la més important, 1885).

Aquest avenç en la supervivència dels infants sembla començar ja en la primera meitat de segle i s'avança a la reducció de la mortalitat general. De nivells propers als 30% de mortalitat infantil per primer any de vida, q^1 , a una taxa del 15 per mil en el canvi de segle o el 8% que reflexen les taules per 1930. Aquesta reducció de la mortalitat infantil és un dels indicadors més clars del canvi social que viu la societat espanyola en els decennis interseculars i que, prenen com a indicador el canvi en l'estacionalització de les defuncions, el podríem situar a Lleida entre 1900 i 1920.

Però si la mortalitat va experimentar una caiguda lenta però continuada durant el llarg segle XIX, també ho va fer la natalitat. "L'excepcionalitat estadística" lleidatana, que es concreta en els registres de neixements menys creïbles de tota la sèrie espanyola entre 1870 i 1920, ha portat a la necessitat d'efectuar càlculs pròpis mitjançant el metode retrospectiu dels neixement esperables. Aquest càlcul ha permès reconstruir la natalitat entre 1840 i 1920 i combinarho amb la trajectòria

Però si la mortalitat va experimentar una caiguda lenta però continuada durant el llarg segle XIX, també ho va fer la natalitat. "L'excepcionalitat estadística" lleidatana, que es concreta en els registres de naixements menys creïbles de tota la sèrie espanyola entre 1870 i 1920, ha portat a la necessitat d'efectuar càlculs propis mitjançant el metode retrospectiu dels naixements esperats. Aquest càlcul ha permès reconstruir la natalitat entre 1840 i 1920 i combinar-la amb la trajectòria dels naixements registrats a la Parròquia de Sant Joan de Lleida des de 1801 fins al 1868.

La trajectòria de la natalitat pel segle XIX és concreta en la d'una caiguda en paral·lel a la mortalitat i, per tant, un balanç insuficient, molt sovint negatiu, per assegurar el creixement demogràfic de la ciutat. Dels darrers 50 anys del segle XIX, 29 es tanquen amb un saldo vegetatiu negatiu. De manera similar al que es produeix a altres llocs com ara Barcelona, la taxa bruta de natalitat augmenta en el primer terç del segle XX respecte als nivells del darrer terç del segle XIX i, per primer cop en 50 anys, es produirà un llarg període de creixement vegetatiu que, sumat a l'allau migratòria entre 1910 i 1920, produirà l'increment demogràfic relatiu més important de la seva història. En canvi entre 1920 i 1930 l'immigració és deturà ràpidament i la capital lleidatana passà de ser receptora a emissora de migracions.

Tot plegat conforma un panorama agrícol en el que la victòria contra la mortalitat infantil, amb els consegüents avenços sanitaris i socials que aquest fenomen implica, es combina amb una ciutat que durant tot el segle XIX va ser incapaç de creixer demogràficament.

Capítol 3: La població activa i l'oferta de treball

3.0. Introducció

Resulta evident que els canvis i les transformacions exposades amb anterioritat respecte al poblament, el moviment demogràfic (natural o migratori) o els hàbits reproductius, així com les variacions en la mortalitat, havien de tenir forçosament la seva traducció en transformacions en l'estructura per edats, i per tant en la mà d'obra disponible, així com tal com acabem de veure, l'estructura socio-professional segurament va tenir un paper destacat en la conformació dels nivells i de les formes reproductives dels lleidatans. Ara bé, per tal de resseguir aquests processos amb ordre, cal començar per establir quina va ser la dinàmica de la composició per edats de la societat lleidatana, per continuar amb l'anàlisi de la població activa i, tot seguit, les ocupacions i l'estructura professional.

Els capítols anteriors refermen l'hipòtesi que tant les variacions en el poblament de la Catalunya Occidental i el paper de Lleida en la xarxa urbana catalana, així com les transformacions en la mortalitat i la natalitat tenen causes endògenes que condueixen cap a l'importància de les activitats econòmiques com a factor explicatiu clau.

Per la mateixa raó caldrà conèixer com van afectar aquests comportaments demogràfics en la composició de les forces productives locals. Això vol dir, l'estudi de la població activa i de l'estructura socio-professional de la ciutat, ja que, òbviament, les transformacions en el nombre i en la forma de la població, havien de tenir per força la seva traducció en l'esfera productiva.

L'història industrial de Lleida forma part de la divisió de funcions i especialització productiva de la industrialització catalana, espanyola i europea. Ara bé, en el marc de la tradició intel·lectual lleidatana ha estat percebuda com una frustració col·lectiva que encara arrossega una càrrega visceral de retrets històrics difícil de negligir. L'abundància d'aquestes increpacions dirigides a tal o qual factor, agent o dirigent protagonista de la història local contrasta amb l'escassetat de monografies sobre la història econòmica contemporània de la indústria local. En els darrers vint anys han aparegut alguns treballs força aïllats i dispersos¹⁰³, fets des de l'entorn acadèmic, però sense voluntat d'exhaustivitat.

Des de la perspectiva de la geografia econòmica els treballs pioners de Josep Tortosa de caire descriptiu, i de Ramon Morell i Ignasi Aldomà, molt més analítics, posaven les bases de la comprensió de la manca de puixança industrial de la capital del Segre¹⁰⁴. Pels autors citats, aquesta manca d'inversió industrial vindria determinada pels desequilibris derivats d'un creixement territorial de base agrària per la mancança de vies locals d'acumulació de capital industrial.

103 - Per aïllats entenc que sovint no es citen entre ells, repeteixen estudis ja publicats i no hi ha diàleg entre les seves respectives tesis. Per dispersos entenc que no es proposen l'estudi integral de la història de l'activitat industrial o menestral a Lleida en l'època contemporània, ni que sigui com a part d'una obra amb abast més ampli.

104 -J. Tortosa (1978), Morell (1985), Morell (1987), Morell, Maurel i Aldomà (1980). Per una revisió i posada al dia de la tesi original es pot consultar Ignasi Aldomà (1999); pàgs. 180-268.

A partir de finals del segle XX, en canvi, les successives aportacions han anat millorant la comprensió en un context de llarga, del desenvolupament econòmic i social lleidatà. Així, el món menestral de la Lleida moderna esta prou ben tractat amb els treballs monogràfics de Ramona Huguet sobre el grup social dels menestrals. Tenim una bona col·lecció de monografies sobre l'evolució econòmica en l'edat moderna a Lleida, començant pels treballs i de Lluïsa Pla i Àngels Serrano centrant-se en l'estudi de les estructures socio-econòmiques de la Lleida del segle XVIII, a més dels treballs de síntesi de Maria José Vilalta Antoni Passola i Roberto Fernández, per als segles XVI, XVII i XVIII respectivament. Aquestes monografies no troben un paral·lelisme en el treballs sobre els segle XIX. Tant sols es pot destacar la Tesi de Llicenciatura d'Antoni Jove (1987), sobre l'evolució de la indústria local en la conjuntura de la crisi finisecular, basada en l'estudi de la Matrícula Industrial i en els nivells de tributació.

La primera publicació en fer esment del món dels fabricants contemporanis i la seva relació amb la resta dels grups socials lleidatans és el treball de Ramon Casteràs(1993). El treball no vol analitzar l'evolució o l'estructura industrial en sí, sinó el pes que menestrals, fabricants i industrials varen tenir en la vida social lleidatana de finals del segle XIX. De la seva lectura se'n desprèn que la importància en les iniciatives socials i culturals que els industrials locals varen incentivar, o aquelles en les que varen jugar un paper destacat, foren més importants d'allò que el seu minvat nombre podria fer pensar. Tot i aquest protagonisme i aquesta iniciativa social i cultural contrasta amb la limitada alçada dels seus projectes industrialitzadors¹⁰⁵.

El 1996 Quintí Casals fa una aproximació als nivells de riquesa i tributació dels menestrals locals. Ara per ara, és el millor estudi de què disposem sobre l'estructura social d'aquest col·lectiu. La situació que troba Casals en el seu llibre sobre la Lleida de mitjans del Vuit-cents és força similar a la visió de conjunt explicada en el treball de Ramona Huguet per al final de la centúria anterior. Casals reafirma la crisi institucional marcada per la fi del sistema gremial i el minifundisme empresarial que portarà a la necessitat d'actituds econòmiques molt conservadores per tal de sobreviure mentre es resisteix a l'empenta del fenomen industrialitzador. Quintí Casals, per primer cop, fa una aproximació al món industrial a partir de fonts com ara les estadístiques de contribuents, les matrícules industrials i els amillaments per tal d'aproximar-se als nivells de riquesa i a l'importància econòmica real dels menestrals de la ciutat. Malgrat que l'abast del conjunt de l'empresa transformadora lleidatana no era especialment destacable si ho eran els seus propietaris en el moment d' invertir en immobles o de figurar en les llistes de majors contribuents. La localització dels negocis d'aquests indústries en la trama urbana, encara recorda molt la localització pre-industrial, amb un agrupament de les activitats menestrals en la ciutat per carrers, cercant sobretot el prestigi social i sense que hi tingui gaire a veure la idoneïtat empresarial de l'emplaçament.

La publicació el 1999 del llibre d'Enric Vicedo *Empreses i Institucions Econòmiques Contemporànies a les Terres de Lleida*, suposa una certa inflexió en els estudis locals sobre la industrialització lleidatana¹⁰⁶. Entre les aportacions de

105 .- Tot i no ser la intenció de l'autor, aquest contrast parla molt de la societat lleidatana de finals del segle XIX, on els fabricants i menestrals necessiten compensar la seva activitat industrial amb l'esperó d'iniciatives socials, culturals i de foment que els situï en un lloc social al costat del grup dirigent de la ciutat, juntament amb botiguers, comerciants i la resta de la burgesia urbana.

106 .- E. Vicedo i Rius (ed.) (1999).

diferents autors al món de la història de l'empresa lleidatana, cal destacar-ne dues de caire molt distint.

En primer lloc, l'esmentat Ramon Casteràs fa una aproximació a les línies de recerca que, segons el seu parer, caldria resseguir en l'estudi del món empresarial local. Casteràs posa de relleu les connexions entre la ciutat i altres territoris, és a dir, la descripció dels principals fluxos econòmics en que està inserida la ciutat; en segon lloc, l'autor analitza els components i els orígens socials del "capital-risc" local, tot i destacar que en ambdós temes les nostres mancances i desconeixements són molt superiors a les certeses.

Per un altre costat, Ramon Ramon en el seu article sobre la indústria de l'oli a les contrades lleidatanes fa el primer estudi històric d'una activitat transformadora tot i el seu caràcter sectorial. El relleu del món de l'oli en l'economia local i la ambició del seu plantejament el situen com l'estudi d'història industrial local de més abast del que disposem fins ara.

La darrera aportació a les nostres mans ha estat el llibre de Jaume Mateu Giralt (2005) sobre *La vida econòmica a les terres de Lleida*, i pot-ser l'obra que més clars-foscós presenta. Per una part, be a emplenar la absència absoluta de monografies sobre la història empresarial local. Per altra part, la metodologia emprada no sempre dona uns resultats òptims. L'autor fa una aproximació a l'història empresarial des de la comparació entre els processos econòmics a la muntanya i a la plana per tal d'observar els èxits (i també els fracassos) de dues vies d'industrialització molt distintes però igualment frustrades. El fet de seguir aquesta comparació dedicant capítols successius a un i altre àmbit geogràfic fa molt més difícil treure'n conclusions clares. Les trajectòries industrials lleidatenes segurament s'entendrien molt millor si aquestes haguessin estat valorades mitjançant l'incorporació en l'anàlisi de processos més generals.

L'història empresarial lleidatana és també la Història empresarial catalana i àdhuc europea i la industrialització lleidatana no és l'excepció del model català (si és que hi ha models), ans al contrari, en forma una part substancial en tant que la divisió i especialització espacial n'és un component indefugible de la dinàmica del capitalisme industrial.

Així doncs tancarem la nostra anàlisi amb una ponderació de l'importància dels diferents sectors econòmics locals en l'àmbit provincial, català i espanyol per tal de resseguir les diferents funcions que desenvolupava la ciutat en funció dels diferents referents espacials. Sols des d'una perspectiva comparada i que contempli diferents nivells espacials d'anàlisi es pot valorar adequadament l'orientació econòmica i productiva de la ciutat.

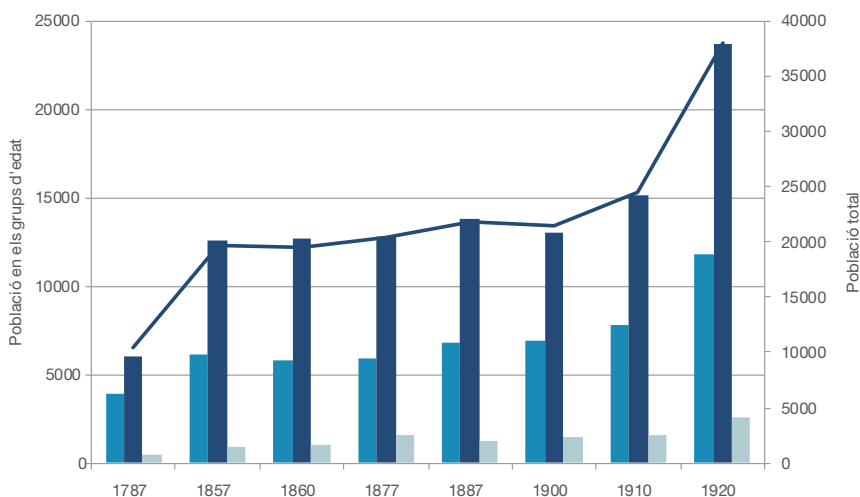
3.1. L'edat com a condicionant del treball

La composició per edats de la població de la ciutat de Lleida entre 1787 i 1920 (vegeu l'Apèndix 8 i el Gràfic 30) és el resultat explícit de les tendències apuntades en els apartats anteriors. Així, el 1787 el pes de una natalitat i una mortalitat excessives marcaven profundament la societat lleidatana, on més del 37 per cent de la població tenia menys de 16 anys i menys d'un cinc per cent passava de la seixantena. El resultat n'era una redida població en edat òptima de treballar

(menys del 60 per cent). Setanta anys més tard (1860) la situació no havia canviat força. És cert que els més grans de seixanta anys havien passat de ser el 4'5 % a ser el 5'5 per cent, però això es deu segurament més a una millora en la qualitat dels censos¹⁰⁷ que un canvi real en la població. El canvi més substancial és la baixada espectacular dels menors de 16 anys que passen a ser menys del 30 per cent de la població. Segurament aquest canvi ve produït per la minva de la natalitat que es produeix entre el final del segle passat (propera al 60 per mil?) i una natalitat que el 1860 es situava al llindar del 40 per mil¹⁰⁸. En definitiva, la taxa de població potencialment activa (en endavant PAP)¹⁰⁹ arribà a un màxim gairebé històric de més d'un 65 per cent de la població total.

Gràfic 30 Estructura per edats a Lleida, 1787-1920

Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres censals. Els majors de 60 anys de 1787 han estat calculats a partir de les taules de supervivència de 1857¹¹⁰.

107 .- La millora del qualitat del cens de 1860 respecte als precedents es veu precisament en la partida de la gent gran que estava força minvada en els censos anteriors. Així, per exemple, la ciutat de Lleida segons el cens de Floridablanca tenia més homes majors de 50 anys que dones en aquella mateixa edat, malgrat que Lleida es podia considerar una població estable (per tant les migracions no havien contribuït gaire a aquest desequilibri), i les dones tenen una tendència generalitzada a una esperança de vida en els seus anys adults molt més alta. Respecta als problemes en el càlcul del nombre de la gent gran vegeu la nota 109.

108 .- Cal recordar que segons els càlculs de l'Apèndix 3 el cens de 1860 subregistra els nens i nenes en aproximadament un 20 per cent i que, per tant, possiblement la minva en el nombre de nens menors de 16 anys no es tan ràpida des de 1787, sinó que es una corba descendent que no finalitza fins 1887.

109 .- La taxa de població activa potencial (PAP) es defineix com el quocient entre la població en edat de treballar i la població total.

110 .- El Cens de Floridablanca no distingeix edats entre els majors de 50 anys. Per calcular els majors de 60 anys del 1787 he calculat el percentatge dels majors de 60 anys sobre els majors de 50 anys en el cens de 1857 i l'he aplicat el 1787. Com que cal esperar que l'esperança de vida fos una mica superior el 1857 respecte el 1787, el resultat segurament es tradueix en què els majors de 60 estan una mica sobredimensionats, sense que això arribi a afectar de manera substancial als resultats.

El 1877 es produeix un augment considerable de la població de més de 60 anys producte del progressiu envelliment d'una població amb una natalitat en regressió. Aquesta tendència a un progressiu envelliment de la població lleidatana pateix una forta inflexió en els anys 80. Efectivament, segurament l'epidèmia de còlera de 1885 va afectar d'una manera substancial a la població de gent gran que veu minvar el seu nombre en un 20 % (de 1.570 persones de més de 60 anys el 1877 es passà a 1.271 el 1887). Ara bé, també cal dir que l'efecte de la pandèmia va ser en aquest cas molt transitori i, a les acaballes de segle, la ciutat havia recuperat gairebé la distribució per edats anterior a la crisi, tot i que els majors de 60 anys ja no tornaran a ser més del 6'9 % de la població en tot el període estudiat. La recuperació de la natalitat i l'emigració de gent jove a la ciutat evitaren el previsible envelliment de la població a què havia de portar la tendència a una disminució de la mortalitat i, sobretot, un allargament en l'esperança de vida.

Taula 16
Població masculina entre 16 i 60 anys sobre la població masculina total

	1797	1860	1877	1887	1900	1910	1920
Lleida	57,26	67,48	63,61	64,11	59,51	61,67	62,28
Catalunya	63,30	63,40	63,50	62,50	63,50	65,00	62,50
Aragó		63,40	63,00	62,00	61,00	60,50	62,50
Espanya	61,60	62,50	62,10	60,50	61,00	60,00	61,50
França		66,00		65,00	66,00	66,00	68,00
G.B.		58,70	58,00	59,50	62,00	63,50	65,00
Itàlia			62,00	64,00	59,00	58,00	61,00

Font: Les dades de Catalunya i Espanya son de Roser Nicolau i Ros (1990). Les dades de França, Gran Bretanya i Itàlia son de S.L. Gil Ibáñez (1979). Les dades de Lleida son d'elaboració pròpia a partir dels censos de població (per 1797 vegeu la nota 109).

Si es centra l'atenció en el coeficient de homes entre 15 i 60 anys (vegeu Taula 16) que és el grup de població que forma majoritàriament la població activa, en lloc de fer-ho en el conjunt d'homes i dones, ens n'adonarem de certes diferències substancials entre la població potencialment activa de Lleida i la de Catalunya, que seran d'especial importància més endavant.

La ciutat de Lleida començà el segle XIX amb una manca evident de mà d'obra masculina, sobretot si es té en compte que la major part de feines, segons la mentalitat de l'època, no podien ser fàcilment accessibles al treball femení. Això potser no va ser un impediment greu en començar el segle, ja que la manca de jornalers en la ciutat podia ser obviada amb la població dels entorns, que tenien uns nivells més acceptables de mà d'obra disponible¹¹¹. Ara bé, a mitjans de segle, la manca de treballadors en la ciutat i en els seus voltants serà una queixa recurrent dels empresaris i de les autoritats locals. Així, per exemple, el 1844 la Societat Econòmica d'Amics del País de Lleida en una exposició adreçada a la Paeria i signada per grans propietaris deia que:

¹¹¹ .- La taxa de Població Activa Potencial pel corregiment de Lleida el 1787 era de més del 60 %, i aquesta dada es superava fins sobrepassar el 64 % en els corregiments veïns.

“A la escasez de brazos, y a la falta de abonos se atribuye ordinariamente el estado de languidez de nuestra agricultura; y sin embargo nadie emplea medios eficaces para procurarse los unos y hacer menos necesarios los otros.”¹¹²

Com a cas extrem d'aquestes queixes es pot veure la petició que l'any 1856 va adreçar l'Ajuntament de Lleida al Comandant General de la Província per tal que els soldats de la guarnició de la ciutat es puguin contractar com a jornalers¹¹³. Juntament amb la pretensió gens menyspreable de fer baixar el preu del jornal, crec que es un símptoma d'una autèntica carestia de treball.

Malgrat que la PAP masculina de la ciutat fos bastant alta (67'48% el 1860), restava greument distorsionada pels contingents militars. Segurament la situació real era que no més del 62% dels homes estaven en edat òptima pel treball, i la situació no era millor ni als voltants de la ciutat, ni en la província¹¹⁴. A més, les dades disponibles indiquen que la situació no va canviar gaire en tot el període estudiat amb una única excepció.

En efecte, després de la crisi del còlera de 1885, la població masculina en edat de treballar era el 64'11 %. Tot i que caldria restar-hi el contingent militar, la xifra final es molt conjuntural, i la tònica general devia ser la xifra de 1900, és a dir, una taxa de PAP de menys del 60 % .

Però més enllà de les xifres, el problema que cal plantejar és si aquesta manca aparent de ma d'obra potencial va afectar de manera efectiva a la força de treball disponible i com la situació va incidir en el desenvolupament econòmic de les terres de Ponent; per dir-ho d'una altra manera, si va afectar la disponibilitat de ma d'obra a les magnituds, però sobre tot a les formes que va adoptar el creixement de la ciutat de Lleida i el seu territori en tot el segle XIX i primers anys del segle XX. Per tal d'esbrinar-ho hauré de recórrer a l'estudi de la població activa lleidatana durant el període.

3.2. Les taxes d'activitat

En l'estudi de la població activa cal distingir dos conceptes que si bé van estretament lligats, en els resultats informen de dues coses diferents. En primer lloc i

112 .- AHMLL; Societat Econòmica d'Amics del País. Caixa 60, 1844: Exposición para crear un centro de experimentación agrícola en la Mitjana.

113 .- AHMLL; Ayuntamiento: “ El Ayuntamiento deseoso de remover cuantos obstáculos y conflictos puedan ocurrir a sus administrados, ha fijado su atención en el Estado de la próxima cosecha cuya recolección se empieza a practicar y ha observado con cierta zozobra que la falta de brazos para la siega hará subir enormemente el precio de los jornales y lo que es más, retardar la recolección de frutos con gravísimos perjuicios de la mayor parte de los vecinos de esta.

En tal situación ha creído que si se permitiera a los soldados que componen la fuerza de esta guarnición y no son necesarios para cubrir el servicio de la plaza el entregarse a las faenas de la siega asalariándose en el mercado por cuenta de los particulares; se evitaría el conflicto que amenaza en beneficio de todos y sin perjuicio de nadie.

Se atreve pues a suplicar a V.E. que si los Institutos militares y ordenes vigentes le autorizan, se sirva permitir a los soldados el asalariarse par las labores de la siega en la forma y modo que V.E. estimase conveniente. El municipio recibir como un beneficio inestimable el que a V.E. le fuera dado acceder a su petición, pues con ella evitaría perjuicios de notable trascendencia.” Caixa 87, 1856.

114 .- La PAP del Partit Judicial era de 59'02 per 1860 i 59'18 per 1887; la de la província era 58'03 i 57'74 respectivament.

com a mostra de les possibilitats d'una determinada economia d'oferir feina i de produir, es troba el Coeficient d'Activitat (CA) que és el percentatge de població activa sobre la població total. Ara bé, aquest quocient sols informa de la gent que en una determinada situació econòmica es troba en disposició de treballar i les causes de trobar-ne una lata proporció poden ser molt variades: pot ser que molta gent es trobi en disposició de treballar perquè hi hagi una alta demanda de treball i per tant uns salaris alts que convidin a incorporar-se a la població activa. Però es pot donar el cas contrari, és a dir, uns baixos salaris poden obligar a molta gent a incorporar-se al mercat treball per tal de complementar els ingressos familiars. A més, les estadístiques de l'època tendeixen a no mesurar amb efectivitat la població ocupada respecte a la població total; ben sovint no reflecteixen el grau d'importància de la dona en el treball agrari o comercial, ni distingeixen bé la població activa respecte a la població ocupada. Per tant, i per tal de ponderar el grau d'incorporació real al mercat de treball hi ha la Taxa d'Activitat (TA), que mesura la població activa no en relació a la població total sinó en relació a la Població Activa Potencial, i sempre referit al treball masculí.

L'evolució de la població activa masculina durant tot el segle XIX no fa sinó confirmar les hipòtesis plantejades anteriorment. En primer lloc, es pot veure com el coeficient d'activitat masculina és realment baix a la ciutat. El 1787 sols el 32% de la població es declarava com població activa. Aquesta dada va pujar el 1870 fins al 34 %, però no per un augment de la població masculina en edat de treballar respecte a la població total, sinó per que augmenta l'ús d'homes en edats "marginals " pel treball: el 1870, de cada 5 homes que treballaven, un era o bé major de 60 anys o bé menor de 15. És freqüent que davant un procés de relativa carència de mà d'obra s'acudís al treball adolescent o de gent gran. Aquest ús de mà d'obra marginal comença a periclitat a finals de segle: el 1900, començant probablement amb una reducció important de la mà d'obra infantil, i continuarà amb aquesta tendència al llarg del segle XX.

Fins a quin punt la disminució en l'ús de mà d'obra infantil i de gent gran va ser deguda a una substitució per la incorporació de la dona en el mercat de treball, és una qüestió de difícil resolució donat que els censos no reflecteixen amb precissió l'activitat laboral de les dones en el segle XIX. Possiblement els censos mostren millor les variacions en la mentalitat social que porten a l'acceptació progressiva d'una realitat preexistent, la incorporació de la dona al mercat de treball, que les transformacions, prou importants per altra banda, en aquesta realitat, tot i que aquests canvis, certament es van anar produint¹¹⁵. Els censos reflecteixen més la progressiva acceptació del fet d'una dona treballadora, mitjançant la pròpia acceptació de que figuri en el cens, que els canvis qualitius i, sobretot, quantitius que es donen durant tot el període objecte d'estudi. Així, en el cens de 1887, la dona només sortia mínimament reflectida en l'agricultura, el comerç, i en una escala més important (més del 10% de l'ofici) en la menestralia, la sanitat, els espectacles, o el servei domèstic. La realitat, però, era molt diferent. La dona era un component molt important del treball en l'explotació familiar pagesa:

*"...al ser socialmente considerado como complemento
o auxiliar el trabajo de la mujer en el campo, su participación*

115 .- Alvaro Soto Carmona (1989) ha emfatitzat tant de canvis quantitius, com qualitius: "En cuanto al trabajo de la mujer, el hecho más sobresaliente, antes de la Primera Guerra Mundial, no es tanto el incremento numérico de la mano de obra femenina como su transferencia a nuevos sectores y por último la modificación de la estructura ocupacional.", pàg. 189.

en el proceso de producción a través del mercado de trabajo únicamente se materializa en los momentos de gran demanda de brazos -recolección de la cosecha- o para faenas agrícolas convenientes pero no imprescindibles, que precisamente por ser la retribución salarial inferior a la del hombre, realizan las mujeres.

Aparte de acudir al mercado de trabajo rural en momentos puntuales del calendario agrícola, la mujer contribuye con su trabajo al cultivo de pequeñas parcelas familiares en los ruedos de los pueblos, cebando animales o con cualquier ocupación posible que le permita allegar recursos, tipo de actividades que no suelen recoger los datos estadísticos.”¹¹⁶

Si el paper de la dona en el treball agrícola és àmpliament reconegut i acceptat, menys ho és en altres feines més urbanes. La dona ocupava una part molt important en el petit comerç, on la seva feina sí hagués estat més fàcilment constatable per les estadístiques, tal com ho recollia una exposició de l'Ajuntament a la Reina Isabel II: “*en la mayoría de las tiendas de tráfico sólo se ve una mujer para el despacho y muchas veces una niña*”¹¹⁷. El fet de que aquestes feines no surtin descrites en els censos es deu més a un problema de mentalitats socials davant el treball femení, que a una hipotètica dificultat estadística¹¹⁸. Tornem així a la idea de que els canvis que es produeixen en la classificació professional de la dona a Espanya abans de la guerra civil es deuen més a la ideologia subjacent en els censos i recomptes que a canvis importants en la integració de la dona en el mercat de treball o en la distribució de l'ocupació. La qual cosa no implica que la població activa femenina es mantingui inalterada, sense canvis en tot el període estudiat. Dos casos paradigmàtics d'aquests canvis són el treball de la dona en la indústria i les dones dedicades al servei domèstic.

116 .- José Rodríguez Labandeira (1991); pàg. 46.

117 .- A.H.M.LL.; Aumento de la Contribución de subsidio. Caixa 94, any 1858.

118 .- Sobre el paper de la dona en la producció i el treball es pot consultar: Centro Feminista de Estudios y Documentación (1985); Mary Nash (1983),(esp. pàgs. 49-51); R. Capel (1980); D.A.(1982).

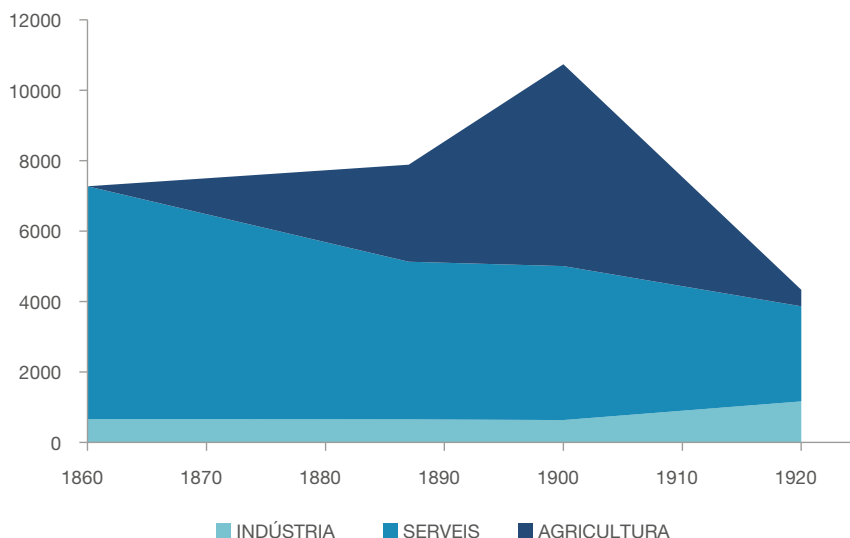
Taula 17
Població ocupada femenina i pes relatiu de la dona en cada sector.
Província de Lleida

	Indústria		Servei Domèstic		Total Terciari		Total Dones Ocupades	
	Nº	%	Nº	%	Nº	%	Nº	%
1860	665	4.7	6.220	62.03	6.608	37.4	7.273	5.86
1887	656	6.2	3.412	80.41	4.475	40.0	7.886	7.14
1900	636	7.1	2.966	86.39	4.371	32.5	10.737	9.61
1920	1166	8.3	1.174	92.51	2.700	17.3	4.334	3.57

Font: Elaboració pròpia a partir de: I.N.E.: Censos de Població.

En la Taula 17 es pot veure que malgrat la dona s'integra cada vegada més en els sectors industrials i en el terciari, la caiguda en la comptabilització del servei domèstic i el subregistre en les feines agràries porten a un descens de la població ocupada femenina registrada, tal i com es pot veure en el Gràfic 31. En definitiva, la consideració de població activa per la dona no tant sols es refereix a la definició clàssica¹¹⁹ —matisada amb la correcció de considerar tan sols aquelles persones que reben una renda a canvi de la seva feina—, sinó que, a més, hauríem de considerar factors tals com temps dedicat a la feina o pes del salari en relació als ingressos dineraris familiars totals.

Gràfic 31
Evolució de la població activa femenina. Província de Lleida, 1860-1920

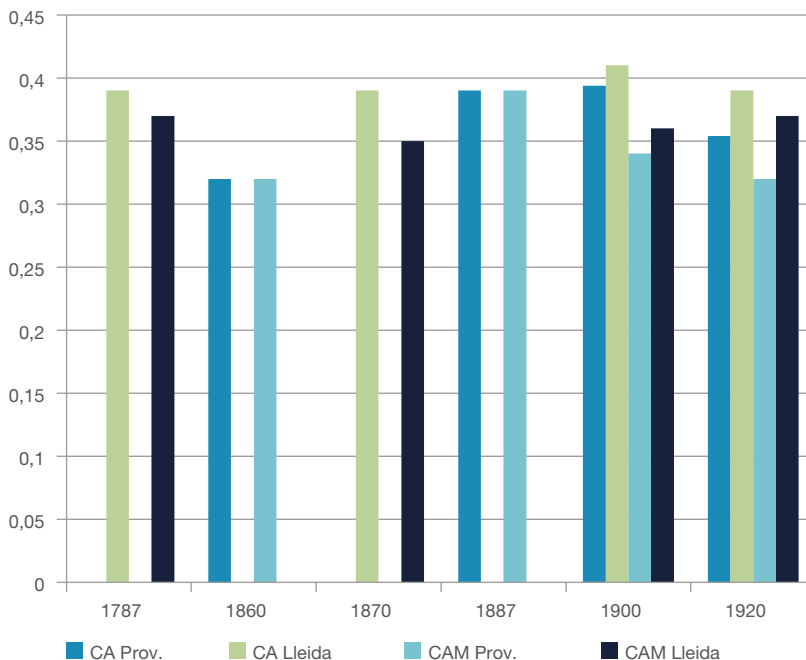
Font: Elaboració pròpia a partir de I.N.E.: Censos de Població corresponents.

119 .- "Població activa compren a totes les persones que contribueixen a l'oferta de treball per la producció de bens i serveis d'índole econòmica" Definició emprada per les Nacions Unides i recollida per M. Pérez-Serrano, Suzel Punset, i Anina Ubada (1978), pàg. 79.

Per tant, estudiar els canvis en l'oferta de treball incorporant a la dona com a part de l'estudi crec que pot distorsionar, més que aclarir, els canvis en la ocupació de població activa. De fet, el que mostren les dades tant a nivell local com provincial és que la dona s'incorpora al cens de població activa a mesura que en surten els homes. En definitiva, el registre del treball femení no és, ni el producte d'una progressiva incorporació de la dona al mercat de treball, doncs ja hi estava incorporada, ni el producte d'una progressió en la qualitat de les xifres oficials, on els daltabaixos són continus. És, més aviat, el resultat de la substitució, a l'hora de quantificar l'oferta de treball disponible, del treball dels nens i dels vells pel treball de la dona, i que, possiblement, es deu correspondre amb una substitució efectiva en aquells sectors de treball més marginals.

Per últim, tampoc cal menysprear l'efecte innegable que els canvis socials tenen en la quantificació del treball de la dona. El pas d'una societat de propietaris i jornalers a una altra de pagesos i botiguers porta a la no monetarització del treball de la dona al camp (treballa igualment al camp, però en lloc de fer-ho per altri, ho fa dins la mateixa unitat familiar, i per tant, no es comptabilitza en els censos), així com en la reducció del servei domèstic, senzillament perquè no hi ha "senyors" als qui servir.

Gràfic 32
Evolució del coeficient d'activitat total i el coeficient d'activitat masculina (1860-1920)¹²⁰

Font: Elaboració pròpia a partir dels censos corresponents. El Coeficient d'Activitat és el quocient entre la Població Activa Registrada i la Població Total.

¹²⁰ .- La diferència entre el Coeficient d'activitat total i el Coeficient d'activitat masculina seria l'aportació de la dona a la força de treball disponible.

Hi ha una darrera raó per desconfiar de l'ús de les dades sobre població femenina a l'estudiar l'evolució del treball i és l'ocultació que la dona pateix en els censos del segle anterior. Aquesta ocultació, fruit de la no inscripció censal de moltes dones, especialment dones d'edat avançada i mestresses de casa, provocaria, d'una banda, l'augment de la taxa de població activa potencial femenina, però per altra, augmentaria la taxa d'activitat total, tal com exposa S. Roquer:

“Al factor favorable al aumento de la actividad ya citado, hay que sumar otro debido a errores estadísticos: Resulta que en el conjunto de la población existe una cierta subestimación de las mujeres, de modo que la tasa de masculinidad de la población total catalana es de 99 e incluso superior a 100 en muchos partidos judiciales rurales. Dado que la inmensa mayoría de las mujeres no censadas debían ser inactivas, su ausencia hace aumentar anómalamente la tasa de actividad. En conclusión, la tasa de actividad real debía ser algo inferior a la que nos ofrecen las estadísticas.”¹²¹

Malgrat que el raonament de S. Roquer és impecable, crec que la realitat devia compensar amb escreix aquests defectes de subregistre femení al consignar moltes dones actives com a població dependent, amb la qual cosa, la taxa d'activitat que ens surt quan fem anar els censos és, precisament, inferior a la real. A. Balcells ha trobat senyals evidents d'aquesta desconsideració de la dona treballadora en el món industrial català del segle XX:

“De modo que la mujer obrera, además de estar doblemente explotada por el patrono, que le pagaba menos que a los hombres, y por su familia, que le exigía que siguiese realizando todas las labores domesticas como si no trabajase fuera de casa, se encontraba con que las estructuras mentales y sociales que se le imponían le impedían integrarse auténticamente en el mundo del trabajo y en el movimiento obrero como igual y compañera del hombre”¹²²

Si aquesta era la situació en el treball industrial del segle XX, com no afectarien les estructures mentals a la dona que treballava en el negoci familiar, o en la petita explotació camperola, o realitzant treballs eventuais en el camp? Tot i que evidentment ens referim a marcs molt diferents, de ben segur que moltes de les dones que treballaven a temps parcial en l'explotació agrària familiar o en la botiga pròpia, no es sentien “treballadores”.

Tantes prevencions metodològiques i conceptuals no poden portar sinó a una desconfiança respecte a l'ús de les xifres de la població activa femenina. És per això que, a partir d'ara ens limitarem, per tal de cercar més coherència en la comparació de fonts molt distintes en el temps i l'origen, a l'estudi de la població activa masculina.

121 .- S. Roquer Soler (1981), p. 61.

122 .- A. Balcells (1974), p. 12.

L'evolució del Coeficient d'Activitat masculí a la ciutat de Lleida segueix una línia clarament semblant a la de la Població Activa Potencial: és a dir treballen més homes si hi ha més homes en edat de treballar i quan hi ha menys homes adults en edat de treballar baixa la població activa. Ara bé, el que sí és significatiu és el fet que entre 1787 i 1870 la relació entre homes que treballen i homes adults es faci més divergent (perquè cada cop hi ha més homes no adults que treballen) i que entre 1870 i 1920 aquesta relació es faci més estreta (hi ha una tendència a que els no adults, adolescents i vells, no es declari en disposició a treballar). Aquest fet es correspon clarament amb el que hem vist sobre el registre de la població activa femenina. De totes maneres, tant si s'inclou el treball femení com no, el resultat és el mateix: tot i haver-hi un increment en termes absoluts de la força de treball, aquesta disminueix respecte al total de la població a partir de finals del segle XIX.

Taula 18
Població activa a la ciutat de Lleida (1787-1920)

	1787	1845	1870	1900	1920
Població masculina entre 16 i 60 anys (PAP)	2928	4788	6304	6390	11654
Població masculina total (PTm)	5113	7255	9909	10736	18815
Població activa masculina (PACm)	3360	4610	6931	7296	12071
Població total (PT)	10390	13685	20031	21432	38165
Taxa d'activitat masculina (PAC/PAP)	1.147	0.9628	1.099	1.141	1.035
Coeficient d'activitat (PACm/PT)	32.33	33.68	34.60	34.04	31.62

Font: Per 1787, 1900 i 1920, elaboració pròpia a partir de I.N.E.; Censos corresponents; per 1870, elaboració pròpia a partir de A.H.M.LL.; [Comisión Topogràfica. 1870](#). La població masculina de 1845 està calculada a partir de la taxa de masculinitat de 1857 i aplicada a la població calculada per 1845. La PAPM de 1845 està calculada a partir de la distribució per edats de 1857 i aplicada a la població calculada de 1845. La població masculina de 1870 està calculada a partir de la taxa de masculinitat de 1877 i aplicada a la població calculada per 1870. La PAPM de 1870 està calculada a partir de la distribució per edats de 1877 i aplicada a la població calculada de 1870.

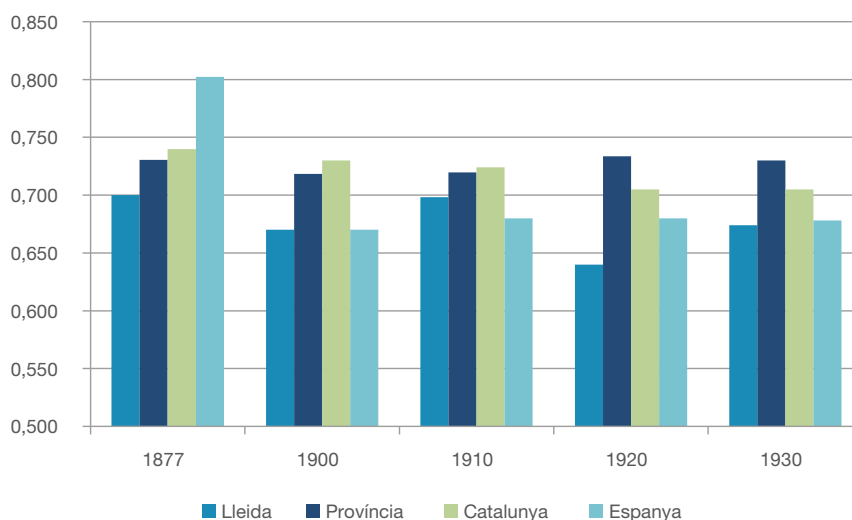
En la Taula 18 es pot observar com la Taxa d'activitat masculina augmenta com més ens apropem a 1900. Això vol dir que per cada individu en edat de treballar n'hi ha més d'un que efectivament treballa. S'estan utilitzant, per tant, més homes en edats no adultes. Una vegada superat el 1900 i quan més avancem cronològicament, més baixa aquesta taxa, fins arribar a 1920, any en que la població activa gairebé coincideix amb la Població activa potencial. Per altra part, el coeficient d'activitat de la població masculina també arriba al seu màxim el 1870, on els homes que treballen gairebé representen el 35% de la població de la ciutat. Tot això porta a pensar que l'economia de la ciutat fins a finals del segle XIX es basava en uns alts nivells d'ocupació, mentre que a partir de la crisi finisecular, aquesta situació comença a canviar.

Aquest procés tindrà una excepció clara el 1910. Aquell any i en un marc de creixement econòmic, hi haurà una remuntada dels coeficients d'activitat, sense

que això suposi un increment de la taxa d'activitat. És a dir, el 1910 es produirà un augment clar de la població activa sobre la població total, segurament per un augment de la demanda de treball induïda pel creixement econòmic, sense que hi hagi un recurs a la mà d'obra de menys de 16 anys o de més de 60. La conclusió lògica és que aquesta entrada extra de força de treball va venir via immigració i, per tant, que aquesta fase de creixement econòmic devia començar abans de 1910, doncs l'atracció ja s'havia produït¹²³.

Si en lloc de fer un anàlisi absolut de les xifres, aquestes es comparen amb les del conjunt català i espanyol, el element més destacable són, precisament les coincidències (vegeu Gràfic 33).

Gràfic 33
Evolució del Coeficient d'activitat masculina, 1877-1930

Per Lleida les dades de 1877 són realment de 1870 mentre que les dades provincials fan referència a 1860. Font: Per Lleida vegeu, Taula 18. Per la província, Cens de 1860. Per Catalunya, Cabré i Pujadas (1989), per Espanya, S.L. Gil Ibáñez (1979), excepte 1930, que és elaboració pròpia a partir dels cens de població.

En primer lloc cal posar de manifest el fet que a Lleida, a l'igual que el conjunt espanyol, s'observa una davallada de la població activa masculina respecte a la població masculina total. Ja hem assenyalat abans les causes, substitució d'una part per la mà d'obra femenina, incorporació més tardana i sortida abans del mercat de treball. En general, la tendència lleidatana és molt similar a la del conjunt Català: augment del nombre d'homes actius entre 1900 i 1910 i disminució entre 1910 i 1920, mentre que, en els conjunts provincial i espanyol la tendència s'orienta més aviat cap a l'estabilitat. Per dir-ho d'una altra manera, a Lleida la modernització de la força de treball masculina és produïda abans en

¹²³ .- Aquest fet s'inscriu en el que quedava apuntat en l'apartat 2.3 sobre un creixement de la població de la ciutat entre 1900 i 1910, i que tenint com a causa principal l'augment del creixement vegetatiu, aquest no l'explica en la seva globalitat, doncs la Taxa d'increment intercensal de la població entre 1900 i 1910 fou més elevat que el creixement vegetatiu.

el temps que a les zones més rurals on l'entrada, la sortida i l'ús de la força de treball masculina estan més subjectes a formes més tradicionals de permanència en l'activitat laboral¹²⁴.

Per veure si la entrada/sortida en el mercat de treball dels individus és la causa d'aquesta disminució de les taxes d'activitat he analitzat la distribució per edats de la població activa. Malauradament, per la ciutat de Lleida és impossible reconstruir l'edat dels homes actius del segle XIX. Malgrat això, la tendència dels primers anys del segle XX sí que és a l'abast i, a més és prou significativa del procés a nivell general. Com es pot veure en la Taula 19, hi ha una ferma tendència a concentrar els actius en el grup entre 20 i 60 anys. Cal dir que aquesta referència encara es faria més palesa si poguessim tenir accés a la distribució per edats dels menors de 20 anys i dels majors de 60 anys, ja que el procés d'abandonament del mercat del treball s'intensifica en el grup menor de 12 anys i, sobretot en el dels majors de 65-70 anys. A. Soto Carmona ho ha descrit de la següent manera per 1930:

“Si analizamos más concretamente el fenómeno en 1930, vemos que la incorporación de los varones al trabajo se hace de forma masiva a partir de los quince años y hasta los veinticinco; desde esta edad asistimos a una alta participación en el trabajo, que comienza a descender de manera ostensible a partir de los cincuenta años, y que mantiene una coherencia si establecemos la edad de jubilación de los setenta años en adelante.”¹²⁵

A nivell provincial, però, les coses no funcionen de la mateixa manera. Efectivament, en el marc d'una societat marcadament rural, la incorporació en el mercat de treball dels nens no està subjecta a un període de formació previ tan ample com el treballador urbà, mentre que la sortida de la població més gran és deu més sovint a la impossibilitat física de continuar desenvolupament la feina que a la productivitat relativa del individu:

“...en el campo tanto el trabajo de los menores como el de los ancianos es una realidad, porque se supedita la asistencia a la escuela a la contribución del propio sustento y hasta la que la decrepitud física se lo impide el campesino no tiene más remedio que seguir trabajando...”¹²⁶

Així per tant, és normal trobar-se amb que la distribució per edats de la població activa masculina de la província de Lleida no tingui gaire a veure amb la de la capital.

124 - A. Soto Carmona (1989): "...el acortamiento de la vida activa debido al hecho de alargarse el período de preparación para entrar en el trabajo y al limitarse la vida laboral del trabajador, provocan la caída de la tasa de actividad. Este fenómeno viene motivado por la demanda cada vez más elevada de una cualificación mayor, lo que obliga a la existencia de una instrucción previa y a la renovación, vía salida, de aquellos que por su edad o su preparación se convierten en un estorbo para la producción." pàg. 193.

125 - A. Soto Carmona (1989), pàg. 201.

126 - J. Rodríguez Labandeira (1991), pàg. 45.

Taula 19
Distribució per grups d'edat de la població activa masculina de la ciutat de Lleida i de la Província (1887-1920)

	menys de 20 anys		de 20 a 60 anys		més de 60 anys	
	Província	Capital	Província	Capital	Província	Capital
1887	18,10	n.d.	68,06	n.d.	13,84	n.d.
1900	16,83	15,45	68,67	72,89	14,51	11,67
1910	17,98	16,49	66,61	73,10	15,40	10,41
1920	19,89	15,43	67,57	77,10	12,54	7,47

Font: Elaboració pròpia a partir de I.N.E; Censos corresponents.

En el conjunt provincial augmenta la participació dels menors de 20 anys en la PAC, cosa que s'escau gràcies a l'increment en el nombre absolut d'efectius en aquest grup d'edat degut a l'augment de l'esperança de vida entre els menors de 15 anys, mentre que la disminució de la taxa de participació dels majors de 60 anys en el conjunt de la Població Activa Provincial (passen de ser gairebé el 14% a ser el 12'54 %) es correspon a l'augment dels altres grups i no pas a una disminució en termes absoluts de la gent gran ocupada.

Per resumir, per tant, les tendències fins ara apuntades es pot dir que, a Lleida, en la primera meitat del segle XIX, es produeix un augment dels potencials treballadors i en l'ús d'aquesta capacitat, tant ampliant la banda d'edats susceptible de ser usada pel treball, com en la comptabilització del treball femení. En canvi, en la segona meitat del segle XIX, i sobre tot a partir del darrer quart de la centúria, disminueix tan el recompte de la ma d'obra femenina com l'ús de ma d'obra en edats "marginals". Aquest procés és molt més intens quan es compara amb el que va succeir a nivell provincial, on en un marc més agrari es van perllongar les formes i les edats tradicionals d'accés al treball¹²⁷. Ara bé, quin paper va jugar en aquest procés l'educació? Va condicionar l'augment de les taxes d'alfabetització el procés de canvi en l'oferta i en la demanda de treball?

3.3. El paper de l'alfabetització en l'entrada en la població activa: demanda de treball i capital humà

Evidentment no és aquesta una recerca que pretengui entrar a fons en el debat sobre el paper de l'educació en el comportament econòmic ni des de l'àmbit teòric, ni des de la vessant més empírica de la seva aplicació en el debat sobre

¹²⁷ - Així, per exemple, S. Roquer també ha fet notar com l'ús de mà d'obra en edats marginals fa augmentar les taxes d'activitat en les zones rurals respecte a les zones urbanes. S. Roquer (1981); "Como factor propicio al aumento de la actividad hay que tener en cuenta, sin embargo, que el acceso al trabajo debía realizarse en edades muy tempranas, mientras que la permanencia en el mismo debía durar hasta que el cuerpo aguantase, especialmente en el medio agrario (...)...un 91'4 % de los varones mayores de 60 años serían considerados activos en el conjunto de Cataluña...", p. 61.

el desenvolupament regional espanyol¹²⁸. No obstant, però, l'estudi de l'evolució de les taxes d'alfabetització pot oferir alguna petita llum sobre el procés descrit en les ratlles precedents.

L'evolució de l'alfabetització a Lleida segueix molt de prop el que Clara Eugenia Núñez ha descrit com el "model nord" d'alfabetització a Espanya¹²⁹. Aquest "patró" d'alfabetització es basa en la consideració de tres "llindars":

"Con el fin de preservar la contribución fundamental de la teoría del "umbral" al estudio de la alfabetización, la posibilidad de localizar el momento a partir del cual se inicia el cambio desde una sociedad caracterizada por una alfabetización restringida a otra en la que la nota característica es su universalización, la "transición" de la alfabetización se ha articulado en torno al paso de los dos umbrales identificados por Bowman y Anderson. Así, al estudiar la transición de la alfabetización se intenta analizar el comportamiento del diferencial sexual a que da lugar la teoría del umbral. La primera, en la que las tasas de alfabetización son aún inferiores al 30 ó 40 por 100 de la población adulta total; la segunda, cuando se sitúan entre el 40 y el 70 por 100, y la tercera cuando superan este último valor. Las fuertes diferencias interprovinciales existentes en España nos han permitido ilustrar distintos tipos o modelos de "transición", según fuera la demanda o la oferta la fuerza motriz en cada uno de ellos"¹³⁰

Segons aquest model, la ciutat de Lleida tot just hauria entrat en el segon llindar en els anys 80 del segle XIX, mentre que no hauria passat el tercer fins 1920. Amb això, el seu comportament no es diferencia gaire dels trets que Núñez atribuïa a les "transicions" en la alfabetització de Catalunya i Aragó:

"Aragón y Cataluña comparten algunos rasgos similares en la transición de la alfabetización. Hasta 1900 no entrarían estas dos regiones en la segunda fase de la transición y, sin embargo, en 1930 ya se encontraban casi todas sus provincias en la tercera etapa. Dos son los rasgos más significativos que caracterizan la transición en el noreste peninsular. En primer lugar, fue extraordinariamente rápida (...). En segundo lugar, el diferencial sexual en el noreste no fue nunca tan pronunciado como lo había sido en la Meseta Norte. Probablemente el desfase con el que una y otra área experimentaron la transición permitió a las provincias más tardías, las del

128 .- Vegis l'abundant bibliografia i l'excel·lent estat de la qüestió publicades per C.E. Nuñez i Gabriel Tortella (eds) (1993).

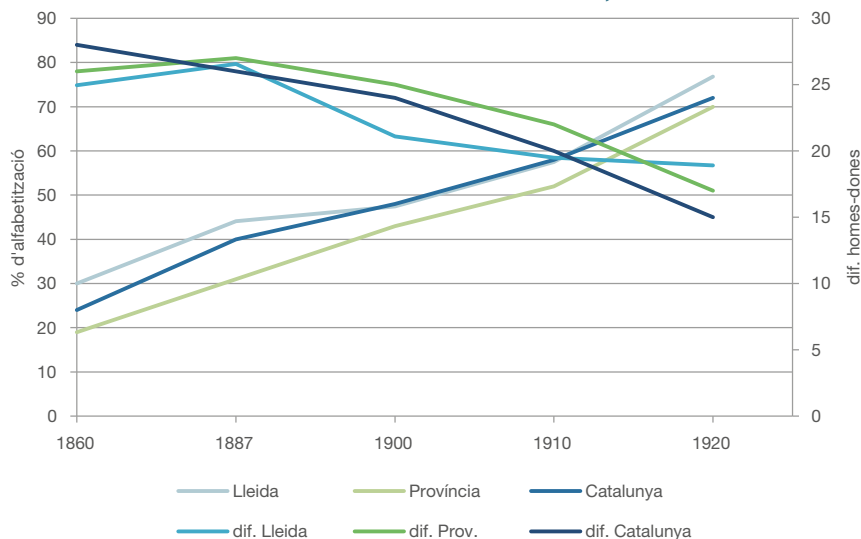
129 .- C.E. Núñez (1992), pàgs. 131 i següents.

130 .- C.E. Núñez (1992), pàg. 126. Sobre els estudis a que fa referència la autora vegeu: C.A. Anderson y M.J. Bowman (1963) i L. Stone (ed.) (1976).

*noreste, beneficiarse de la existencia de un sistema escolar más desarrollado*¹³¹

Aquesta descripció s'escau perfectament amb el cas lleidatà, tot i que, com és obvi, cal matisar, algunes consideracions peculiars. Respecte al model català, l'alfabetització a la ciutat de Lleida, tot i ser més alta que el de la resta de la província, és bastant més baixa del que calia esperar d'una zona urbana, amb una bona oferta d'escolarització. Per altra part, el diferencial d'alfabetització entre la població masculina no és substancialment molt divergent del català, tot i que té una tendència a no reduir-se en el període d'acceleració (si es vol, de modernització) de l'alfabetització. Tot el conjunt, doncs, ofereix la impressió de què a la ciutat de Lleida l'abast de l'alfabetització era prou limitat i estava inversament relacionat amb el signe del creixement econòmic. La ciutat de Lleida augmenta més la seva taxa d'alfabetització en els períodes de creixement econòmic i la desaccelera en els períodes de crisi.

Gràfic 34
Alfabetització i diferencial entre sexes, 1860-1920

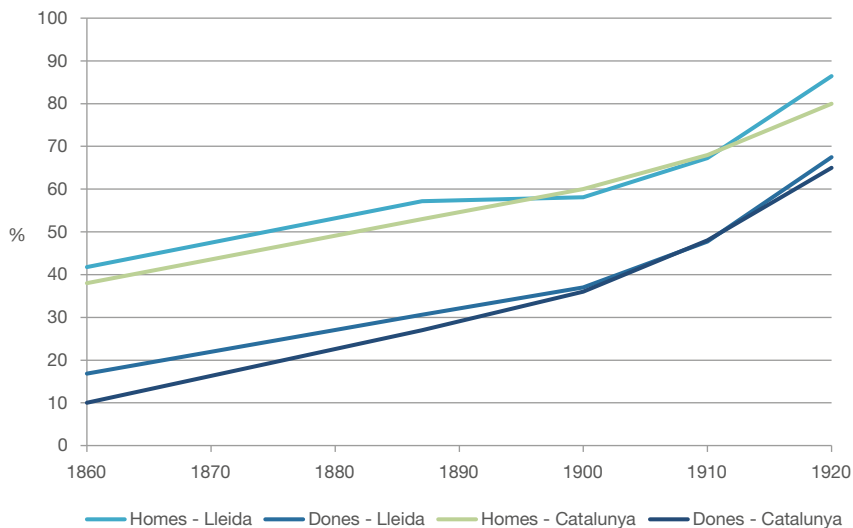

Font: I.N.E.; Censos corresponents. La taxa d'alfabetització és el resultat del quocient entre la població que sap llegir i escriure i la població major de 10 anys.

Si prenem en compte els criteris explicatius de Núñez sobre l'evolució de l'escolarització a Espanya, basats en les limitacions que sobre la demanda tenien els alts costos d'oportunitat que suposaven per alguns grups socials enviar als fills a l'escola, així com als defectes en la conformació de la oferta de l'educació pública, haurem de concloure que, en la Lleida de la "modernització" de l'alfabetització, és bastant més clara l'acció de les limitacions en la demanda que en la oferta.

131 .- C.E. Núñez (1992); pàg. 148.

Gràfic 35
Evolució de l'alfabetització a Lleida, 1860-1920

Fonts: vegeu Gràfic 34.

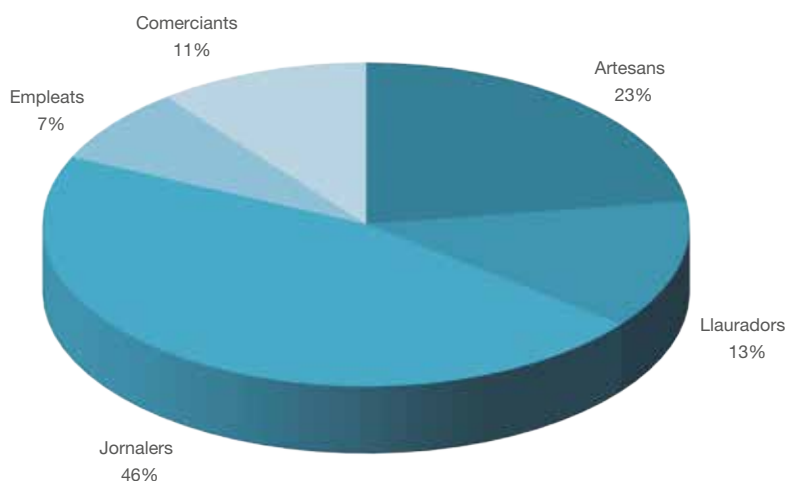
L'evolució de l'alfabetització, i probablement de l'escolarització, segueix les mateixes pautes que les necessitats i l'ús de la mà d'obra. Fins al 1860 la necessitat de jornalers augmentava els costos d'oportunitat d'enviar als fills a l'escola en el sí de la unitat familiar, sobretot per aquells grups socio-professionals que no veien els beneficis directes a curt termini d'un nivell d'instrucció més alt. A partir de la segona meitat de segle, la situació canvia, ja que disminueix la necessitat de mà d'obra, mentre que la nova conjuntura semblava demanar una mà d'obra més preparada capaç d'afrontar els nous reptes d'una economia en vies d'intensificació. Ara bé, amb la crisi finisecular els ingressos en les famílies més modestes segurament van minvar i per tant no es va anar més lluny en l'escolarització dels fills varons. No va passar segurament el mateix amb les filles, l'accés de les quals a l'escolarització no només no s'estanca com en el cas dels nens, sinó que fins i tot redueix en 5 punts el diferencial d'alfabetització. Potser les noves oportunitats de treball per la dona (majoritàriament en el sector industrial i en el comerç) feien més atractiva la seva alfabetització, i sobretot, cal considerar la davallada de l'ocupació de la dona en el servei domèstic, reduint per tant els costos d'oportunitat que suposava fer-la anar a l'escola i preparar-la amb una formació elemental en lloc de col·locar-la al servei domèstic o mantenir-la a casa tot formant-la en les feines domèstiques.

A partir del segle XX, amb les noves regulacions sobre l'ensenyament infantil i, sobretot, amb la prosperitat econòmica, es generalitzarà l'accés a l'escola.

Pel cantó de l'oferta en escolarització, és simptomàtic el fet que l'establiment, a inicis de la dècada dels 60, de dues escoles per nenes a la ciutat no es va

traduir en una reducció del diferencial femení¹³². Encara és més significatiu que la distribució per oficis dels pares dels nens matriculats en l'escola de la Trinitat de Lleida el 1866 sigui exactament la mateixa que la classificació socio-professional de la ciutat.¹³³ Fins i tot hi han 13 (el 10% del total dels nens matriculats) fills de "pobres de solemnitat" que es declaren, no obstant, com a jornalers.

Gràfic 36
Professió dels pares en l'escola pública masculina de la Trinitat de Lleida, 1866

Font: A.H.M.LL; Ensenyament. Caixa 124, any 1866.

L'alfabetització, o si es vol, l'escolarització, no va suposar una merma important de la mà d'obra de la ciutat ni un factor que expliqui d'una manera fonamental la manca de mà d'obra durant tot el segle XIX ni tampoc, les transformacions de la força de treball. Més aviat, el nombre i el desenvolupament de la força de treball a la ciutat caldrà explicar-la a partir de les formes de treball així com de les estratègies que va seguir el desenvolupament econòmic i social a les terres de Lleida. Es pot concloure, per tant, que les causes de la davallada en el nombre de la força de treball disponible no es poden esbrinar sense estudiar la Població Activa per sectors econòmics.

3.4. La distribució de l'estructura professional

Abans d'entrar en un estudi més individualitzat del treball a la ciutat de Lleida al segle XIX calia fer una primera aproximació de conjunt i això vol dir, d'entrada,

¹³² - Segons fa constar J. Lladonosa, en la segona meitat del segle hi havia a Lleida tres escoles elementals: la del Bisbat, l'Annexa a la Normal i la de la Trinitat, totes tres masculines, així com una aula de nenes i un parvulari. El 1860 i 1862 s'hi instal·laren respectivament les Dominiques i les Esclaves del Cor de Maria. J. Lladonosa (1974b); vol II, pàgs. 753 i 786.

¹³³ - Cal observar que l'Escola de la Trinitat era la més popular de la ciutat, amb la qual cosa podem suposar que, amb la suma de les altres dues escoles a més de l'educació privada, la distribució de l'escolarització no seguia ni de bon tros la distribució socio-professional de la ciutat, tal com hom podria deduir-se de la lectura esbiaixada de les dades de l'Escola de la Trinitat.

definir una proposta de sectorialització de la població activa.

L'estudi de l'evolució de l'estructura professional en un període tan ampli com el que aquí es proposa, agreujat amb el fet de fer-ne una aproximació de caire sectorial, no deixa de tenir serioses mancances metodològiques a afegir a aquelles ja expressades quan he parlat de l'estudi de la població activa, i especialment, de la població femenina ocupada. A les confusions a què porten els censos en la seva assimil·lació de condició, status i ofici, cal sumar-li les variacions que en un període tan llarg de temps pot tenir una mateixa denominació professional, o les diferències en la conceptualització d'una mateixa dedicació¹³⁴.

Per tal de solucionar un camp amb tantes "arestes" metodològiques com aquest, m'he inclinat per seguir el més clàssic dels diferents intents d'homogeneïtzació de les classificacions professionals sorgides a Espanya, el de Santos G. Ibàñez. Aquesta elecció bé motivada per dos motius: que la seva proposta es fonamenta en la font que, principalment, empraré per l'anàlisi de l'evolució de les professions, els censos de població; i pel fet que la seva validesa ha estat llargament provada per molts altres treballs similars a aquest.

Malgrat la importància del treball esmentat d'Ibàñez, cal destacar que no és gaire abundant en el marc espanyol l'anàlisi sectorial de la població activa, i més encara, aquesta no ha estat molt emprada per la historiografia econòmica. En canvi, Vicente Pérez Moreda va assenyalar molt encertadament que:

*"Es preciso subrayar, pues, la importancia, como una de las "pistas" más reveladoras del cambio económico, de este indicador de la estructura de la ocupación, que según algunos autores sirve para fechar los comienzos de la industrialización o del "despegue" hacia un crecimiento autosostenido mejor que otros indicadores, como puedan ser las cifras de producción agregada o de comercio exterior"*¹³⁵

Per l'estudi d'aquesta estructura de l'ocupació, ho dividiré en dues parts; en primer lloc, caldrà analitzar l'evolució en els seus termes absoluts i distints per entrar, després, a contextualitzar les xifres en un marc regional més ampli.

3.4.1.- Les fonts per l'estudi de la població ocupada

Abans d'entrar en la dinàmica de la distribució de la població ocupada a la ciutat de Lleida al segle XIX és necessari fer una valoració de cada un dels recomptes emprats per tal de caracteritzar els problemes heurístics que comporta una anàlisi feta en uns límits temporals tan amplis i amb fonts força diverses.

Malauradament no disposem de dades sobre la distribució de la població activa Lleidatana fins al 1871. Pel període anterior, més enllà del censos de finals del segle XVIII, així com l'estadística de Villeneuve del període Napoleònic, no disposem de dades fiables fins l'amillament de 1845, completades amb algunes

134 .- Vegeu les prevencions que esmenta Roser Nicolau Ros (1990), pàgs. 51-52.

135 .- Vicente Pérez Moreda(1984), pàg. 32

l·listes cobratòries i algunes matrícules industrials, i fins i tot per un informe municipal sobre consums de 1850, mitjançant les quals es pot fer una distribució per oficis. Malgrat això, el seu caràcter fiscal fa que aquestes fons estiguin força subjectes a ocultacions i deformacions evidents. A més, els amillaraments no informen realment de l'estructura de la població activa, sinó de la professió dels propietaris en una societat amb importants desigualtats en l'accés a la propietat. Per últim, els informes municipals sobre l'estimació de consums el 1850 tenen com a objectiu aconseguir una càrrega fiscal per la ciutat el més lleugera possible i, per tant, hi ha una tendència manifesta a ocultar, infravalorant-les, aquelles activitats amb una capacitat estimada de consum més alt com ara els artesans, el clergat, les professions liberals o els comerciants¹³⁶.

Així, aquest expedient realitzat per la Paeria per tal de demostrar que l'encapçalament que la hisenda volia fixar per Lleida era massa elevat, dona la següent població calculada a partir de les dades de 1845:

Taula 20
Veïns de Lleida el 1851 segons la Paeria

Contribuents al subsidi industrial i comercial de més 100 rals	351
Contribuents al subsidi industrial que paguen entre 50 i 100 rals	272
Contribuents al subsidi industrial que paguen entre 30 i 50 rals	187
Teixidors	8
Contribuents per immobles que paguen més de 70 rals	393
Contribuents per immobles que paguen menys de 70 rals	1507
Eclesiàstics amb casa oberta	43
Empleats	62
Jornalers	673

Font: A.H.M.LI.; "Clasificación de los vecinos y casas abiertas en Lérida." dins Expediente sobre el encabezamiento de consumos, Caixa 74, any 1851.

L'Ajuntament reconeix que hi viuen uns 1.500 "forasteros", per fer la collita "apareixen" uns 600 jornalers "segadores forasteros", a més de la gent hostatjada a cases d'hostes, pensions i hostals. Una vegada consultada la matrícula industrial, l'amillament de 1845, així com els expedients, censos i llistes recaptatòries d'aquells anys, he pogut construir una classificació professional pròpia basada en aquestes fonts¹³⁷.

136 .- A.H.M.LI.; Expediente de encabezamiento de consumos. Caixa 74, any 1851.

137 .- A.H.M.LI.; Expedientes sobre empleados públicos, Caixa 54, 1842; Caixa 58 1844; Matrícula Industrial de la ciutat de Lleida. Caixa 62, 1845; Lista de los vecinos contribuyentes de esta ciudad con expresión de la cantidad que pagaron en el año último por la contribución de inmuebles, Caixa 64, 1846; Expediente sobre antecedentes de los propietarios que tienen 12.000 reales de renta anual procedentes de raíces y de los empleados que tienen 8.000 reales de sueldo caixa 64, 1846; Antecedentes para la formación de listas electorales para Diputados, Caixa 64, 1846. Libro amillaramiento de Lérida, 1845; Libro de cédulas declaratorias, 1846.

Taula 21
Distribució de la població de la ciutat de Lleida a mitjans del
Segle XIX

Grans Propietaris i rendistes	393	8.65 %
Pagesos i petits propietaris	1.507	33.17 %
Jornalers	673	14.81 %
Grans Comerciants i Industrials	351	7.73 %
Comerciants i industrials mitjans	272	5.99 %
Botiguers i petits artesans	195	4.29 %
Clergat	192	4.23 %
Prof. Lliberals	120	2.64 %
Funcionaris	91	2.00 %
No consta	749	16.49 %
Total	4.543	100.00 %

Font: Elaboració pròpia a partir de la documentació de les notes 135 i 136.

La distribució de la població que la Taula 21 reflecteix ens mostra, en primer lloc, que el coeficient d'activitat calculat a partir d'aquestes dades i de la població de la ciutat calculada en l'Apèndix 9 dona entre un 30 i un 33%, la qual cosa no fa sinó corroborar que el coeficient d'activitat va augmentar fins als anys 70. El fet que aquesta Població activa estigui calculada a partir de l'agregació d'informacions i que no coneguem amb exactitud la població activa potencial masculina (els homes en edat de treballar), fa difícil comparar aquestes xifres amb les de la Taula 18, per la qual cosa s'han emprat les taxes de masculinitat de 1857¹³⁸.

Per intentar bastir una aproximació més detallada de l'estructura socio-professional de la ciutat a mitjans de segle, ha estat necessari reconstruir-la a partir de mètodes molt indirectes. L'estimació del sector primari s'ha fet a partir de l'esmentat informe municipal de 1851 que, de fet, feia referència al padró de 1845. Per l'estudi del sector secundari s'ha utilitzat la matrícula industrial de 1845 que, malauradament sols informa de les activitats, però no de gent realment emprada. Per fer el càlcul de l'ocupació, hem suposat, que la taxa d'actius és similar a les xifres de 1871, és a dir, quatre empleats per cada matrícula industrial, incloent-hi l'"amo" i l'aprenent¹³⁹. Si segons el informe es poden comptabilitzar a a la ciutat 272 matrícules de petits industrials i menestrals, la població ocupada en el secundari seria de 1.088 ($272 \cdot 4 = 1.088$). A aquesta xifra cal sumar-li el 8 teixidors que apareixen documentats en el informe municipal, i que no estan inclosos en el

138 .- En el apèndix trobareu les dades indicatives de les taxes d'activitat corresponent a aquests anys. Tmbé cal esmentar que, en primer lloc, el càlcul de la població total es fa a partir de suposar la població intercensal, quan els dos censos de referència disten 60 anys entre si. En segon lloc, la taxa de masculinitat així com la població masculina entre 16 i 60 anys han estat calculades a partir de la de 1857, ignorant la immigració que es va produir a Lleida entre 1846 i 1857.

139 .- Informació declarada per l'ajuntament a la Comissió Topogràfica de 1871 en A.H.M.LI.; Comisión Topográfica, Caixa 141, 1871, " En el renglón referente a la división de los hombres por oficios no se mencionan los aprendices y estos deben considerarse que son la cuarta parte del total de cada uno.

No se expresa el número de Maestros en cada oficio porque no ecsisten ya y si alguno ecsiste se ignora y queda confundido con la generalidad de los amos, cuyo número es la cuarta parte de los asignados a cada oficio respectivo".

subsidis industrials de 1845 i, per tant, el nombre final d'actius calculats en el sector secundari a Lleida el 1845 seria de 1096.

Pel càlcul dels actius del sector terciari, exclosos els funcionaris, el clergat i els professionals liberals he procedit a restar les 272 matrícules de menestrals del total de botiguers, comerciants i menestrals de 1845:

- 1.- Total Industrials, menestrals, comerciants, hostalers i botiguers, segons l'expedient municipal de 1850, referit a 1845, 818.
- 2.- Total Industrials i menestrals en el subsidi industrial de 1845, 272.
- 3.- Total actius en el sector secundari, $272 \cdot 4 = 1088$ més 8 teixidors que no estan en el subsidi de 1845.
- 4.- Total comerciants, botiguers i hostalers de 1845, $818 - 272 - 8 = 538$
- 5.- Total hostalers segons el subsidi industrial de 1845, 28
- 6.- Total comerciants i botiguers el 1845 $538 - 28 = 510$.

L'estructura socio-professional resultant, tot i el precari de la seva elaboració, demostra, com veurem més endavant, una elevada estabilitat respecte el 1787.

El següent recompte conservat de l'estructura de la població de Lleida és el que es pot inferir dels treballs de la comissió topogràfica de 1871. En l'enquesta elaborada per l'Ajuntament de la ciutat figura l'estructura socio-professional que segueix:

Taula 22
Estructura professional de Lleida, 1871

Labradores	4.607	82.05 %
Zapateros	92	1.76 %
Alpargateros	69	1.23 %
Sastres	86	1.53 %
Tejedores	11	0.20 %
Curtidores	24	0.43 %
Horneros	160	2.85 %
Cerrajeros	60	1.07 %
Herreros	65	1.16 %
Carreteros	30	0.53 %
Carpinteros	105	1.87 %
Albañiles	230	4.10 %
Estereros	9	0.16 %
Tejeros y Alfareros	60	1.07 %
Total	5.608	100.00 %

Font: A.H.M.LI.; "Cuadro de las noticias que los Alcaldes de los pueblos deben facilitar a la 1ª Comisión Topográfica" dins Comisión topográfica, caixa 140, any 1871

Seguint el mateix procediment que havia emprat per 1845, vaig reconstruir la població activa de la ciutat a partir d'aquestes xifres, la matrícula industrial i comercial de 1870, les llistes de contribuents de 1870, així com les llistes de funcionaris d'aquell any. El resultat ha estat la distribució de la població activa següent:

Taula 23
Distribució de la població activa de la ciutat de Lleida, 1870¹⁴⁰

Propietaris	114	1.79 %
Agricultors	4.493	70.62 %
Menestrals	748	11.76 %
Construcció	230	3.62 %
Transports	30	0.47 %
Comerç	144	2.26 %
Hostaleria	59	0.93 %
Clergat	89	1.40 %
Prof. Liberals	129	2.03 %
Empleats Públics	271	4.26 %
Altres	11	0.17 %
Pensionistes	44	0.69 %
Total	6.362	100.00 %

Font: Elaboració pròpia a partir de: A.H.M.LI.; "Cuadro de las noticias que los Alcaldes de los pueblos deben facilitar a la 1ª Comisión topográfica" dins Comisión topográfica, caixa 140, any 1871; Secciones de contribuyentes, caixa 140, any 1870; Empleados, caixa 137, any 1870; "Alistamiento de la Milicia Nacional local de la ciudad de Lérida formada con arreglo a lo dispuesto en la ley de 2 de septiembre de 1873" dins Milicia Nacional, caixa 149, any 1874, signª. 1597.

La classificació de 1870 sí distribueix la població per professions, amb la qual cosa és possible fer-ne una distribució sectorial. Ara bé, la comissió topogràfica tenia interès per conèixer la capacitat productiva de la ciutat, sobretot amb finalitats militars. Per tant, es probable que s'hagués exagerat la capacitat dels sectors agrícola i industrial, en detriment d'un terciari que ni tan sols surt reflectit en l'informe de la comissió. També en aquest cas, ha calgut completar aquest informe amb altres dades municipals, especialment per determinar el nombre d'empleats públics i d'efectius del clergat. També s'ha elaborat un nou recompte de professionals lliberals, comerciants, botiguers i hostalers, a partir de la matrícula industrial de 1870.

En darrer lloc hi havia un darrer obstacle: la matrícula industrial no informa dels treballadors emprats en el comerç, i en les llistes de contribuents tampoc hi

140 .- Dins el clergat no estan comptabilitzats els pertanyents al clergat regular. Dins els professionals liberals només es recullen aquells que paguen la matrícula industrial dins la Secció 3ª. En els empleats públics no es compten el membres de l'exercit ni de les forces armades, però sí els vigilants municipals. També hi figuren les "classes passives", és a dir, aquells empleats "pasivos que perciben sus haberes por la caja de esta Admon. [Intervención de la Administración económica de la Provincia de Lérida] así como los que perciben rentas del estado y residen en esta Capital", A.H.M.LI; Empleados, caixa 137, 1870.

surten, ja que els seus ingressos acostumaven a ser força baixos. Per tal de solucionar aquest problema es va recórrer a un mètode d'estimació indirecta de la ma d'obra ocupada en el comerç. Com que sí es disposa de la població ocupada en aquest sector el 1845 i també es conserva la Matricula de comerç d'aquell any, es pot calcular la proporció de gent ocupada en cada sector el 1845 i suposar que el guarisme no va canviar el 1870. Així, el 1845 hi ha consignats 5'26 actius en el sector del comerç per cada matrícula industrial, i per tant, el 1870 els actius havien de ser $144 \cdot 5'26 = 757$.

Malgrat aquest intent de reconstrucció, el resultant continua força esbiaixat: el recompte no inclou, per exemple, el clergat regular, ni els membres de les forces armades. El resultat pel 1870 és un sobredimensionament dels actius agraris a costa dels altres sectors.

A partir de 1870, les úniques dades que trobem pel segle XIX i que fan referència a la distribució de la població activa són les matrícules industrials i comercials¹⁴¹ i les cèdules personals. Donat el frau i l'ocultació que conté aquesta darrera font, és molt més útil per tal de veure els nivells de riquesa de les diferents activitats econòmiques, i la diferenciació social que no pas un instrument que ens informi fidelment de la població activa¹⁴², encara que si ens poden ser útils per una aproximació a la distribució per oficis i sectors de la ma d'obra ocupada. Així molts treballadors manuals es declaren com a jornalers per tal d'abaratir el cost final de la cèdula, però el fet més important és la gran quantitat de jornalers que no paguen la cèdula per tal d'estalviar-se un impost capitiatiu que no els hi era exigít més que en els tràmits oficials:

“La cédula era, pues, el pago a que todos los ciudadanos, aún los que gozan de menores rentas, están sujetos por los beneficios más elementales que la vida en sociedad reporta, y su exigencia para determinadas actividades - litigar ante los tribunales, realizar cualquier gestión ante las autoridades administrativas, otorgar instrumentos públicos, ejercer la industria o el comercio - estaba más en función de este hecho que en el de servir de instrumento acreditativo de la personalidad.”¹⁴³

El resultat n'és una xifra bastant baixa de jornalers i per tant d'actius agraris i, en canvi un percentatge bastant elevat de menestrals i comerciants. Malauradament el cens de 1887 només inclou la distribució sócio-professional per partits judicials i províncies i es fa difícil avaluar-ne acuradament les distorsions.

Per tant, ens trobem abocats a comparar les xifres anteriors amb les dels censos de 1900 i següents.

141 .- Les matrícules industrials graven el tipus d'activitat econòmica i no la ma d'obra que s'hi ocupa.

142 .- Per un estudi més aprofundit de les cèdules personals a Lleida com a font es pot consultar la meva tesi de llicenciatura, A. Jové (1987), especialment el capítols I, IV i V.

143 .- J. Martín Niño (1972), Madrid, p. 220.

3.4.2. La dinàmica de l'estructura sòcio-professional: persistències i canvi.

Han estat Ll. Plà i A. Serrano les primeres a caracteritzar l'estructura de la població activa de la ciutat de Lleida sortida del set-cents¹⁴⁴. La societat que retraten aquestes autores és una societat encara típicament tardo-feudal, amb un sector agrari que ocupa a més del 50% de la població activa, un important nombre de població dedicada als “serveis” si així es poden definir els criats, el servei domèstic i el clergat, que es pot situar entorn el 15%; un sector botiguer i comercial amb uns llindars imprecisos amb la menestralia d'un 15%; i, en darrer lloc, la presència d'un sector menestral que ocupa un 15-20 % de la població.

La desaparició de les corporacions gremials, pilar essencial de l'organització econòmica i social del món de l'antic règim, fou una condició indispensable en el sorgiment i implantació del capitalisme. Com tot procés de transformació no va estar exempt de dificultats i de conflictes, de resistències i de canvis. El creixement demogràfic i econòmic del segle XVIII va contribuir al qüestionament del marc organitzatiu gremial, però encara durant molt de temps el gremi fou una institució clau pels artesans lleidatans. La seva persistència com a organització de productors continuà vertebrant, en bona mesura, la vida econòmica i social molt després de promulgades les diferents disposicions liberalitzadores de les corts de Cadis.

Com era lògic esperar en el teixit social de una ciutat tardo feudal, camperols i artesans representaven el gruix de la població activa (al voltant d'un 60% los primers i un 25% els segons). Aquestes proporcions no es veieren alterades substancialment amb l'augment de la població, fins a finals del segle XIX, quan la modernització sòcio-econòmica es va fer evident.

Taula 24
Població menestral a Lleida (1716-1900)

Anys	1716	1758	1793	1802	1845	1870	1900
Menestrals	212	349	421	702	1096	683	102
Població Activa	857	1.371	1.471	2.916	4.610	6.931	7.296
% menestrals	24.7	25.4	28.6	24.1	23.8	9.9	1.4

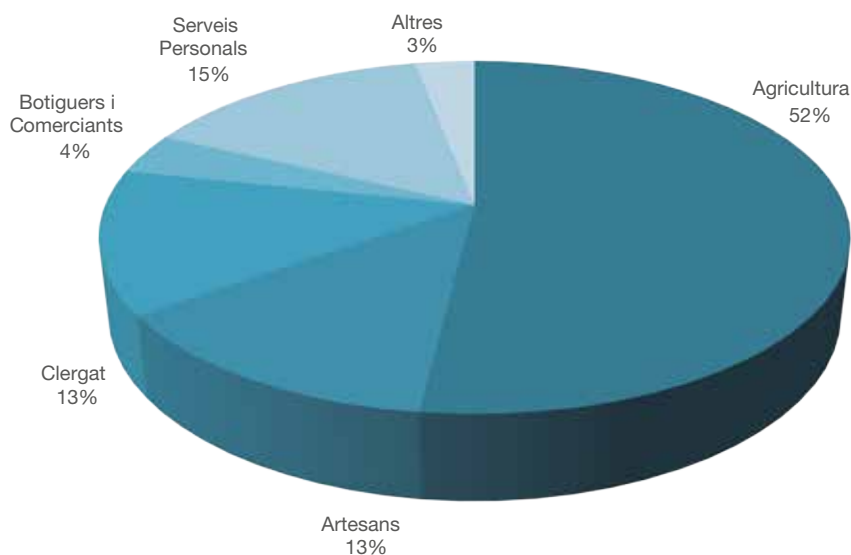
Font: Per al segle XVIII, elaboració pròpia a partir de L. Pla y A. Serrano, *La societat de Lleida al set-cents*, Lleida, 1995, segons les dades del cadastre; per al segle XIX elaboració pròpia a partir de les fonts fiscals.

El món artesanal i gremial lleidatà de finals del Set-cents pretenia cobrir les necessitats bàsiques de la població i la del seu entorn més proper, ambdues amb un baix nivell de consum i al mateix temps amb un important grau d'auto-abastiment, com ha posat de manifest l'estudi de R. Huguet (1990). En una ciutat

144 - Ll. Plà i A. Serrano (1995), especialment, vegeu el capítol 2 “El treball”, pàgs. 59-116. Cal recordar les matisacions que introduïen les autores al caracteritzar una classificació professional pròpia de l'antic règim i a aquestes mateixes prevencions, per tal de no repetir-les, dirigeixo al lector.

amb un important sector agrari, la menestralia havia de recórrer sovint al treball en el camp, bé en el conreu de petites parcel·les o, senzillament, com a jornalier. Només uns pocs van poder incrementar significativament les seves rendes a llarg plaç i, normalment, gràcies als guanys obtinguts d'inversions agràries; el treball artesà per si sol, no va constituir una font d'enriquiment.

Gràfic 37
Distribució professional a Lleida, 1787

Font: El·laboració pròpia a partir de Ll. Plà i A. Serrano; (1995), prenent com a base el Cens de Florida-blanca.

Ara bé el interès que centra aquest treball és el de veure com aquesta “fotografia” de l’ocupació es va alterar o transformar a mesura que el desenvolupament del capitalisme va anar alterant les activitats econòmiques i els usos socials que caracteritzaven aquella societat i que, en definitiva, marcaven aquestes distribucions.

Una vegada establert el punt de partida resta veure quina ha estat l’evolució de la força de treball i les seves variacions per sectors. Ara bé, aquesta anàlisi canvia força depenent de l’òptica, bé s’utilitzin les dades totals o bé les dades percentuals. Per un cantó, atenent a les dades absolutes de la evolució de la població activa dividida en sectors, s’observen al menys tres períodes.

Taula 25
Evolució per sectors de la població activa de Lleida,
1787-1930

	Agricultura		Indústria		Serveis		Total	
	Homes	%	Homes	%	Homes	%	Homes	%
1787	1.758	54.1	440	13.5	1.052	32.4	3.250	100
1845	2.573	55.8	1.096	23.8	941	20.4	4.610	100
1870	4.607	66.5	978	14.1	1.346	19.4	6.931	100
1900	4.213	57.7	917	12.6	2.139	29.7	7.269	100
1910	4.484	52.6	1.325	15.5	2.724	31.9	8.533	100
1920	4.013	33.3	3.166	26.2	5.784	40.5	12.071	100
1930	2.713	21.0	5.180	40.0	5.018	39.0	12.911	100

Font: 1787: Ll. Pla i A. Serrano (1995); 1845 i 1870, elaboració pròpia; 1900, 1910 i 1920, censos corresponents.

El primer període, comprés entre 1845 i 1870 està caracteritzat pel fort augment de la població dedicada a l'agricultura. El nombre de gent que viu de l'agricultura a la ciutat passa de d'uns 2.500 a els 4.000 actius, tot i que aquestes xifres inclouen els anomenats propietaris, rendistes o "acomodados", que moltes vegades viuen més de les seves inversions mobles que no pas de la renda de les seves terres (si és que en tenen). No obstant, he conservat aquest grup juntament amb el llauradors i els jornalers per poder mantenir les comparacions amb altres fonts, com el cens de 1900 o 1910 que els inclouen sense diferenciar-los en el sector primari. Respecte als altres dos sectors, el nombre absolut no sembla variar gaire, ja que es mouen entorn els 1.000 ocupats.

Respecte a l'estructura professional, només tenim desagregades les dades referents al sector primari i a algunes activitats del terciari (clergat, empleats públics i professionals liberals). Això em limita a poder afirmar que en la primera meitat de segle la importància del sector agrari en l'ocupació de la població no va minvar, abans al contrari, es va fer més important en aquest període. També em permet deduir que dins el sector terciari, el clergat pateix una davallada important a favor d'activitats com els professionals liberals o l'administració pública¹⁴⁵.

Malgrat tot, el fet que els comerciants, els industrials i els artesans estiguin classificats segons el seu nivell de tributació i no segons la seva activitat no permet resseguir amb exactitud l'evolució del secundari i del terciari en aquest període

145 - Aquest és un procés general no sols derivat de les transformacions socio-econòmiques que es donen en la societat lleidatana de la primera meitat del segle XIX, sinó que també ve donat per les fonts. Efectivament, en el cens de Floridablanca de 1787 emprat per Pla i Serrano -Ll. Pla i A. Serrano (1996), pàgs 106-108- el clergat es un estament on s'hi troben nens, col·legials, donats, criats, etc. la qual cosa augmenta molt el nombre total. Evidentment no es pot comparar l'evolució d'una divisió estamental amb una d'ocupacions. Per aquesta raó, Pla i Serrano no inclouen el clergat en la seva estructura sócio-professional de 1787 (p. 340). Crec de totes maneres que per comparar el cens de 1787 amb els del segles posteriors, era necessari fer-ho, fent les salvetats precedents. Tot i això, la importància numèrica del clergat en la societat urbana espanyola durant la primera meitat del segle XIX no va deixar de disminuir. Així per exemple, en el cas de Santander, Rafael Domínguez ha trobat que passen del 12'09 % el 1797 al 1'24 % el 1865: R. Domínguez Martín (1988), p. 50..

si bé tot sembla indicar que la seva composició final no deu variar molt de la de 1787.

Tot plegat, indica que entre 1787 i 1870 la població activa que més va créixer a la ciutat de Lleida va ser la població agrícola, tot seguida de les activitats menestrals, mentre que el sector terciari va experimentar un estancament en les xifres absolutes i un retrocés important en les dades percentuals. Aquesta “contracció” dels serveis té molt a veure, segurament, amb la dinàmica que ja comença a apuntar-se el 1845, es a dir:

- retrocés de la importància del clergat i dels criats.
- estancament de les professions liberals (és significatiu que la matrícula de professionals liberals sigui pràcticament igual entre 1845 i 1870, tot i que la població de la ciutat ha crescut en un 25 %).
- creixement intens dels empleats públics.

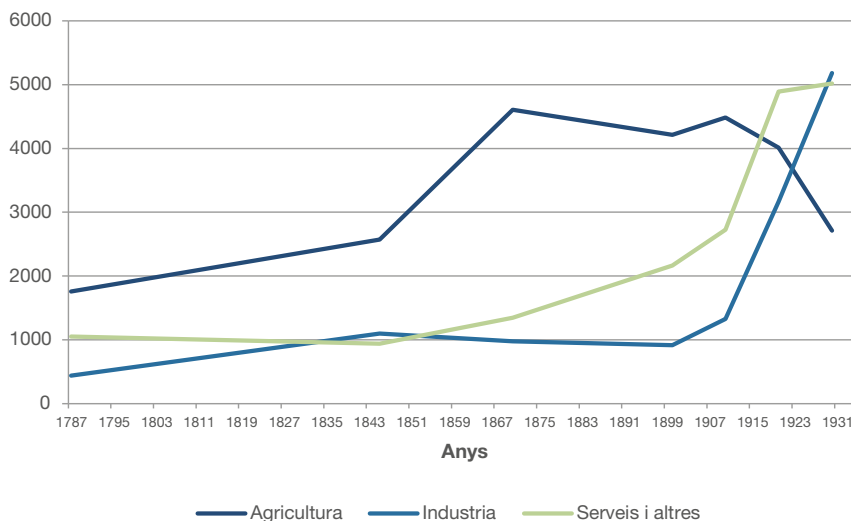
Pel que fa al estancament del terciari en conjunt, i més específicament del clergat, i dels professionals liberals, V. Pérez Moreda ha parlat d'un pes excessiu d'aquest sector en les societats estamentals, i com n'és d'habitual trobar-se amb una reducció o ajustament del seu nombre, en un procés de modernització econòmica i social¹⁴⁶. Pel que s'escau respecte a la caiguda del nombre dels criats respecte a 1787, cal pensar que molts d'ells son considerats ara com a jornalers, i molts d'altres, senzillament desapareixen seguint la dinàmica que A. Soto Carmona ha definit com “el relleu dels serveis personals pels públics”¹⁴⁷. L'existència d'aquestes dues tendències no invalida el fet que ens trobem davant d'un procés de terciarització, ja que són el símptoma que anuncia la modernització progressiva, encara que lenta, de la societat lleidatana i que, segons C. Clark, porta a que en una societat desenvolupada la productivitat creixent del secundari i de la agricultura alliberin recursos per bastir un sistema de serveis públics alhora que la creixent importància de la comercialització de la producció, així com el fet que la gestió i administració empresarial es vagi tornant cada vegada més complexa, condueixen al augment inexorable del terciari¹⁴⁸.

146 .- V. Pérez Moreda (1984): “El descenso de la proporción de ocupados en este último sector [el terciari] no debe extrañar, habida cuenta de la desproporcionada relevancia de los “servicios” en la sociedad estamental actual.” , pàgs. 31-32

147 .- A Soto Carmona (1989), p. 145.

148 .- C. Clark (1980), vol. II, p. 512 i següents.

Gràfic 38
Evolució de la població activa masculina a Lleida, 1787-1930

Font: Elaboració pròpia a partir de: 1787; A. Serrano i Ll. Pla. Per la resta vegeu la Taula 26.

Aquest panorama reflecteix que en la dinàmica de la població activa es donava un procés dual. Per un cantó, el creixement de la població activa emprada en el sector primari i augment, per tant, de la menestralia que li subministra bens i serveis, sense que això representi encara canvis substancials en la productivitat d'aquests sectors; per un altre cantó, la caiguda d'aquelles activitats més lligades amb el model social de l'Antic Règim (servei domèstic, clergat), sense que això no deturi un procés de progressiva terciarització, amb un protagonisme fonamental dels serveis públics (funcionaris). Per tant, podem avançar una sèrie d'hipòtesis: el camp lleidatà el 1870 encara continuava lligat a un procés de creixement extensiu, mentre que es produïen en aquesta mateixa societat símptomes clars de la crisi del vell model social i de modernització de les seves estructures institucionals.

Un segon període aniria de 1870 a 1900. La distribució de la població activa masculina de 1900¹⁴⁹ és encara l'habitual d'una societat bàsicament agrària, però ara les dades de l'evolució de l'estructura socio-professional, més enllà d'indicar els símptomes, mostren ja una societat moderna. Si erroni seria no considerar el pes que l'agricultura encara tenia en l'ocupació de la mà d'obra, també igualment equivocat seria no considerar els canvis substancials que s'han produït en el sí de l'estructura professional: la pràctica desaparició de la menestralia i el important augment de les professions liberals i dels empleats públics.

149 .- Utilitzo, per les raons exposades anteriorment, sols la població activa masculina encara que el cens de 1900 sí distingeix l'ocupació masculina de la femenina.

Taula 26
Evolució de la població activa masculina de Lleida,
agrupada per sectors

	1845	1870	1900	1910	1920	1930
Propietaris	393	114	n.d.	n.d.	249	130
Llauradors	1.507	n.d.	n.d.	n.d.	1.850	n.d.
Jornalers	673	n.d.	n.d.	n.d.	1.914	n.d.
Total sector Primari	2.573	4.607	4.213	4.484	3.764	2.713
Menestrals	1.096	683	102	156	431	n.d.
Indústria	0	65	815	1.169	2.376	4.887
Construcció	n.d.	230	n.d.	n.d.	359	293
Total sector secundari	1.096	978	917	1.325	3.166	5180
Transport	n.d.	30	109	160	794	922
Comerç	510	757	477	805	1.364	1.334
Hostaleria	28	59	88	47	n.d.	181
Criats i servei domèstic	n.d.	n.d.	n.d.	104	36	58
Prof. Liberals	120	129	342	336	369	853
Empleats i Funcionaris	91	271	1.003	1.097	1.783	1.654
Altres	0	11	27	15	357	16
Total Sector Terciari	941	1.346	2.166	2.724	4.892	5.018
<i>Total</i>	<i>4.610</i>	<i>6.931</i>	<i>7.296</i>	<i>8.533</i>	<i>12.071</i>	<i>12.911</i>

Font: Per 1845 i 1870 elaboració pròpia a partir recomptes municipals de contribuents i les matrícules industrials corresponents. Per 1900, 1910, 1920 i 1930, censos corresponents, seguint l'agrupació proposada per S.L. Gil Ibáñez (1977).

Tots aquests canvis produeixen que en una població activa estable (6.931 actius el 1870, 7.296 el 1900), l'agricultura i la indústria cedeixin bona part del seu pes al terciari. Més endavant caldrà relacionar aquesta davallada de la població activa del sector primari amb les variacions de les conjuntures agràries, especialment amb el progressiu canvi de conreus i especialització agrícol·la resultant de la crisi finisecular. Aquesta recerca de la productivitat va comportar l'obsolescència de bona part del sector menestral, que serà progressivament substituït per la indústria forània, mentre que la modernització del sector públic portarà al creixement dels actius emprats en la funció pública, així com de les professions liberals associades a aquesta dinàmica (advocats, metges) o als canvis en els sectors primari i secundari (perits agrònoms, veterinaris, enginyers)¹⁵⁰

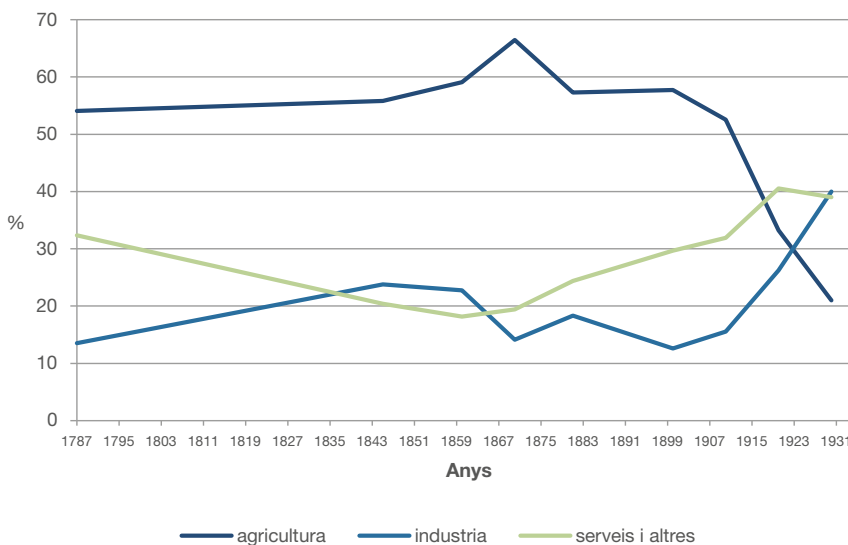
Ara bé, aquesta evolució de la població activa lleidatana en els anys de la crisi finisecular es veurà interrompuda, precisament, per la superació de la crisi en començar el segle XX. Com hem vist, l'augment de la població lleidatana en aquests anys es concentrarà molt especialment en la franja de la població activa amb la singularitat, però, que la distribució es farà entre els tres sectors productius tot i que no de manera lineal. La població activa masculina entre 1900 i 1910

¹⁵⁰ .- Vegeu A. Jové (1987), pàg. 173-176.

augmenta en 1.237 efectius que es reparteixen en relació inversa a la magnitud de cada sector: 271 en el sector agrari (el 22 % del creixement), 408 en el sector industrial (el 33 %) i 558 en el sector serveis (el 45 % del increment).

L'explicació a aquesta evolució de la població activa rau, precisament en la dinàmica anterior i en factors molt interns a cada sector i a cada activitat específica. Així, el sector agrari feia temps que havia tocat el sostre del seu increment, tant absolut com relatiu. El creixement de la població absoluta agrària entre 1900 i 1910 té unes causes més relacionades amb un canvi en les formes d'explotació que en un augment extensiu de la terra conreada, com veurem més endavant. El creixement del terciari segueix exactament els passos de la tendència que començava el 1870, mentre que el sector secundari sembla haver finalitzat el procés d'ajustament que havia iniciat a mitjans del segle anterior.

Gràfic 39
Dinàmica de la població activa masculina a Lleida, 1787-1930

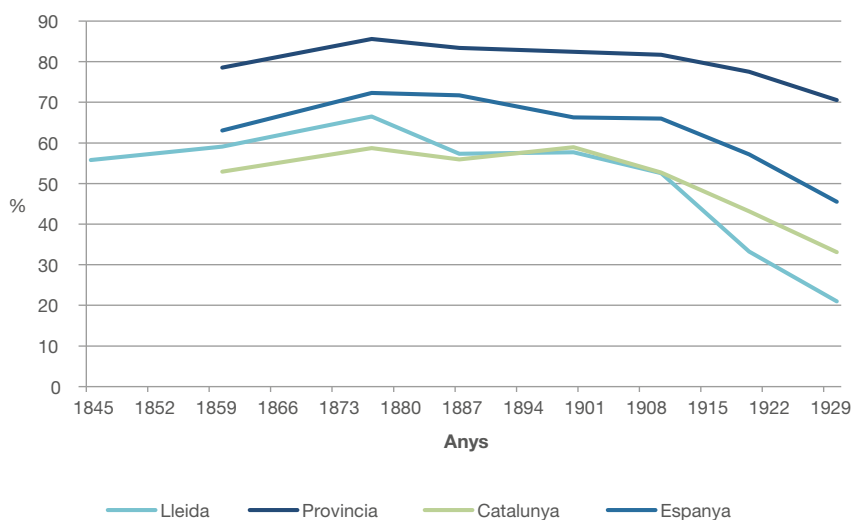

Font: Per 1860, elaboració pròpia a partir del ofici declarat pels pares dels nens escolaritzats a A.H.M.LI.: Ensenyament, Caixa 124, any 1866. Per 1881, elaboració pròpia a partir de A.H.P.LI.: Libro Registro de los contribuyentes obligados al impuesto en esta capital, Sección Hacienda, any 1880-81, reg. 909. Resta d'anys, vegeu Taula 26.

Un tercer i darrer període es pot delimitar entre 1910 i 1930 i suposa la modernització definitiva de la població activa de Lleida. En primer lloc, el sector agrari perd la seva hegemonia en l'ocupació ja que per primer cop representa menys de 50 % del treball de la ciutat. Lleida és ja una ciutat des de totes les òptiques comunament acceptades per definir aquest concepte: té més de 10.000 habitants, és el centre d'una vasta zona a la que subministra serveis, i la seva població es dedica majoritàriament als sectors secundari i terciari. Ara bé, aquest pèrdua de l'hegemonia per part de l'agricultura no es produeix tant per una davallada de la població activa emprada en ella, sinó pel creixement, molt intens, de les altres ocupacions: pel increment del sector públic, especialment els funcionaris i els

dedicats als transports, i per l'expansió molt important dels ocupats en el sector industrial¹⁵¹.

Gràfic 40
Evolució de la població activa masculina dedicada a l'agricultura (en % sobre el total)

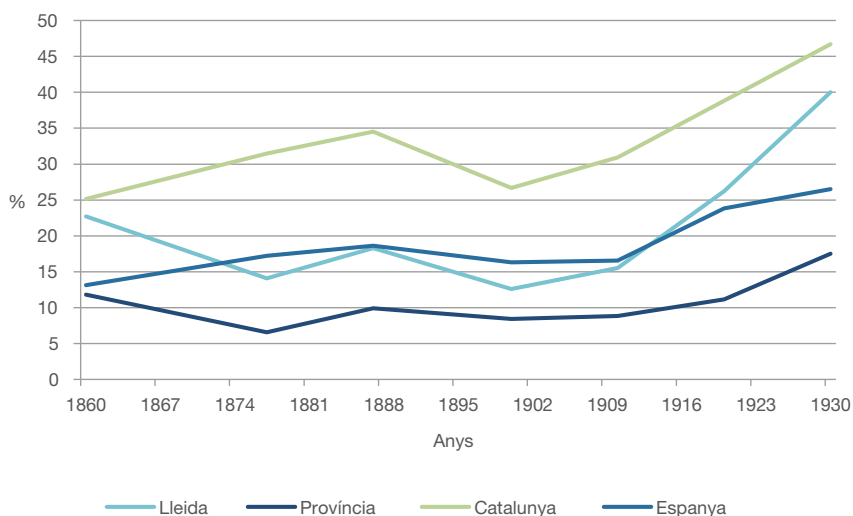
Font: Les dades de Lleida de 1877, corresponen a 1870 i les de 1887 a 1881. Per 1860, elaboració pròpia a partir del ofici declarat pels pares dels nens escolaritzats a A.H.M.LI.: *Ensenyament*, Caixa 124, any 1866. Per 1881, elaboració pròpia a partir de A.H.P.LI.: *Libro Registro de los contribuyentes obligados al impuesto en esta capital*, Sección Hacienda, any 1880-81, reg. 909. Resta d'anys, vegeu Taula 26. Per Catalunya i Espanya, censos corresponents.

Però aquesta dinàmica no és un procés aïllat en l'espai, sinó que l'evolució de la població activa lleidatana està marcada per dinàmiques més generals que l'afecten tot i que no sempre en el mateix sentit. En el sector primari, la ciutat segueix la tònica general de creixement dels actius agraris fins a les primeres manifestacions de la crisi finisecular a finals dels anys 70 del Vuit-cents. També en el segon període, delimitat pel darrer terç del segle passat, la ciutat sembla seguir la tendència general d'esgotament de la via agrària. Si la cronologia sembla començar una mica més aviat a Lleida que a la resta, es deu a que, com ja ha quedat indicat anteriorment, les dades de 1870 semblen suggerir una sobre-estimació dels actius agraris a costa dels actius industrials o del terciari. El fet de no disposar de dades per 1877 encara agreuja més aquesta petita distorsió de les fonts. En darrer lloc, l'agricultura lleidatana es comporta, en el primer quart del segle XX, d'una manera molt similar a com ho fa el sector primari català: una davallada que es va fent més intensa com més avança el segle, i amb les mateixes causes, es a dir, la pèrdua d'importància del sector agrari en el total de la població ocupada rau en el creixement més intens de la resta d'activitats

¹⁵¹ .- Val a dir que en el cens de 1930 7 de cada deu treballadors adscrits al sector industrial ho estan com "industrias varias, diversas" i que, per tant, hi hagi anat a parar una part de treballadors sense ocupació fixa que abans sortien consgnat com a jornalers, la qual cosa matitzaria, i molt, aquest creixement industrial lleidatà entre 1920 i 1930.

(especialment degut a la manera com es van registrar els homes sense feina) i no a que el camp hagi entrat en una fase de dràstica reducció dels efectius humans. A Lleida, com en el cas de Catalunya, Espanya o la mateixa província, la intensitat de la davallada de les taxes de la població agrària en els inicis del segle XX té més a veure a causes alienes al camp que no pas a transformacions substancials en la productivitat camperola. Si de cas, el problema de perquè la població agrícola troba un sostre de creixement s'hauria de plantejar en el darrer terç del segle XIX. Al contrari, com veurem més endavant, el segle XX es caracteritzarà per un creixement agrari local definit en termes de transformacions en les formes de treball, intensificació de les explotacions i augment de la demanda que, en combinació amb un manteniment de la població pagesa, augmentarà segurament la productivitat de les explotacions.

Gràfic 41
Evolució de la població industrial masculina, 1860-1930

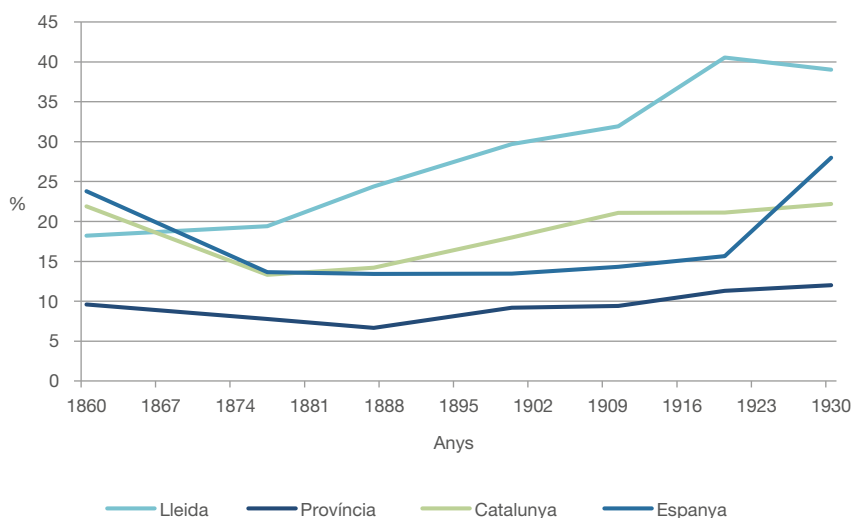

Font: Font: Les dades de Lleida de 1877, corresponen a 1870 i les de 1887 a 1881. Per 1860, elaboració pròpia a partir del ofici declarat pels pares dels nens escolaritzats a A.H.M.LI.: [Ensenyament](#), Caixa 124, any 1866. Per 1881, elaboració pròpia a partir de A.H.P.LI.: [Libro Registro de los contribuyentes obligados al impuesto en esta capital](#), Sección Hacienda, any 1880-81, reg. 909. Resta d'anys, vegeu Taula 26. Per Catalunya i Espanya, censos corresponents.

Si la població agrària de la ciutat segueix unes línies molt similars a la tendència general catalana i espanyola, en el sector secundari el comportament de les taxes de població ocupada de la ciutat de Lleida semblen seguir trets clarament diferents. Lleida inicia la segona meitat del segle XIX amb uns percentatges de població ocupada en el sector industrial molt similars o fins i tot una mica més alts que els de la mitjana catalana (i tanmateix molt més alts que la resta de la província o d'Espanya). En canvi, sembla produir-se, més enllà dels cicles d'expansió o de crisi, un procés de divergència entre la dinàmica industrial catalana i una fase de desindustrialització a la ciutat de Lleida durant tota la segona meitat del segle passat, i sobretot, entre 1840 i 1870. Aquestes tendències oposades semblen frenar-se en els darrers anys del segle XIX, per iniciar un camí de conver-

gència de les taxes d'ocupació industrial com més va el nou segle. Sens dubte, la crisi de la manufactura lleidatana té molt a veure amb el procés d'industrialització catalana que s'agreuja amb la crisi agrària finisecular. Tan sols l'expansió del sector agroindustrial local a partir del nou segle produirà un augment de l'ocupació en el sector secundari que es farà més i més substancial a mesura que avanci la nova centúria.

Gràfic 42
Evolució de la població activa masculina del sector serveis, 1860-1930

Font: Font: Les dades de Lleida de 1877, corresponen a 1870 i les de 1887 a 1881. Per 1860, elaboració pròpia a partir del ofici declarat pels pares dels nens escolaritzats a A.H.M.L.I.: Ensenyament, Caixa 124, any 1866. Per 1881, elaboració pròpia a partir de A.H.P.L.I.: Libro Registro de los contribuyentes obligados al impuesto en esta capital, Sección Hacienda, any 1880-81, reg. 909. Resta d'anys, vegeu Taula 26. Per Catalunya i Espanya, censos corresponents.

Si el panorama del segle XIX està caracteritzat pel manteniment de unes taxes d'activitat agrícola estables entorn el 55% i una davallada de l'ocupació menestral, el resultat comporta una terciarització de la població ocupada lleidatana que en un context català pot adjectivar-se d'especialització. La taxa de població activa de Lleida empleada en els serveis duplica a partir de 1880 la taxa catalana i gairebé triplica el paper del terciari en el treball de l'estat espanyol. Les causes d'aquesta dinàmica, segurament tenen a veure amb el paper de la intensificació de les funcions de capitalitat que hem vist en suggerit en el primer capítol.

La millor manera d'aproximar-nos al paper econòmic i productiu que complia la ciutat de Lleida en el marc català i espanyol sigui l'estudi dels nivells de concentració de cada activitat respecte a la província, la regió i l'estat ja que estudiar la composició de l'oferta de treball a la ciutat molt possiblement ens ajudi a explicar aquestes orientacions productives i l'especialització de la ciutat.

3.4.3. Concentració i especialització de la mà d'obra a Lleida, la distribució del treball el 1920.

Per veure quina era l'orientació de la demanda de treball a Lleida, no n'hi ha prou en estudiar l'evolució de la seva població activa en termes absoluts o percentuals, ni comparar-la amb les evolucions de Catalunya o Espanya, sinó que cal conèixer els trets que definien la demanda de treball a la ciutat envers el seu marc regional i estatal, així com les seves característiques diferencials respecte les altres ciutats espanyoles, és a dir, intentar caracteritzar d'una manera diferencial la localització de la demanda de treball a Lleida. Per intentar "definir" la ciutat en termes de demanda de treball he triat el moment de 1920 per varies raons. En primer lloc, 1920 és el lliandar del màxim creixement i aquest creixement segurament va fer més paleses quines eren les orientacions punteres del treball a la ciutat. En segon lloc, pel segle anterior, són de mal comparar les informacions censals amb altres fonts que tindran criteris diferents per tal de distribuir l'estructura professional, i pel que fa al segle XX, el cens de 1920 és, sens dubte, el més perfecte del període estudiat¹⁵², tot i que possiblement exagera el volum dels ocupats en el comerç. El cens de 1910 ja dividia els sectors en categories, però no ho feia de manera igual per les capitals provincials i la resta d'agrupacions territorials. El cens de 1930 té greus inconsistències amb els censos anteriors. En darrer lloc, i al disposar de l'evolució sencera, podem veure quin va ser el resultat de les tendències seguides.

Precisament, al no comparar fonts diferents, com era el cas en estudiar l'evolució de l'estructura socio-professional, he preferit no alterar gaire la divisió en categories d'activitat que la mateixa font emprava. A més, tampoc he considerat oportú deixar fora de l'anàlisi el treball femení, ja que les diferències en els nivells d'ocultació del treball de la dona en el cens de 1920 crec que depenen sobretot del tipus de feina i molt menys del lloc on es porti a terme. Les úniques alteracions han estat¹⁵³:

- En el sector "Agricultura", he sumat tant els *Industriales dedicados a actividades forestales y agrícolas* com els *Comerciantes dedicados a actividades forestales y agrícolas*, ja que el mateix cens sumava, en calcular el sector primari, els "no patrons" d'aquestes mateixes branques.
- En tots els sectors, tant del comerç com de la indústria, els patrons han estat desglossats de l'epígraf de *Patronos* i afegits a cada sector tal com figuren en l'annex del volum 5è del cens de 1920.
- Els dedicats a *Espectáculos públicos* i a *Transportes*, tant els industrials com els comerciants, han estat inclosos en el sector terciari

Per tal d'establir quines eren les activitats més rellevants en l'ocupació de la mà d'obra de la ciutat des d'una perspectiva comparada ho he fet mitjançant dos indicadors. El primer, és el coeficient de concentració de Sargent Florence

152 .- Tot i que ha estat molt discutit tant per les xifres absolutes (vegeu el Capítol anterior) com per la manera de classificar professionalment els actius. Al respecte, per exemple, vegeu les puntualitzacions que han fet A. Cabré i I. Pujadas (1989), pàg.126, n. 2, a més del treball, que les mateixes autores citen de J. Arango (1982).

153 .- Per revisar les agrupacions d'epígrafs consecutius en un de sol, vegeu les taules de l'Apèndix.

i serveix per a mesurar el grau de localització d'una activitat en un lloc respecte al conjunt¹⁵⁴. Per tal de mesurar el grau d'especialització de Lleida respecte una altra entitat he emprat l'índex de treballadors bàsics de Mattila i Thompson¹⁵⁵ que dona un índex d'especialització referenciat en 0. Si una activitat té un índex positiu, vol dir que la ciutat està especialitzada en aquella activitat, sempre respecte a un altre lloc. L'especialització econòmica, així considerada, no és un ens absolut i objectiu, sinó un adjectiu que pot variar depenent de la perspectiva des d'on es miri. Lleida és, precisament, un exemple clar de com la perspectiva ha variat l'enfocament de la ciutat.

Taula 27
Activitats ordenades segons el coeficient de Sargent Florence.
Lleida i Província, 1920

Coeficient>5		Coeficient<1	
Activitat	Coeficient	Activitat	Coeficient
Comerç del Vidre	8.701	Mineria	0.022
Indústria del Llibre	6.130	Indústria Tèxtil	0.274
Comerç de Mobiliari	5.801	Agricultura	0.378
Forces Armades	5.589	Total Sector Primari	0.403
Comerç del Llibre	5.355	Sanitat	0.580
Total Empleats Públics	5.260	Indústria ceràmica	0.781
Funcionaris	5.092		

Font: INE: Cens de Població de 1920. Han estat ignorades del quadre la indústria del vidre i el comerç metalúrgic, que son irrelevantes a efectes pràctics.

Per un observador de les comarques lleidatanes, Lleida era una ciutat on es localitzaven la major de les activitats econòmiques no estrictament agràries: totes les activitats del secundari i del terciari presenten coeficients de concentració superiors a 1 excepte en 3 activitats industrials (tèxtil, ceràmica i activitats extractives) i en una dels serveis (sanitat).

154 .- Ara bé, l'índex de Sargent Florence no calcula el pes relatiu d'una activitat en el sí d'una estructura econòmica, sinó, tant sols, si una activitat està més concentrada en un lloc que en un altre.

Així, per exemple, la ciutat tenia el 1920 un índex de localització de la venda d'articles de ceràmica respecte el conjunt espanyol de 5'8. Això vol dir que hi havia a la ciutat, en termes comparatius, cinc vegades més ocupats en la venda de ceràmica que en el conjunt estatal. Si més no, però, això no implica que la ciutat estigui "especialitzada" en la venda de ceràmica (que només ocupava el 0'34 % de la població activa) sinó que la proporció d'ocupació era molt diferent, en un sector gairebé insignificant de l'economia local.

155 .- J.M. Mattila y W.R. Thompson (1955).

Taula 28
Activitats ordenades segons l'Índex d'especialització.
Lleida - Província, 1920

Índex > 300		Índex < 0	
Activitat	Índex	Activitat	Índex
Forces Armades	1080.702	Agricultura	-6399.822
Indústries Varies	857.031	Indústria tèxtil	-50.415
Transports	580.177	Indústries Extractives	-44.051
Servei Domèstic	571.159	Sanitat	-16.649
Empleats Públics	412.074	Indústria Ceràmica	-5.893
Indústria Vestit	385.695		

Font: INE: Cens de Població de 1920. Han estat ignorades del quadre la indústria del vidre i el comerç metalúrgic, que son irrelevants a efectes pràctics.

Respecte a l'especialització, la ciutat de Lleida concentrava la població activa dedicada a les forces armades, els transports, el servei domèstic, el comerç en general, la petita menestralia i els empleats públics. En la Taula 27 no han estat inclosos els epígrafs sumatoris de sectors. Incloent-los en l'anàlisi, es pot dir que Lleida és el 1920 una ciutat que proporciona serveis a la província, especialment els derivats de la seva condició de capital provincial, i també localitza una activitat menestral prou important. Entre aquestes activitats menestrals destaquen el sector del vestit¹⁵⁶ i el sector de la indústria de l'alimentació. Cal destacar que la importància de l'especialització en els serveis personals (criats) segurament està força relacionada amb l'important nombre de rendistes i propietaris que es concentren en la capital provincial.

Totes aquestes consideracions, sense gaire variacions es poden fer quan comparem la localització i l'especialització de la ciutat respecte al conjunt de l'Estat Espanyol, tot i que perden importància relativa les activitats industrials a favor dels serveis -el comerç, el sector públic i els transports-, mentre que, significativament, perden també importància els rendistes.

Tot això ens permet desmuntar algunes generalitzacions que s'han vingut fent entorn la ciutat de Lleida abans de la Guerra Civil. Lleida no era una ciutat de professionals liberals sense producció manufactura i amb una classe burgesa esquifida i raquítica. La ciutat tenia, per contra, un índex de patrons industrials i de comerciants i botiguers superior fins i tot a la resta de les capitals espanyoles, i en canvi, localitzava molt pocs metges, advocats, artistes o arquitectes. L'única deficiència realment significativa era la del sector tèxtil

Ara bé, aquesta visió d'una societat moderna amb una població activa clarament especialitzada en els serveis s'enfosqueix quan comparem la ciutat amb la realitat catalana.

¹⁵⁶ -. Sota l'epígraf de Indústries dedicades al vestit s'agrupaven, majoritàriament, els sastres i les modistes que, segons fa notar R. Nicolau: "...el caràcter relativament artesanal que tenia encara aquesta indústria [la confecció] i que feia que la relació entre el nombre de sastres i cosidores i la població total no variés gaire arreu del país." a R. Nicolau (1990), pàg. 58

Taula 29
Activitats ordenades segons el coeficient de Sargent Florence.
Lleida i Catalunya, 1920

Coeficient >4		Coeficient <0.1	
Activitat	Índex	Activitat	Índex
Sense ocupació	11.156	Comerç de Metalls	0
Indústries varies	4.981	Ind. del vidre	0
Forces Armades	4.607	Ind. Tèxtil	0.009
Funcionaris	4.370	Ind. Extractives	0.010
		Pesca	0.044
		Ind. Paper	0.045
		Ind. Metalúrgica	0.069

Font: Vegeu l'Apèndix 9

En primer lloc, hi ha molts sectors amb una presència molt baixa a la ciutat, especialment, els sectors que aportaven més al P.I.B. català a començaments de segle, com per exemple la indústria tèxtil i la metal·lúrgica. Les ocupacions amb una localització preferent a la ciutat són molt poques, i sobre tot, reflecteixen un grau de crisi important en l'economia local ja que són molt significatius els individus sense ocupació definida. Cap sector industrial o de serveis (si no és el sector públic) presenta una localització preferent a la ciutat (un coeficient superior a 2) excepte el comerç d'articles de construcció i les professions relacionades amb la impremta.

Respecte a l'índex d'especialització, el panorama és igualment poc clar. En el sector primari hi destaquen la poca importància dels rendistes residents a la ciutat; aquest fet contrasta amb la visió tradicional d'una ciutat d'especuladors inànims que tant s'ha criticat: comparativament respecte a la resta de Catalunya, hi ha pocs propietaris i rendistes. Una de les hipòtesis que es poden formular, sobre les conseqüències d'aquesta mancança, podria intertar relacionar-la amb la feblesa d'un creixement de les inversions a la ciutat en el període, donada la inexistència de mecanismes d'acumulació i inversió de capitals amb capacitat per augmentar l'escala de la nostra economia productiva.

Respecte al sector industrial, també hi han greus carències, especialment en els sectors claus de l'economia catalana del període: el tèxtil, el ferro, la química i, especialment, la construcció. Per contra, la ciutat tan sols era especialitzada en dos sectors manufacturers, l'agroalimentari i la confecció, tot i que hi havia molt treballador registrat en la indústria sense especificar clarament el sector d'activitat. La responsabilitat de la manca de indústria tèxtil és manifesta: si no fos per la carència d'ocupats en el tèxtil, l'especialització de treball industrial a la ciutat tindria un índex positiu. Si en lloc de mirar l'especialització de la ciutat respecte a Catalunya ho fem respecte el conjunt de les capitals de província espanyoles, les causes de la "no-industrialització" local es distribueixen entre altres tres sectors: el químic, el ferro, i la construcció.

Taula 30
Activitats ordenades segons l'índex d'especialització
Lleida - capitals de província espanyoles, 1920

Índex > 100		Índex < -100	
Activitat	Índex	Activitat	Índex
Agricultura	2.385.331	Servei domèstic	-630.248
Forces Armades	428.207	Indústria tèxtil	-488.025
Indústries varies	365.640	Construcció	-387.082
Sense ocupació	166.364	Rendistes	-335.281
		Indústria Ferro	-249.999
		Indústria Química	-164.057
		Indústria confecció	-144.305
		Pesca	-143.037
		Indústria Fusta	-124.901
		Prof. Liberals	-120.201

Font: vegeu l'Apèndix 10

És simptomàtic que en una capital de província com Lleida, i en plena febre constructora en el Principat, la indústria de la construcció a Lleida tingués unes bases tan febles. La construcció, com veurem més endavant arrenca entre 1915 i 1925 fruit del procés d'urbanització que s'està generant entorn els districtes urbans espanyols. Però aquesta fase ja s'havia culminat a Lleida el 1920: el creixement demogràfic entre 1920 i 1930 de la ciutat és pràcticament inexistent. La construcció d'habitatges segurament va baixar en picat a partir de 1915 en endavant, com demostra el cens de 1930.

Respecte al terciari, la situació de Lleida respecte a l'economia catalana no és molt millor que el panorama industrial. A Lleida li manquen botiguers, professionals liberals, i, si ho comparem amb les altres ciutats espanyoles, fins i tot criats. Només els transports, el clergat, i el sector públic (especialment les forces armades), son activitats amb una clara especialització a la ciutat.

Hi ha una darrera activitat que sembla mantenir-se en uns nivells acceptablement alts d'especialització i de localització, sigui quina sigui l'òptica escollida, Aquests són, els ocupats emprats en tasques relacionades amb el món de la impremta, i l'ensenyament.

Una darrera dada ve a enfosquir encara més l'anàlisi. Lleida era una ciutat amb una abundant mà d'obra sense ocupació el 1920. Hem passat de les carències de mà d'obra de la primera meitat del segle XIX a una ciutat d'aturats el 1920. Es poden documentar molts més aturats que a la província, que a Catalunya, que a Espanya. Segurament és un altre efecte de la crisi que afecta a Lleida en aquest període de la post-guerra mundial, encara que també és possible que siguin treballadors eventuais, jornalers que s'empraven estacionalment en les feines del camp, ja que en la seva immensa major part són homes en edat adulta,

i gairebé la meitat solters. Aquest fet, sumat a l'alta proporció de registrats en *indústries diverses*, fa pensar en el manteniment d'un contingent relativament alt de treballadors que depenien del treball estacional com a jornalers.

Sigui com sigui, la impressió que deixa aquesta societat lleidatana suposadament modernitzada i urbana de 1920 no és tan optimista com l'evolució de la dinàmica de la població activa feia pensar. Més aviat sembla que la situació de partida era la d'una ciutat que a mitjans del segle XIX ho era pel volum demogràfic, però no pas per l'activitat que desplegava la seva població ocupada. Una ciutat amb molt pagesos, dels quals el 50 % eren jornalers, sense un sector comercial potent, amb pocs professionals liberals i una menestralia abundant, però en crisi, condueixen a un panorama no gaire més brillant en començar el segle XX.

Si l'estructura de la població activa per sectors d'activitat ofereix un panorama no gaire afalagador, cal dir que la capacitat d'ocupar mà d'obra per part dels empresaris industrials i comerciants lleidatans tampoc ofereix una visió molt dinàmica de l'economia lleidatana. L'estructura social de la població activa lleidatana, estudiada mitjançant el nombre d'ocupats que es declaren patrons respecte al nombre total d'actius en un sector econòmic ajuda més encara a consolidar la imatge d'una ciutat amb una localització productiva pobra i endarrerida.

Taula 31
Coeficient de treballadors per patró, 1920

Activitat	Lleida	Província	Catalunya	Espanya	Cap. Prov.
Mineria	0,000	38,200	8,958	64,904	8,377
Alimentació	2,938	1,065	2,998	2,606	4,590
Química	1,053	2,000	10,030	9,233	12,084
Elèctrica	40,000	26,909	10,674	15,426	19,793
Paper	0,000	1,071	14,019	16,719	8,664
Llibre	n.a.	n.a.	11,372	11,071	12,773
Tèxtil	3,750	11,583	75,507	34,026	36,580
Vestit	3,707	1,410	3,843	5,327	6,925
Cuir	3,462	1,071	5,385	3,664	6,411
Fusta	2,676	1,286	5,640	4,852	10,184
Metall	3,000	2,250	4,247	22,895	9,532
Ferro	4,725	1,429	9,607	6,134	13,638
Construcció	11,219	5,765	17,906	17,696	33,795
Mobiliari	4,125	1,746	9,443	6,979	8,650
Ornamentació	5,000	2,547	3,661	6,028	6,122
Ceràmica	6,000	1,489	7,830	6,262	19,963
Vidre	n.a.	0,500	28,913	28,386	21,591
Varis	31,132	7,773	5,188	6,710	13,806
Total Secund.	6,358	2,636	11,278	7,865	11,666
Espectacles	n.a.	n.a.	8,110	7,628	9,772

Alimentació	0,804	0,670	0,926	0,736	1,204
Química	0,463	0,126	1,850	0,954	1,935
Elèctrica	1,400	2,000	6,150	3,503	4,859
Paper	0,000	0,000	5,715	3,378	4,129
Libre	7,000	12,000	6,940	2,916	3,880
Tèxtil	2,607	0,878	11,265	2,599	6,611
Vestit	3,043	4,393	1,575	1,471	2,089
Cuir	2,500	1,533	4,903	1,806	2,542
Fusta	4,333	2,400	4,974	1,943	3,200
Metall	n.a.	n.a.	1,226	1,217	1,236
Ferro	3,000	6,053	4,630	1,858	2,704
Construcció	10,000	6,500	8,105	1,579	2,966
Mobiliari	4,333	2,000	6,614	3,137	4,301
Ornamentació	0,500	2,000	23,916	7,588	10,442
Ceràmica	2,357	0,933	6,420	1,866	3,498
Vidre	0,500	0,500	10,372	3,571	5,463
Varis	5,280	3,344	2,799	2,160	2,901
Transports	31,042	6,335	11,121	11,251	22,678
Total Comerç	3,072	1,634	2,954	2,303	3,435

Font: Cens de 1920. El càlcul ha estat el resultat de dividir els "no patronos" pels "patronos". Per les agrupacions en sectors d'activitat vegeu l'apèndix. n.a.: nombre de patrons =0

Respecte al sector secundari, només el sector elèctric dóna un coeficient de treballadors per patró superior als altres àmbits analitzats, mentre que el sector alimentari, vestit, cuir, ornamentació i ceràmic donen uns nivells similars a la mitja. Cal destacar un grup d'activitats industrials on la *ratio* és també clarament superior: es tracta del sector de "varis" on s'agrupen els treballadors sense especialització i que caldria distribuir entre la resta de sectors¹⁵⁷. Per tant, una de les causes del dèbil pes del secundari en la població activa local cal cercar-la en l'escala d'ocupació de les activitats industrials i no pas en la inexistència d'aquestes. Com es pot veure en la Taula 32, el coeficient de patrons industrials sobre la població total no és molt diferent a Lleida de la resta de Catalunya, o de les altres capitals espanyoles. La diferència, per contra, està en el nombre de treballadors empleats.

157.- Una menció a part mereix el sector de la impremta, ja que els patrons es concentren en el sector de comerciants dedicats al paper, la qual cosa no fa sinó subratllar la necessitat de prendre les divisions entre comerciants i industrials, i les diferents classificacions d'activitats amb una certa precaució.

Taula 32
Taxa d'ocupats per cada 100 habitants, 1920

	Lleida	Província	Catalunya	Espanya	Capitals Esp.
Patrons Ind	1,318	1,210	1,505	0,882	1,213
Patrons Comerç	1,389	0,731	1,503	0,842	1,538
Treb Ind.	9,697	4,399	18,479	7,818	15,360
Treb Comerç	5,654	1,925	5,944	2,781	6,822
Pobl Act.	36,059	38,055	46,183	37,185	39,448

Font: I.N.E.; Cens de 1920

En el comerç la situació es clarament una altra, doncs no hi han diferències significatives entre la població ocupada en aquest subsector a Lleida i el conjunt de capitals espanyoles o el conjunt català. Més aviat, les dissimilituds estan en algunes activitats concretes, amb molta més gent ocupada a la capital del Segre que en altres contrades. El factor que millor explica en el comerç el volum de treballadors per patró no és el de la especialització, sinó el de localització, fet previsible si pensem que a igual nombre de patrons tindran una mitjana de treballadors per patró més alta aquelles activitats on la concentració d'ocupats sigui més numerosa. L'índex de Sergent Florence de concentració és indicatiu sobre tot de l'existència de factors favorables a la localització de les activitats econòmiques estudiades, i en el cas del comerç aquests condicions que determinen la ubicació de un tipus i no d'un altre, estan molt subordinades a factors interns de cada un d'ells (com ara, composició de la demanda local, status de cada activitat en les jerarquies de les xarxes de mercat regionals).

Entre aquests factors interns cal destacar, en primer lloc, l'existència de possibilitats d'entrar en rendiments d'escala, donada la singularitat del sector en concret. Així, és molt normal que en el sector del comerç de l'alimentació no arribi a un nombre de treballadors registrats per cada patró, donat el minifundisme que va caracteritzar el sector de la venda de queviures a Espanya fins fa ben pocs anys.

En segon lloc, l'existència d'un sector productiu autòcton que afavoreixi l'existència d'una xarxa pròxima a aquesta producció que la comercialitzi, bé cap a altres revenedors, bé al consumidor final, com ara el cas de la fusta, la confecció o la impremta.

En tot cas, com era d'esperar, els dèficits d'una interrelació sectorial inexistents van ser més acusats en el secundari que en el món del comerç que, malgrat això, no va assolir a la ciutat la intensitat d'ocupació que a altres ciutats de l'Espanya dels inicis del segle XX.

3.5. Conclusions

L'oferta de treball a la ciutat de Lleida en tot el període que inclou aquest estudi mostra una tendència a situar-se per sota de la taxa catalana. La població en una edat òptima pel treball és a Lleida per sota, en termes percentuals que la mitjana del Principat, i aquest fet encara ve agreujat pel contingent militar, que augmen-

tava artificialment la població activa potencial. Sens dubte l'estructura per edats condicionava el món del treball, així com les formes que adoptaven els factors del creixement vegetatiu determinaven l'oferta final de mà d'obra disponible.

Tot plegat provoca que la taxa d'activitat masculina (el nombre de treballadors per nombre d'homes en edat adulta) fos sovint superior a 1, es a dir, treballen homes en edats marginals. És especialment simptomàtic el fet que els coeficients d'activitat (el nombre de treballadors per cada 100 habitants) sigui més baixa a Lleida que a la resta de Catalunya. Poca oferta de treball i poc treball devien determinar salaris no molt baixos però amb l'obligació de treballar abans de l'edat adulta i després d'arribar a vell. Segurament aquesta situació explica el perquè d'unes taxes de creixement tant baixes de la població de la ciutat en la segona meitat del segle XIX exposades en el Capítol anterior, i també, la pervivència fins a la darrera de segle d'altres taxes de mortalitat. Sols amb la recuperació econòmica que portarà el segle XX assistirem a un augment de la demanda de treball, que es resoldrà amb l'arribada d'immigració i, amb ella, l'augment de la importància dels homes adults en l'ocupació.

Respecte a la població adolescent, aquesta veu minvar la seva importància en el total de la població ocupada a mesura que va augmentant la taxa d'alfabetització. Amb una ciutadania que sap llegir i escriure, sempre més nombrosa percentualment que a la província, la ciutat es situa en uns nivells molt similars als del conjunt català, i per conseqüència, per sota de la resta de la Catalunya urbana, i això que a la ciutat hi havia proporcionalment més mestres que a la resta de Catalunya i que l'accés a l'educació sembla que no estava molt limitat per la manca d'oferta de places d'escolarització. L'evolució de les taxes d'alfabetització semblen indicar que eren problemes de costos d'oportunitat de la demanda i no deficiències en l'oferta els que expliquen l'evolució de la població amb una mínima escolarització. També l'evolució de l'alfabetització femenina sembla indicar que anar a l'escola era sobre tot, un problema de costos de la unitat familiar. Sols quan baixa l'ocupació femenina en el servei domèstic i augmenta la demanda de dones en la indústria i en el terciari augmenta també l'escolarització femenina, ja que llegir i escriure esdevindria un mèrit en el moment de trobar feina fora de l'àmbit domèstic.

Tot i aquestes referències al treball femení, malauradament ni els censos ni la resta de la documentació que he emprat per reconstruir l'evolució de la població activa reflecteixen amb propietat el treball de la dona, especialment en el sector agrari, tan important a Lleida en el segle XIX. Per tant, i per estudiar la dinàmica de l'estructura socio-professional, he optat per no incloure en l'anàlisi el treball de la dona que mereix recerques particulars i específiques que no són l'objecte d'aquest treball.

Si fins ara m'he referit a l'oferta de treball que expressen els censos de població, la demanda de treball que reflecteix la distribució de la població ocupada ens mostra una dinàmica que pot definir-se en dos grans períodes. Un primer període que aniria des de 1787 a 1900 i un altre que englobaria els primer decennis del segle XX.

El segle XIX es caracteritza per la persistència d'una distribució típica d'una agro-ciutat de l'Antic Règim: una població ocupada en l'agricultura superior al 50%, un important sector menestral i un sector comercial més aviat petit. Ara

bé, les persistències no poden amagar els canvis que la progressiva penetració del capitalisme anava introduint en la ciutat. El sector primari es transformava lentament i, el model evoluciona cap a una agricultura basada més en el pagès i no en els jornalers, com mostra l'estructura socio-professional que recullen Ll. Plà i A. Serrano a finals del segle XVIII.

La menestralia també va evolucionar durant el segle XIX, a l'ensems que s'anava produint en el litoral el procés industrialitzador. El sector secundari local va entrar en crisi degut a una pèrdua progressiva de competitivitat que va portar a la indústria local a nivells de població ocupada molt similars als del conjunt de l'estat espanyol.

En canvi els serveis, semblen tenir una dinàmica de creixement ininterromput durant tot el segle XIX, especialment a partir de 1877. Aquesta expansió del terciari no afecta totes les branques dels serveis de la mateixa manera. Per una part, trobem unes activitats que cada vegada ocupen una part menys important de la població, com ara el clergat o el servei domèstic. Uns altres sectors, en canvi, es mantindran gairebé immòbils en el seu nombre o, si més no, en el percentatge de gent que ocupen: són les professions liberals i el comerç. En darrer lloc, trobem els sectors més dinàmics de l'estructura socio-professional vuitcentista a Lleida: el sector públic i els transports. Lleida era, a finals del segle XIX, una ciutat que complia bàsicament dues funcions, ser capital administrativa de la província, i oferir serveis i localització industrial a un territori que, per la migradesa del seu comerç i dels seus serveis, no estava en condicions de fer de Lleida un autèntic nucli urbà de serveis.

Aquest panorama de la població activa al segle XIX es transforma amb el canvi de centúria. La població agrària perd l'hegemonia absoluta en favor del sector terciari, mentre que el volum del sector secundari sembla recuperar amb escreix el terreny perdut en el decurs de la darrera meitat del segle anterior.

Ara bé, aquesta modernització sectorial amaga una profunda debilitat estructural en els sectors més estratègics que estan encapçalant el creixement català. La inexistència del tèxtil, la debilitat de la indústria química o, fins i tot, la migradesa d'un sector de la construcció que podria haver suplert la manca dels dos anteriors, no ofereixen gaires esperances de creixement a la ciutat, com de fet va ocórrer entre 1920 i 1930. Tan sols el sector industrial de l'alimentació, o els relativament més artesanals com la confecció o els petits menestrals (mecànics, paletes, etc.) assoleixen a Lleida una proporció significativament alta.

Però si la debilitat estructural del secundari era un fet àmpliament conegut i fins i tot excessivament magnificat, possiblement l'efecte més sorprenent d'aquesta anàlisi basada en l'especialització comparada, és el baix nombre de botiguers a la ciutat en els anys anteriors a la crisi de la Guerra Civil. És cert que comparada amb un territori provincial agrari i endarrerit econòmicament i social, la capital concentra i localitza una gran part de botigues dedicades a tota classe de bens i mercaderies i fins i tot destaca el nombre d'ocupats en els espectacles públics, el teatre, els escriptors o els artistes plàstics. Però si ho comparem ja no amb una Espanya urbana que liderava les transformacions socials i econòmiques, sinó amb el conjunt de les comarques catalanes, el sector botiguer i comercial era força petit i, de fet, deficitari. Com en el cas de la indústria, només l'existència d'unes poques activitats salva el conjunt del sector d'un balanç de retardament

i feblesa preocupants. En el cas del món del comerç, només els transports i els petits venedors són les ocupacions responsables de que les taxes d'ocupació no siguin clarament negatives.

Les mancances de població activa dedicada a la indústria o al comerç tenen causes diferents. Mentre que en el sector industrial el nombre d'iniciatives manufactureres no es poden considerar les responsables d'aquesta debilitat de la població activa industrial, sinó que la causa cal cercar-la en el volum i l'escala d'aquestes activitats, en el sector comercial el volum de treballadors per patró és similar al de les altres ciutats espanyoles i l'escassa població activa dedicada al comerç és el resultat de la manca d'iniciatives en unes activitats com les comercials fortament influenciades per l'existència d'una demanda pròxima a la que abastir. Malauradament, el 1920, la capitalitat lleidatana no podia compensar l'escàs poder adquisitiu d'una ciutat i un territori bàsicament agraris i en els que aquests pagesos encara no havien assolit una capacitat de consum que necessitava el comerç lleidatà per igualar la seva importància relativa amb la que representava en el conjunt de les capitals de província espanyoles.

No serà fins al canvi de segle que apareix una nova oportunitat no desaprofitada per la iniciativa local. El consum de farina a Espanya entre 1890 i 1910 augmentà prop del 30% i, gràcies a un proteccionisme que provocà la industrialització per substitució d'importacions, la indústria farinera es desvetllà. Lleida, on la tradició del molí fariner sobrevivia des de l'època medieval, es convertí en un dels centres fariners de la península. La seva situació de receptora del gra urgellenc la feia la candidata més apta per localitzar-hi un potent sector agroindustrial. Aquest procés és en bona part a l'especialització farinera que es dona a l'Aragó en aquells mateixos moments¹⁵⁸.

Altres alternatives agro-industrials no reeixiren de la mateixa manera. La indústria de l'oli, malgrat uns inicis força importants, es localitzà en la zona productora, però, a més, hi circulava el ferrocarril, i la fruita dolça encara esperava un augment de la demanda que la societat espanyola no va estar en condicions de produir fins ben entrat el segle XX¹⁵⁹.

158 .- L. Germán Zubero (1996), (1999a) i (1999b)

159 .- R. Ramón Muñoz (1999), (2000) i 2011

Capítol 4: Transformacions agràries, propietat i canvi social

4.0. Introducció

Al estudiar el poblament s'ha pogut demostrar que el desenvolupament del poblament català durant el segle XIX venia molt determinat per l'existència o no de terres disponibles per portar a terme creixements extensius de la producció agrària i, en el darrer terç del s. XIX i principis del segle XX, pels canvis en els usos del sòl i els l'expansió de les superfícies regades.

Així mateix, segons la teoria d'Oded Galor, en la transició de societats canvis socials com ara l'alfabetització, el increment del capital humà i, molt especialment, la caiguda en la taxa de fecunditat i de la mortalitat infantil venen determinats pels nivells de desigualtat en els ingressos:

*"The theory suggests that the replacement of physical capital accumulation by human capital accumulation as the prime engine of economic growth has changed the qualitative impact of inequality on the process of development. In early stages of industrialization, as physical capital accumulation is a prime source of economic growth, inequality enhances the process of development by channeling resources towards individuals whose marginal propensity to save is higher. In later stages of development, however, as physical capital accumulates, the demand for human capital increases (due to capital-skill complementarity) and human capital becomes the prime engine of economic growth."*¹⁶⁰

L'agricultura fou, de totes les activitats econòmiques, la que va marcar d'una manera més determinant les transformacions de la societat lleidatana del segle XIX. No tant sols per que la major part dels lleidatans hi obtenien els seus ingressos, be directament acumulant una part de la renda que la terra produïa, be indirectament oferint bens o serveis que eren pagats mitjançant aquests rendiments, sinó que les formes de treball agrari, per l'especial configuració socio-econòmica de la capital, marcaven les possibilitats de creixement del conjunt de la població.

Aquesta constatació, però, ha portat a un fatalisme social que ha fet del retard de l'agricultura local el culpable de l'estancament de la ciutat en la segona meitat del segle XIX, sense tenir en compte els símptomes de canvi que hi són presents (com els canvis en la fecunditat, la reducció de la mortalitat o els canvis en l'estacionalització de les defuncions).

La valoració i el balanç de l'agricultura lleidatana durant el segle XIX és un objectiu que s'escapa a l'abast d'aquesta tesi, tot i que gràcies als treballs d'Enric Vicedo cada cop estem més aprop d'un coneixement exhaustiu de les formes i els ritmes que van adquirir a la Catalunya Occidental les transformacions agràries¹⁶¹.

¹⁶⁰ .- Oded Galor (2009), pàg. V.

¹⁶¹ .- Especialment pertinent al marc teòric d'aquesta recerca és l'article de Garrabou, Planas, Saquer i Vicedo (2014) sobre propietat de la terra i desigualtat social en el món rural català del segle XIX.

Un dels factors de persistència de formes tradicionals en l'agricultura és la forma d'accés a la renda de la terra, i dins d'aquest, la propietat de la terra. Ara bé, com molt bé ha expressat M.T. Pérez Picazo, sovint cal entendre les diferències de propietat com el resultat d'altres factors que formen part de les relacions socials de producció, sense que siguin negligibles tampoc altres causes, com ara medi físic, conreus, o elasticitats de la demanda¹⁶². Per tal d'avançar en un esquema tan complex, em limitaré a seguir un ordre d'anàlisi que vol anar des d'aquelles esferes més constants a aquelles que m'han semblat més variables.

4.1. Els canals i la reinvençió del medi físic agrari

El medi físic de les comarques de ponent ha estat prou estudiat per diferents autors¹⁶³, que han posat de manifest que el terme municipal de Lleida es troba sota la influència, a mitjans del segle XIX, de dos grans recursos d'aigua: la conca fluvial del Riu Segre, que abastaria la horta de la ciutat, i especialment la zona de la marge esquerra més propera a la ciutat, i el canal de Pinyana que rega la zona nord-occidental. Lleida es troba en el bell mig d'un cercle d'uns 5 Km. de radi de terra de regadiu. Aquest paisatge regat es veurà considerablement ampliat entre 1860 i 1930 per dos obres cabdals de la geografia agrària catalana, el Canal d'Urgell, que vindrà a fertilitzar la zona més oest, i el Canal d'Aragó i Catalunya, que augmentarà la zona regada per la part de ponent. El municipi (i de manera molt similar la comarca que l'envolta), passarà d'una extensió de la zona susceptible de regadiu de menys de la meitat a gairebé el 100 per cent de la superfície total municipal.

Per tant, en el cas de les terres lleidatanes, el medi físic sembla tenir un comportament més variable que constant: al llarg del període estudiat, el més habitual serà el canvi en allò que normalment anomenem els condicionants naturals; l'excepció, la permanència d'unes formes geogràfiques fixes. Evidentment, aquesta no és la situació de la zona més meridional de la província, on el conreu de secà evolucionarà cap a l'especialització olivera estudiada per J.J. Mateu¹⁶⁴, ni tampoc de la zona de la Segarra, abocada al conreu del cereal de secà¹⁶⁵, ni tampoc les contrades de muntanya. Però en la zona del Segrià i l'Urgell l'extensió de les terres de rec es va superposar a una estructura agrària basada en el conreu del cereal de secà i el guaret, cosa que va transformar entre 1850 i 1920 l'agricultura lleidatana. La hipòtesi de partida que intentaré demostrar és que aquesta generalització del rec, que es va portar a terme en un paisatge agrari dominat per les grans propietats va ser fonamental en el procés de consolidació d'un model de creixement agrari basat en la petita explotació d'un camperolat propietari.¹⁶⁶

Paradoxalment, la pressió del poblament sobre la terra sembla ser un factor més constant en la determinació del paisatge agrari que no pas els de tipus

162 .- Mª T. Pérez Picazo (1991); "La propiedad de la tierra y los regímenes de tenencia, siglos XIX y XX" a *Noticiario de Historia Agraria*, 1991, n^o2, pàgs. 13-25.

163 .- El millor estudi del medi físic de la ciutat es pot trobar a J. Tortosa Duran (1978), esp. pàgs. 17-48. També és d'utilitat per valorar la incidència del medi en les activitats econòmiques l'obra de R. Morell, X. Maurel i I. Aldomà (1980), esp. p. 5-14.

164 .- J.J. Mateu (1996).

165 E. Tello (1995).

166 .- Sobre l'impacte (limitat) del l'extensió de les superfícies regables vegeu J.M. Ramon Muñoz (2013).

mediambientals. La concentració del poblament en un sol nucli de població, la ciutat emmurallada, sembla haver determinat més que qualsevol altre factor la morfologia del camp al municipi. En aquest sentit, no és sorprenent el fet que l'extensió de les parcel·les sigui directament proporcional a la seva distància envers el nucli urbà. Es poden establir uns anells concèntrics que van des de la zona de petits horts situada en el marge esquerre del riu just davant del recinte murallat fins a les grans finques de més de 100 hectàrees situades en les zones perifèriques del terme municipal. Algunes d'aquestes grans finques havien estat en el seu moment termes poblats, però la tendència va anar imposant l'habitatge centralitzat al nucli urbà¹⁶⁷.

Per tant, l'extensió de la parcel·lació estava determinada, a més de per la qualitat de la terra —que feia que aquelles finques amb uns rendiments més alts estiguessin dedicades a horts de superfícies molt reduïdes—, per la seva distància al centre urbà, que provocava que només finques amb una certa extensió superficial poguessin absorbir els costos de desplaçament fins a terres allunyades 2 o 3 quilòmetres de la ciutat. A tot això cal sumar-hi les dificultats per construir habitatges a tota la zona tàctica de la ciutat¹⁶⁸, els drets de portes i peatges (portazgos i pontazgos) que gravaven sols a aquells que no eren veïns de la ciutat i el tancament de les portes de la ciutat per la nit.

Els propietaris de les finques més allunyades no eren aliens a aquesta circumstància. El 1850 l'Ajuntament fa una petició per tal de solucionar el problema:

“Excmo. Sr.

Este Ayuntamiento como el más interesado en proteger los intereses agrícolas de esta Capital, únicos que forman su riqueza, no pudo menos de acceder a la petición de varios propietarios de la huerta que poseen sus tierras a la parte del Norte de la Plaza, para que remitiera a V.E. con especial recomendación la adjunta solicitud suplicando se abran más pronto y cierren más tarde las puertas de Fernando y Magdalena.

(...) lo mismo que se practica en Barcelona podría hacerse quizás en esta Capital (...); pues de esta manera los jornaleros saldrían mucho antes que ahora para el campo; se les acostumbraría quizás a ser más laboriosos y la agricultura reportaría un beneficio incalculable, porque al presente en la forma en que se halla distribuido por una corruptela el jornal del bracero del campo la mayor parte de ellos que van a trabajar a tierras distantes, apenas llegan, se ponen a almorzar, perdiendo el primer cuarto del jornal por el camino.

167 .- Sobre el despoblament dels nuclis perifèrics del terme municipal vegeu, J. Lladonosa (1974b), i la nota al peu nº 168. Encara ens manca, però, una visió interpretativa d'aquest fenomen que abasta des del segle XVII fins als inicis del XIX.

168 .- La zona tàctica era un perímetre al voltant del recinte emmurallat de la ciutat, fins a les 600 vares castellanés, on per raons militars, estava restringida la construcció de qualsevol edificació. Hi havia un segon perímetre interior a aquest, de només 200 vares, en les quals les restriccions eren encara més importants. L'administració de la zona tàctica estava sota jurisdicció militar i les friccions entre l'ajuntament i els enginyers militars per com s'havia d'interpretar aquestes restriccions van ser contínues fins a la seva derogació durant el sexenni.

Por todas estas consideraciones espera de la ilustración de V.E. se servirá complacer a la clase más numerosa de los habitantes de esta población..."¹⁶⁹

Evidentment l'única solució al problema va ser anar eliminant progressivament les restriccions a l'establiment fora de la ciutat així com la supressió de les muralles. Una primera estratègia es centrava en disminuir l'efecte de l'emmurallat, però, com hem vist, aquesta mesura no era suficient. En un segon moment es va intentar eliminar la zona tàctica. Quatre anys més tard de la petició al govern militar, per altra part sense resultats, l'Ajuntament feia una nova petició, ara a la Reina, intentant modificar el reglament de la zona polèmica:

Señora

Es Lérida un pueblo esencialmente labrador. Esto por ser más por que los intereses agrícolas están aquí fuertemente combatidos y menoscabados. La fortificación de esta ciudad es el tormento del propietario de tierras; el castillo es su terrible fantasma. Las puertas de la plaza abiertas ya alto el día, y cerradas con el crepúsculo de la tarde, roban a los campos una buena parte del tiempo que debiera emplear el trabajador sobre sus labores. Qué muchedumbre de jornales representa al año esa desmembración del jornal diario! Con cuanto dolor calcula el hacendado la enormidad de ese capital improductivo!

El único remedio posible para salvar tanto quebranto es el establecimiento de la clase jornalera fuera de la Ciudad en la cual vive toda entera; pero este pensamiento vivificador debe para siempre abandonarse a menos que V.M. se digne a dictar una reforma nada grave en el ramo militar. Consiste en templar la rigidez que domina con respecto a construcciones en las líneas de circunvalación de la Plaza. En la primera hasta la distancia de 200 varas desde el ángulo más saliente de las murallas está prohibida toda edificación. En la segunda desde las 200 varas a las 600 se permite levantar localidades mediante concesión soberana a condición de derribo, siempre que lo disponga la autoridad militar. Sólo en la tercera línea o sea hasta las 1500 varas queda asegurado contra toda demolición el edificio que se establezca también con R. permiso.

Si se suprime la última categoría de ese cuadro de privaciones; si a la segunda línea se permitiesen lo que ahora se concede a la tercera, y si a la primera se otorgaran los privilegios de que hoy disfruta el espacio comprendido entre las 200 y las 600 varas muy otra sería Señora la suerte de

169 - A.H.M.LL; *Ayuntamientos*, Caixa 73, any 1850. Aquesta petició va ser traslladada el 29 de setembre d'aquell any a l'autoritat civil, ja que l'autoritat militar es declara incompetent en aquest tema en temps de pau.

este pueblo laborioso. En breve tiempo se esparciría por los alrededores de Lérida una enorme colonia de braceros del campo con provecho infalible de los intereses del propietario y con mejoramiento de sus costumbres propias (ahora entregadas por las corrupciones de una ciudad populosa).

Otro también sería el aspecto que a la vuelta de pocos años ofrecería esta risueña campiña. No tardaría en quedar poblada de bellas quintas. Sería toda ella un pródigo vergel. V.M. no mirará con indiferencia tan ventajosos resultados, por que V.M. ama todo lo que es grande y civilizador.

Muy pequeño es el sacrificio que se pide de la severidad de las reglas que Militares para que V.M. se detenga un momento en disponer un cambio que con usura recompondrá sus consecuencias. El que dentro de las 200 varas edifique aceptará gustoso la base de la derruición (...) al simple mandato de los jefes de la plaza. Ningún perjuicio resultará para su buena defensa la construcción asegurada en el ámbito de la segunda línea. Los adelantos de la ciencia Militar tienen consagrado el principio de que semejantes artefactos son de todo punto inofensivos.

Este Ayuntamiento se hace intérprete del anhelante deseo de todo un pueblo al implorar de los generosos sentimientos de V.M. tenga la alta dignación de aceptar el pensamiento que con reverencia somete a su soberana resolución.”¹⁷⁰

Aquesta petició va ser informada favorablement pel comandant militar de Lleida sis dies després, el 26 d'agost de 1854, però les dificultats persistiran fins que s'aconseguirà la R.O. de 1858 mitjançant la qual s'autoritzava l'enderroc de les muralles i el primer eixample de la ciutat, tot i que la zona tàctica de les 200 vares subsistirà fins el 1869.

Malgrat la desaparició de les muralles i la progressiva supressió de les barreres que dificultaven el tràfic entre el nucli urbà i la resta del terme, es pot observar la persistència, ben entrat el segle XX, d'una morfologia de l'espai agrari força condicionada per la concentració del poblament humà.

Aquesta relació entre la localització del treball i de la terra no és unidireccional. De ben segur que la primera i més important causa de la concentració del poblament en el nucli urbà i l'abandó durant la primera meitat del segle XVII dels antics termes de Grealó, Moredilla, Vinatesa, Raimat, Suchs, Torres de Sanuy, Rufeà, o Vilanoveta, entre d'altres¹⁷¹, era la diferent naturalesa del sol del terme municipal,

170 .- A.H.M.LL.; Real Orden sobre el ensanche de la ciudad y antecedentes que lo motivaron, Caixa 94, any 1854.

171 .- Podeu consultar, sobre el desenvolupament dels nuclis de l'horta el volum dedicat al terme municipal de J. Lladonosa Pujol (1978), especialment, el vol. V: *El ensanche de la ciudad de Lérida*. Més recent, però més divulgatiu és el volum d'E. Vicedo (1997), que pel segle XIX, a més de la recerca pròpia, inclou l'obra contemporània d'A. Blavía (1889).

cosa que va provocar que la població del terme es concentres en els nuclis propers a les terres de rec de major qualitat, és a dir, les terres regades per les sèquies de Fontanet, Alcarràs, Pinyana, el riu Noguera i el propi riu Segre¹⁷². El turó de la ciutat de Lleida es trobava en el centre d'aquest triangle de terres, i per tant, si cal establir una causalitat parcel·lació-poblament, cal considerar aquest darrer com el resultat d'unes condicions físiques determinades per l'extensió de la superfície regada des dels temps medievals.

L'ocupació del terme rural de Lleida entre 1840 i 1920 estarà sotmesa a condicionants de tipus físic, però també a les diferents conjuntures agràries. Per tal d'observar aquest fenomen, ha calgut agrupar totes les partides del terme municipal de Lleida i Alpicat en 17 grans zones, a més d'una categoria "d'altres" que engloba aquelles denominacions que, o bé no s'han pogut ubicar, o que estan en el límit de dos zones i era dubtosa llur adscripció. Aquestes zones han estat creades per fer viable l'anàlisi, davant l'aparició de més de 200 referències toponímiques diferents que, finalment, han quedat reduïdes a un centenar de partides rurals. Els criteris per agrupar aquestes partides en les zones han estat els següents:

- en primer lloc, l'existència de límits objectius en les zones, com ara rius, canals, carreteres, serres. Així, la zona de l'horta de la ciutat està delimitada per la serra de Gardeny, la ciutat, el riu, i la carretera d'Osca.

- en segon lloc, s'ha intentat establir un equilibri en l'extensió de les diferents zones, per tal que totes tinguessin una superfície entre els 1.000 i els 2.500 jornals (entre 500 i 1000 has. aprox.), tot i que les grans finques com ara Vinatesa, Suchs, Raimat o Gimènells, sovint superen aquesta xifra amb més de 2.000 hectàrees de grandària.

- en tercer lloc, les agrupacions s'han fet amb posterioritat a l'estudi, precisament per intentar que les zones fossin homogènies en valor de les finques per jornal i extensió mitja. La raó és que aquesta classificació, que vaig elaborar el 1992¹⁷³, té la voluntat d'establir una zonificació del terme municipal que valgui per a l'estudi de l'evolució del camp lleidatà al llarg de la contemporaneïtat.

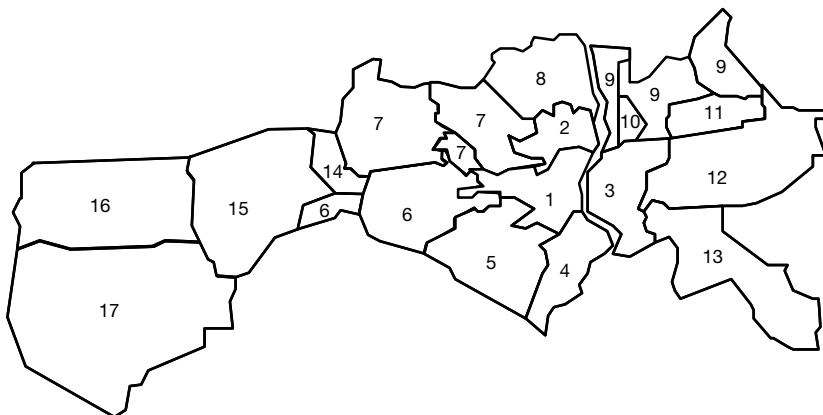
En darrer lloc, en els amillaraments, consten dues referències que no són estrictament toponímiques, "secà esquerra" i "secà dreta", que indiquen un tros de terra de secà en una d'aquestes dues zones a banda i banda del riu. Malgrat això, he decidit localitzar en el mapa dues zones on molt probablement es concentrava la major de la superfície que rebia aquests noms, per tal de tenir una referència visual de les dades que fos més el més completa possible.

El resultat de classificar les diferents partides en zones es pot trobar en l'Apèndix 12, i es pot veure gràficament en el Mapa 4.2.

172 - Aquest lligam entre la morfologia del terme rural del municipi i el primer desenvolupament urbanístic de la ciutat contemporània ja ha estat formulat per J.M. Llop (1995): "Si es comparen els esquemes que s'adjunten de l'espai "exterior" a la ciutat fortificada, dels anys 1810, 1865 i 1918, es pot comprovar que el riu Segre i les xarxes d'aigua, en especial el Noguera i la sèquia Major de Pinyana, limiten els punts de "pas" exterior, cap al territori rural, des de la zona urbana (emmurallada)", pàg. 28.

173 - Aquesta divisió del terme municipal en grans zones és hereva, amb petites modificacions, de la classificació que vaig proposar en el meu treball per la fundació Jaume Bofill. Vid A. Jové (1992), pàgs. 24-43. El fet que hagi estat aplicat en diferents estudis que abasten des del segle XVIII fins al segle XX, em referma en la necessitat d'anar construint un cos d'eines empíriques que ens ajudi a estudiar de manera transeccional i multifocal la història de la ciutat.

Mapa 1
Divisió en zones dels termes municipals de Lleida i Alpicat entre 1840 i 1920

1.- Horta. 2.- Balafía. 3.- Cap-pont. 4.- Rufeia. 5.- San Just. 6.- Torres-Cerdera. 7.- Alpicat-Montcada. 8.- Marimunt. 9.- Granyena-Canals-Moredilla. 10.- Secà Esquerra. 11.- Torreribera. 12.- Grealó. 13.- Vinatesa. 14.- Secà Dreta. 15.- Raimat. 16.- Suchs. 17.- Gimenezells.

Val a dir que es pot trobar una altra agrupació disponible del terme municipal per partides, que és la que ha vingut aplicant l'Ajuntament de Lleida en els darrers anys. Tot i que aquesta proposta classificatòria també ha sofert molts canvis, em sembla que pateix d'algunes mancances que la fan, si més no, poc operativa pel meu estudi.

En primer lloc, l'agrupació de partides del terme municipal és de tipus radial: totes les partides es configuren a partir de l'existència d'un nucli central —la zona urbana actual— i d'una xarxa viària que adopta el mateix sentit. Això vol dir que s'obliden les influències dels antics termes, avui en dia ja desapareguts, però que en el seu moment devien de tenir un paper significatiu en la conformació de l'espai agrari lleidatà.

En segon lloc, aquesta agrupació inclou partides amb uns trets molt distints (terres regades per diferents sèquies, zones amb una estructura de la propietat molt poc similar), que distorsionen un estudi que intenti establir les causes de l'evolució de la superfície agrària des d'una perspectiva no estrictament urbanística.

En darrer lloc, l'agrupació que fan servir els serveis tècnics municipals ignora de manera deliberada aquelles divisions avui en dia en desús, però que van ser molt importants en el seu temps, com ara, per exemple, Torreribera o Secà Esquerra.

Malgrat això, podeu trobar l'agrupació del terme municipal en partides tal i com ho fa l'Ajuntament de Lleida en el Mapa 2.

Mapa 2 Divisió oficial dels municipis de Lleida i Alpicat.

Font: Elaboració pròpia a partir de Gracia Mazarico, F.L.(1974); [Lérida. Guia Callejero](#). Exmo. Ayuntamiento de Lérida, Lleida.

4.2. Les fonts per a l'estudi de la parcel·lació i la propietat de la terra: els amillaments de 1845, 1886 i 1912

L'anàlisi que segueix és el fruit d'estudiar la parcel·lació d'aquest territori segons els llibres d'amillament de tres anys diferents que volen representar l'evolució de l'espai conreat del terme municipal de Lleida durant el període que abasta aquest estudi: 1845, 1886 i 1912. Cada una d'aquestes fonts, presenta, a causa de les diferents situacions en les quals van ser realitzades, alguns trets que les fan del tot no homologables. Tot i que les tres són una font fiscal que vol imposar el tribut sobre la propietat immoble, es veuen subjectes a les transformacions del concepte de propietat que produirà la revolució burgesa¹⁷⁴, així com a variacions tècniques.

4.2.1. La mostra de 1845

L'amillament de 1845¹⁷⁵ no inclou les terres subjectes en aquell moment al procés desamortitzador, es a dir, entre d'altres, els gran termes pertanyents a les ordres d'Scala Dei, Sant Joan, o la Pia Almoina com Raimat, Suchs, Suquets, Moredilla, Grealó, o Vinatessa, que sumen unes 9.000 hectàrees, a més de les petites finques que aquestes o altres ordres religioses havien posseït en el terme. En definitiva, gairebé el 50% de la superfície municipal estava lliure de l'impost.

174 .- Vegeu per exemple R. Congost (2007).

175 .- A.H.M.LL; Amillament de 1845.

Ara bé, si a l'extensió amillarada li sumem aquestes 9 grans finques, fàcilment reseguibles per altres fonts, podem dir que podem conèixer la situació del 90 % de la terra conreable.

Les fonts emprades com a complement de l'amillament de 1845 són bàsicament dues:

- els contractes de conreu de les grans finques del Capítol de la Catedral de Lleida (Grealó, Vinatesa, Astó, Aumeradilla) que es conserven en l'Arxiu Capitular de Lleida, i les llicències de conreu establertes entre el Ajuntament i els colons quan el municipi es fa càrrec de l'administració dels bens de la Pia Almoïna (Suchs i Raimat).

- la informació provinent de les cèdules declaratòries per fer l'amillament el 1846 (de les quals només s'han conservat les referents a 485 parcel·les de les 4.541 que surten consignades en l'amillament de 1845), que ens informen de la producció, les formes de tinença, els conreus i les càrregues (censals, cequiatge, etc.). A aquestes declaracions, cal sumar-hi les finques administrades procedents de l'administració, i que no estaven subjectes al tribut. La informació provenent d'aquestes darreres finques és molt més reduïda, ja que només dona indicació de l'extensió i preu de venda de la finca.

4.2.2. La mostra de 1886

L'amillament de 1886-87 no és, per començar, un amillament del terme municipal de Lleida, ja que, a més, s'hi inclouen els municipis d'Alpicat i Gimènells¹⁷⁶. Tot i que la comissió d'avaluació va distingir entre els propietaris de Lleida, els d'Alpicat i els forasters, no va distingir les terres d'un o altre lloc, amb la qual cosa m'ha estat impossible segregar les dades referents a un o altre municipi, excepte en el cas de la finca Gimènells (4.782 hes. amillarades el 1886). Això vol dir que a l'extensió del municipi de Lleida (21.171 hes.) cal afegir-li 1.511 hes. d'Alpicat (7.063 hes. comptant Gimènells) Ara bé, la superfície amillarada pot situar-se al voltant d'unes 17.000 hes. per Lleida, unes 1.200 per Alpicat i unes 4.800 per Gimènells: en total unes 23.000 hes¹⁷⁷. No podem estimar la xifra exacta total d'aquell any de superfície gravada per l'impost degut a que s'ha perdut el volum IV dels vuit volums de que constava. Això m'ha obligat a intentar calcular quin és el grau distorsió que aquest buit comporta. Gràcies a les actes que s'han conservat de la comissió amillaradora d'aquell any¹⁷⁸ podem establir algunes mesures de la fiabilitat de les dades procedents del buidat d'aquesta font:

¹⁷⁶ .- En aquell moment, i fins fa ben poc, estaven agrupats en un sol terme municipal.

¹⁷⁷ .- Aquestes xifres han de considerar-se com un màxim

¹⁷⁸ .- A.H.P.LL.; *Actas de la comisión de evaluación y repartimiento de la Contribución Territorial de Lérida*, Secció Hisenda.

Taula 33
L'amillament de 1886¹⁷⁹

	En total	Buidat	%
Nº de contribuents per territorial de Lleida	2.200	1.819	82,68
Nº de contribuents total	2.821	2440	86,49
Riquesa Líquida imposable total	1.355.240	1.211.595	89,40
R.L.I. Rústica	560.321	526.014	93,88
R.L.I Urbana i pecuària	794.929	663.208	83,43

Font: AHPLL: Amillament de 1886

Segons els càlculs que es poden fer a partir de les actes de la comissió avaluadora, el grau d'informació perduda estaria entre un mínim del 6% i un màxim del 17'32%. D'ara en endavant, aplicarem sempre aquest màxim per defecte, per dues raons. En primer lloc, sempre és millor treballar amb la pitjor de les hipòtesis possibles. En segon lloc, donat que la fiabilitat només es pot calcular a partir de dos dades —propietaris coneguts sobre el total, i riquesa amillurada coneguda sobre el total— i que està generalment acceptat que el sistema fiscal de l'època no era precisament un model de equitat, és sempre millor considerar que el nombre de finques i de hectàrees totals es correspon més al percentatge de contribuents coneguts, que no pas a la carrega fiscal imposada.

4.2.3. La mostra de 1912

En darrer lloc, he treballat l'amillament de 1912, mitjançant la base de dades elaborada per J.J. Mateu¹⁸⁰, que inclou el buidat de totes les propietats rústiques. Aquesta font ja inclou tots els propietaris i totes les propietats del municipi de Lleida, però malauradament no inclou el terme d'Alpicat, que havia estat segregat a efectes fiscals, com a preludi dels treballs que portarien a formalitzar la substitució en el terme de la capital provincial de l'amillament pel cadastre segons la Llei de 2/III/1917, i que va tenir com a conseqüència directa l'establiment de la contribució urbana cadastrada. Com es força conegut, l'aplicació del cadastre a la riquesa rústica no és portarà a terme a Lleida fins mitjans del segle XX.

4.2.4. L'Amillament com a font per l'estudi de la productivitat de la terra

En darrer lloc, resta fer la crítica de la fiabilitat de l'amillament com a mecanisme pel coneixement de la productivitat de la terra. En aquest cas, aquesta anàlisi és més important en tant que bona part de les conclusions a que he arribat estan basades en la creença de que la fiscalitat es un mecanisme indicador de

179 .- la R.L.I. havia d'haver estat 1.355.200 ptes. però després de fer el repartiment va donar aquesta quantitat .

180 .- Vull agrair a J.J. Mateu l'accés a unes dades totalment inèdites. Tot el mèrit del seu buidat i de la corresponent sistematització és d'aquest autor, encara que les deficiències que hi puguin haver en el seu ús em són completament imputables.

la productivitat de la terra i, en menor mesura (però també) del valor¹⁸¹. No cal insistir que ens trobem davant d'un sistema fiscal regressiu i que, a més, era aplicat d'una forma clarament injusta. Tant sols cal observar la fiscalitat de la terra el 1845 per veure com les parcel·les més petites pateixen una fiscalitat més alta que les parcel·les més grans.

Taula 34
Parcel·lació i fiscalitat a Lleida el 1845

categories	nº parc.	%	jrnls	%	sup. mitj.	R.L.I. (en lliures)	%	R.L.I./ jornal
0-5	4.154	91,48	7.674,12	56,84	1,85	7.229,40	71,74	0,94
5-10	288	6,34	1.880,79	13,93	6,53	1.590,34	15,78	0,85
10-25	86	1,89	1.128,79	8,36	13,13	936,15	9,29	0,83
25-50	10	0,22	326,46	2,42	32,65	238,82	2,37	0,73
50-100	3	0,07	2.490,00	18,44	830,00	82,90	0,82	0,03
Total	4.541	100,00	13.500,16	100,00	884,15	10.077,62	100,00	0,75

Font: A.H.M.LI.: Llibre Amillament de 1845.

Així, en la Taula 34 es pot veure com poc menys del 57 % de la terra paga gairebé el 72 % de la contribució. Així mateix, cada jornal de les petites parcel·les està gravat amb poc més de 0'9 lliures, mentre que en les parcel·les més grans aquesta pressió va minvant, especialment en el cas de les grans propietats subjectes a l'impost (cal recordar que els 13.500 jornals no suposen més enllà d'una quarta part de la superfície del terme municipal). Una situació similar es repeteix per cada un dels períodes analitzats en el nostre estudi.

Taula 35
R.L.I. per hectàrea segons el tamany de la parcel·la

Tamany (en hes.)	1845 Valor / ha.	1886 Valor / ha.	1912 Valor / ha.
0 - 5 hes	2.11	73.93	70.41
5 - 10 hes	1.85	49.47	42.93
10 - 25 hes	1.92	34.71	34.80
25 - 50 hes	1.15	8.84	10.08
+ de 50 hes	0.04	6.06	7.11
Total	1.72	24.56	30.46

Font: Elaboració pròpia a partir dels amillaments corresponents. Per 1845 el valor està expressat en lliures per ha., mentre que la resta són ptes. per ha. Per "Valor" s'enten la riquesa amillurada.

181 -.Soc conscient que defensar l'ús de fonts fiscals per a l'anàlisi històrica s'està convertint cada cop més en un exercici de temeritat historiogràfica. Ara bé, hi han dos raons que poden disculpar la gosadia: en primer lloc, poc a poc estem arribant al consens dins la comunitat científica que les fonts fiscals sí son plenament acceptables en els estudis locals o de "cas", ja que en un marc petit es poden controlar les deformacions producte del frau o la corrupció, i per tant, la bondat de l'estudi queda subordinada a la oportuna correcció explícita. Vid. R. Vallejo (2000).

Però hi ha una altra raó que crec que de vegades s'escapa quan es fa una crítica massa general a les fonts fiscals, i als resultats que se'n deriven del seu ús. La fiscalitat es un element actuant en la presa de decisions tant a nivell individual com col·lectiu, i per tant cal tenir-la en compte alhora d'explicar els comportaments concrets.

Per tant, i si és tan evident que la fiscalitat de la terra està en relació inversa a la grandària de la finca, com establir si les zones amb una R.L.I. més alta per superfície són les més productives? La hipòtesi es pot plantejar perfectament a l'inrevés: no és que les zones amb una R.L.I. més alta per hectàrea tinguin una propietat més fragmentada, sinó que les zones amb una parcel·lació més reduïda suporten, precisament per aquest motiu, una fiscalitat més alta.

Per tal de comprovar fins a quin punt es fiable treballar amb la R.L.I. per finca, al determinar la productivitat de les diferents zones he tingut que recórrer a mètodes indirectes que relacionin la fiscalitat amb la qualitat de la terra en cada un dels amillaments estudiats. Per establir la qualitat de la terra he emprat dues fonts indirectes. En primer lloc, he utilitzat una memòria d'un contemporani, A. Blavia, presentada a la S.E.A.P. de Lleida el 1889 i que va ser premiada pel seu interès. En aquest informe, l'autor dividia la terra de l'horta en tres qualitats i establia una jerarquia per partides segons la qualitat de la terra. Comparada la classificació d'en Blavia amb la R.L.I. per partides¹⁸² segons l'amillament de 1886, es pot veure com a simple vista, hi ha força coincidència.

Taula 36
Relació entre qualitat de la terra i fiscalitat

PARTIDA	JORNALS	R.L.I.R.	Parcel·les	R.L.I./JORNL	Qualitat
CANET	291,4999	7.283	142	24,98	3
LLIVIA	285,3334	4.075	90	14,28	3
MALGOVERN	475,5833	3.764	97	7,91	3
TORRES DE SANUY	1.464,9999	10.476	202	7,15	3
GREALO	3.386,9997	16.167	178	4,77	3
QUATRE PILANS	43,0000	147	6	3,42	3
TOTAL QUALITAT 3	5.947,4162	41.912	715	7,05	3
GUINDÀVOLS	25,7510	1.579	19	61,32	2
BALÀFIA	406,1250	22.955	135	56,52	2
MARIOLA	170,4998	8.532	80	50,04	2
GUALDA	1,5000	70	1	46,67	2
PLANA DEL BISBE	317,0832	14.635	94	46,16	2
VALLCALENT	372,0832	16.423	106	44,14	2
MONTCADA	308,6668	12.253	127	39,70	2
PLANA SUBIRANA	109,5830	4.122	40	37,62	2
BOIXADORS	289,0001	10.421	95	36,06	2
PLANA JUSANA	832,3750	29.697	224	35,68	2
EMPRESEGUERA	162,3332	5.273	60	32,48	2
MARIMUNT	563,6666	17.877	193	31,72	2

¹⁸² - En aquest exercici d'intentar establir si la R.L.I. es representativa de la productivitat del sol, he emprat les partides i no les zones que jo mateix he establert, ja que les fonts no feien referència a totes les partides, sinó tant sols a una mostra, amb la qual cosa era impossible fer una anàlisi completa de tot el terme municipal.

RUFEA	167,6666	4.836	32	28,84	2
SANT RUF	10,8333	299	2	27,60	2
AUBARES	75,0000	1.787	19	23,83	2
F. LO CURT	114,4167	2.523	38	22,05	2
TOTAL QUALITAT 2	3.926,5835	153.282	1.265	39,04	2
JOC DE LA BOLA	57,4999	4.768	40	82,92	1
FONTANET	813,5020	65.941	277	81,06	1
COPA D'OR	34,1667	2.093	7	61,26	1
GRANYENA	385,5838	22.379	149	58,04	1
CIUTAT	165,1248	8.068	98	48,86	1
GARDENY	180,7499	8.607	57	47,62	1
TOTAL QUALITAT 1	1.636,6271	111.856	628	68,35	1
TOTAL MOSTRA	11.510,6268	307.050	2.608	26,67	
TOTAL	21.384,6265	502.244	4.588	23,49	

Font: La qualitat de la terra per partides és la recollida per A. Blavia (1889). La resta de les dades són de, A.H.PLL., Secció Hisenda; Llibre Amillament de 1886-92, 8 vols.

Estadísticament, tot i que la covariància és molt baixa (-11'329), degut a que la classificació d'Antoni Blavia tant sols contempla tres categories, podem assegurar una correlació entre la Riquesa Líquida imposable i la qualitat de la terra, amb un coeficient de correlació del 84.11%. Fins i tot l'indicador de R^2 és molt significatiu (70'74%), amb la qual cosa es pot afirmar que, des del punt de vista estadístic, la qualitat de la terra determina d'una manera fonamental la R.L.I.

De totes maneres, encara disposem d'una evidència més important de la relació entre la qualitat de la terra i la pressió fiscal. Es tracta de la relació de preus del jornal de terra en algunes partides del municipi feta per A. Bergós, en una publicació de 1928183. En efecte, en aquesta publicació, l'autor donava el preu aproximat del jornal de terra en algunes partides de l'horta de Lleida. En concret, l'estudi marcava 12 categories o preus per jornal diferents. Per tant, multiplicant el preu per jornal per la superfície amillarada, es pot reconstruir tant el preu de cada propietat quan tenia consignades el nom de la partida i la qualitat de la terra (secà, rec o horta). Malauradament, aquesta informació només estava complerta en 5.436 de les 7.765 hectàrees de l'horta segons l'amillament de 1912, i a més, Bergós no dona el preu per ha. de les grans finques de més de 100 hectàrees, que suposaven les altres 9.358 hes. cadastrades en l'amillament de 1912.

Per establir la fiabilitat de la R.L.I. com a indicador de la productivitat de les finques, s'ha comparat els preus per jornal amb la R.L.I. per jornal segons l'amillament de 1912, suposant que el valor de la terra pot ser un indicador aproximatiu de la productivitat de la parcel·la.

Els resultats (que podeu veure amb més detall en l'Appendix 14) no han estat, en aquest cas, tant aclaparadors com en l'anàlisi anterior. En efecte, sembla establir-se un altíssim grau de covariància entre el valor de la terra i la seva riquesa

183 .- A. Bergós (1928).

imposable. Ara bé, això s'ha traduït en un grau de correlació, que encara que és prou significativa (64'08%), indica clarament que la fiscalitat no s'establia atenent tant sols al valor de la terra, sinó que hi devia haver-hi altres factors que hi influïen, com per exemple, i com ja he dit abans, la grandària de la finca. El resultat de la R2 encara és més feble (sols un 40% de determinació), la qual cosa fa pensar que el valor de la terra no era un factor clau a l'hora de fixar la R.L.I. També cal dir que valor i productivitat no tenen perquè ser proporcionals: factors de caire psicològic, o senzillament, intervencions especulatives o estructures institucionals o jurídiques poden fer pujar el preu de la terra, independentment de la seva qualitat.

Ara bé, si la fiscalitat expressada en l'amillament era significativa (encara que no n'era determinada) de la qualitat de la terra, ens trobem davant d'un sistema fiscal proporcional? Per contestar a aquest interrogant he intentat construir un índex de la pressió fiscal mitjançant el quocient entre el valor de la finca segons A. Bergos i la R.L.I. amillarada. Podeu trobar el resultat en l'apèndix 14. Aquí els resultats són concloents: l'anàlisi de la covariància entre aquest índex i el valor per jornal de la terra és, tot i ser molt baixa, negativa. Això vol dir que les finques amb valors més alts tenien, proporcionalment, una R.L.I. més baixa, mentre que les finques amb un valor més baix suportaven una pressió fiscal comparativament més elevada. Això explica per què en un sistema fiscal regressiu i injust, trobem tan poca ocultació ni frau: senzillament per que no calia, el sistema ja havia institucionalitzat el frau, com per fer innecessaris mecanismes de resistència individuals.

Com era de suposar, la correlació entre la pressió fiscal i el valor de la terra també es molt baixa... i de signe també negatiu. La regressivitat del sistema no estava en aplicar una fiscalitat més baixa a les finques més productives, sinó en la proporcionalitat d'aquesta fiscalitat: a valors 10 o 12 vegades més alts, tan sols els corresponien increments impositius 2, 3 o com a màxim 4 vegades superiors. La raó de la manca de frau i escassa ocultació dels amillaments analitzats reposa en que el sistema feia aquests mecanismes innecessaris, doncs el risc d'una multa o els problemes de titularitat que es podien derivar d'ocultacions no compensaven l'estalvi. Al contrari, al sobrebenefici originat pel conreu de les millors terres s'afegeix el sobrebenefici de l'estalvi fiscal sobre el valor de la producció final.

Ara bé, aquest sistema no funciona quan ens trobem en el cas de les grans finques amb uns rendiments molt baixos per superfície. En efecte, en el cas de les finques amb més 25 hectàrees els rendiments devien ser molt més baixos, ja que es trobaven en terres de secà, treballades per jornalers o, en el millor dels casos, per colons i a una distància considerable del nucli urbà, amb el consegüent increment dels costos de desplaçament i de transport de la producció al mercat. Les solucions a aquests problemes seran molt diversos, des de la substitució del treball assalariat per l'establiment de colons en explotacions considerablement extenses (com hem vist abans), fins, per exemple, l'establiment d'un "apeadero" del ferrocarril en el latifundi de Raimat, propietat de la família Raventós, o la recerca d'una mà d'obra barata com serà, l'establiment de l'Obra Tutelar per tal d'assegurar-se amb els nens un treball barat i disponible. Ara bé, amb aquestes solucions s'aconsegueixen resoldre els problemes derivats de la localització dels grans latifundis, però no el greuges de tipus fiscal. La única i darrera solució per resoldre aquest conflicte serà, ara sí, el frau i l'ocultació.

Per tal de veure la importància del frau i l'ocultació he resseguit d'una manera individualitzada les grans finques dels propietaris més importants (en superfície) segons l'amillament de 1886¹⁸⁴. El resultat es pot veure en l'Apèndix 15. Aquests 10 grans propietaris sumaven en total 13.933 hectàrees repartides en 23 parcel·les, encara que dos de ells ja acumulen gairebé la meitat de la superfície (més de 7.700 hes.).

L'ocultació¹⁸⁵ que he pogut detectar mitjançant el resseguiment de l'evolució de la superfície de les finques en diferent moments fiscals, em porta a concloure que l'ocultació de la superfície de les finques no era, ni de bon tros, una estratègia important d'estalvi de la pressió fiscal, i en tot cas no es poden ni tant sols considerar *strictu sensu* ocultacions, ja que la raó de les divergències entre la superfície declarada i la real eren raons contemplades en la pròpia legislació, que permetia exceptuar les terres improductives. De les poc més de 1.900 hectàrees no declarades, 830 pertanyen al terme de Gimènells i era superfície no conreada, i altres 900 pertanyen al terme de Raimat i es troben en la mateixa situació. Les ocultacions que sí eren el producte de divergències entre la superfície conreada i la declarada, són molt més petites i no suposen més del 15% de la terra. A més la seva importància com a factor d'estalvi fiscal no era gaire important. Només hi ha un cas, les finques propietats d'Alejandro Queraltó, on l'ocultació és força significativa (gairebé el 50 de la superfície total i més 100 per cent de la R.L.I. efectivament pagada).

Taula 37
Ocultació i frau dels principals contribuents per rústica en l'amillament de 1886

	Amillarat	Ocultacions	Frau	Ocult.+Frau	Total
Hes.	13.933,5	1.918,3	1.875,8	3.794,1	15.851,8
% Hes.	87,9	12,1	11,8	23,9	100,0
Ptes.	89.785,0	12.616,0	134.558,0	147.174,0	236.959,0
% Ptes.	37,9	5,3	56,8	62,1	100,0

Font: Elaboració pròpia a partir de l'Apèndix 14. El total de Hectàrees és igual a la suma de la superfície amillurada i les ocultacions, mentre que el total de pesetes és igual a la suma de la R.L.I. segons l'amillament, més la riquesa imposable a les terres ocultades, més la riquesa defraudada per infravaloracions de la riquesa imposable.

En canvi, com es pot observar en la Taula 37, el frau en una petita part de les propietats (menys del 12 % de la terra) pot portar a un considerable estalvi fiscal que pot suposar que la R.L.I. amillurada sigui menys del 40% de la que li correspondria. Aquest càlcul s'ha efectuat multiplicant la superfície de les parcel·les que tenien declarada una qualitat molt inferior a la real per la tributació mitja

¹⁸⁴ .- He exclòs de la llista dos grans propietaris, José Vázquez i Salvador Ortiz, ja que la seva propietat era composta exclusivament de petites parcel·les, ja que el objectiu era determinar la resposta de les grans propietats al sistema fiscal. Pel mateix motiu, també he deixat d'incorporar, en aquest estudi les parcel·les menors de quatre hectàrees

¹⁸⁵ .- Entenem per ocultació la divergència entre la superfície real posseïda i l'extensió subjecta al tribut com a resultat de no declarar la primera.

de les finques de la seva mateixa partida i qualitat. En els casos que he pogut detectar (que segur que no suposaran, ni de bon tros, la totalitat de les subdeclaracions), la quantitat defraudada suposava el 150% de la tributació efectivament desemborsada pel propietari, i un perjudici per la hisenda pública d'un 27% de la quantitat amillarada total.

En definitiva, i com a conclusió d'aquest anàlisi, crec que es pot afirmar que, a nivell general, els amillaraments de Lleida aquí analitzats són fiables per l'estudi de la propietat i de la parcel·lació, ja que la superfície ocultada és pràcticament irrellevant. Això, vindria confirmat pel fet que la superfície fiscalitzada es mantingui als voltants de les 20.000 hes. des de 1886 en endavant i que la suma de les parcel·les recollides en l'amillarament de 1845 unida a les grans finques desamortitzades, també doni aquesta quantitat.

Taula 38
Evolució de la superfície fiscalitzada en la contribució territorial
(Lleida, 1787-1945)

	1787	1845	1886*	1912	1945
Prop. - de 100 has	4.430,51	4.820,94	6.457,99	7.765,19	8.833,62
Prop. + de 100 has	0,00	1.048,70	8.877,38	9.358,00	9.063,48
Superfície imposable	4.430,51	5.869,64	15.335,37	17.123,19	17.897,10
Finques exemptes	9.695,94	7.923,91	0,00	0,00	0,00
Total	14.126,45	13.793,10	15.335,37	17.123,19	17.897,10

* L'amillarament de 1886 inclou el municipi d'Alpicat (unes 1.300 hes. de superfície agrícola útil), i per contra, hi manquen un 17'32 % de propietaris, que correspondria, -a unes taxes iguals de terra per propietari- que la terra amillarada el 1886 era de 18.547'86 hes., incloent Alpicat, o unes 17.300 hes. considerant només el municipi de Lleida.

Font: 1787: Elaboració pròpia a partir del cadastre buidat per E. Vicedo (1982). 1845 i 1886: Elaboració pròpia a partir dels amillaraments corresponents. 1912: Elaboració pròpia a partir de l'amillarament buidat per J.J. Mateu. 1945: Elaboració pròpia a partir de l'amillarament buidat per V. Bretón (1992). Les finques exemptes de 1787 han estat calculades a partir de les superfícies consignades en els expedients de desamortització. Les finques exemptes de 1845 han estat calculades a partir de la superfície amillarada el 1886.

Aquesta fiabilitat de l'amillarament com a font per l'estudi de la tinença i l'accés a la terra vindria complementada per la seva credibilitat com a indicador de la qualitat de la terra (entenent com a qualitat, potencial productiu) i, en menor mesura, del seu valor en el mercat. La regressivitat de l'amillarament, com a mínim a la Lleida decimonònica, no resideix en que la terra més productiva no està més gravada, sinó en que aquesta correspondència no és proporcional.

4.3. Les persistències: 1787-1860

El primer condicionant directe de l'ocupació del sol del terme de Lleida és sens dubte, i com ja hem vist abans, la proximitat de la terra a la zona urbana, i que, a més estava situada en el bell mig de la zona regada des de segles enrera. Tot i que tradicionalment s'havia atribuït a la guerra de successió el despoblament

dels termes rurals¹⁸⁶, E. Vicedo ha contextualitzat aquest fet en un marc més ampli, tot emmarcant-lo en l'abandó de moltes terres en la Catalunya nova fruit de la crisi de subsistència del Sis-Cents. Aquest procés de retrocés en l'ocupació i l'ús de la terra suposà l'agrupament del poblament en les zones òptimes pel conreu, però cal tenir present també que hi ha subjacent una altra dinàmica de llarga durada que pot ser definida per la concentració de la propietat de la terra amb rendiments més marginals que dona lloc a que, en el segle XIX, 10 grans finques concentrin més del 60% de la terra. Aquestes grans finques, que estan situades, com ja he dit abans, en la perifèria del terme municipal, no restaven sense aprofitar. Pels comptes de la Pia Almoïna, dels Beneficiats de la Catedral, o mitjançant el buidatge de les llicències de conreu de 1845 que fa l'Ajuntament de la ciutat quan es fa càrrec de l'administració de les terres desamortitzades, és factible comprovar com un percentatge significatiu d'aquelles terres eren en producció. Per fer-ho he seguit un mètode indirecte.

En primer lloc, s'ha buidat les llicències de conreu establertes en el primer quart del segle en els termes de Grealó i Vinatesa. Això dona com a resultat una ocupació mínima de la terra d'aquestes partides. S'ha complementat aquesta informació, amb l'estat de les llicències de conreu del terme d'Aumeradilla el 1819 que es conserva en l'Arxiu Capitular de Lleida. En darrer lloc, també s'ha reconstruït l'accés a la terra en les heretats de Raimat i Suchs mitjançant les llicències de conreu que estableix l'administració municipal de la ciutat de Lleida, quan es fa càrrec dels bens de la Pia Almoïna. Encara que, malauradament, tampoc no es conserven totes les llicències, la xifra resultant es pot considerar un mínim envers l'ocupació real de la terra.

Taula 39
Accés a la terra en les grans finques desamortitzades

Terme	Nº de llicències	Extensió (Jrnls.) de les llicències	Extensió aproximada dels termes	% superfície amb llicència	Grandària mitjana per parcel·la
Raimat	52	742	6.410	11,58	14,27
Suchs	106	739	5.693	12,98	6,97
Vinatesa	46	466	3.216	14,49	10,13
Aumeradilla	42	476	940	50,64	11,33
Grealó	55	774	3.100	24,97	14,07
Total	301	3.197	19.359	16,51	10,62

Font: Per Suchs i Raimat, A.H.M.LL.: *Cessions i arrendaments de drets i bens del municipi*. Exp. 1530 i 1534. Per Vinatesa, Aumeradilla i Grealó, A.H.C.LL.: *Pia Almoïna. Llicències de cultiu*. Caixes 1-7. L'extensió aproximada dels termes ha estat calculada a partir de l'extensió del terme amillurada el 1912.

186 .- M. Olivés (1840): "... siempre fue reedificado lo destruido a escepción de lo arruinado en el siglo diez y siete, a causa de haber sido grande la destrucción y haber sobrevenido muy luego una horrorosa peste, y la cruel guerra llamada de sucesión, a consecuencia de la cual quedó Lérida en esqueleto, y sujeta así como el resto del Principado a un gobierno déspota militar, que con sus leyes de fortificación, aún vigentes, prohibió levantar a la distancia de mil quinientas varas de las fortificaciones, fosos, paredes ni edificio alguno proporcionado para habitar personas, prohibición que impide el que se formen arrabales en las inmediaciones de la muralla y proporcionen a los habitantes casas cómodas de que tanto carecen". p. 103. Citat per E. Vicedo (1997);, p. 12. En la mateixa obra de E. Vicedo es poden trobar altres referències a aquest procés, com les de l'Ajuntament de Lleida de 1802 o les reflexions de J. Pleyan (1889).

Derivat de la lectura del quadre anterior és fàcil veure com en aquestes grans finques la terra dedicada a conreu era com a mínim d'un 15% de la superfície total conreable, amb un màxim d'un 50% en el cas d'Aumeradilla. Això no vol dir, però, que la resta de la terra restés sense cap aprofitament. Molta de la superfície no establerta amb llicències era dedicada a pastures, encara que no estic en condicions de dir exactament la quantitat de terra sobre el total de superfície que romaneria.

Un exemple de la distribució entre terres conreades i terres dedicades a prats i pastures és el del terme de Malpartit, que limita amb Alpicat i Raimat, i del qual disposem la descripció de l'aprofitament del sòl consignat en les dades referents a la seva expropiació el 1850 respecte a l'ordre dels Hospitalaris de S. Joan de Jerusalem.

Taula 40
Usos del sòl a les terres desamortitzades de Malpartit (Torrefarrera)
al Gran Priorat de Catalunya de l'Ordre de S. Joan de Jerusalem

	Parcel·les	Jornals	Valor (en rals)	Rals/Jornal	Ext. Mitj.
Campa	54	512,00	508.008	992,20	9,48
Horts i Campa	13	61,08	56.132	918,94	4,70
Prat	1	645,00	93.866	145,53	645,00
Vinya i Campa	8	47,92	30.799	642,76	5,99
S.D.	15	72,75	116.228	1.597,64	4,85
Total	91	1.338,75	805.033	601,33	14,71

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de C. Solsona i Sorrosal (1994): *La desamortització eclesiàstica a la província de Lleida (1838-1851)*. Universitat de Lleida, Tesi doctoral inèdita.

En aquesta gran finca eclesiàstica, molt similar a Raimat o Suchs (amb les quals limita al NE) per l'extensió total així com per la qualitat de la terra, la superfície dedicada a pastures constituïa el 50% (48.18) de la terra conreada. Tanmateix, les coincidències també són evidents respecte a la grandària mitjana de les parcel·les (uns 10 jornals, aprox.). Cal dir, però, que aquest terme té una superfície total de 1.634 hes., de les quals aquí en trobem consignades només, aproximadament, una tercera part.

El que sí es pot assegurar era la inexistència, com a tal, d'una "fam de terra" en les nostres contrades a començaments del segle XIX. Dels contractes de conreu entre l'administració eclesiàstica i els camperols es pot concloure que els camperols de la capital del Segrià estaven poc interessats en subscriure contractes de conreu, ja que la presència de camperols lleidatans és gairebé nul·la, i només és significativa en les partides Grealó, i Aumeradilla, mentre que els tinentes de les terres de Vinatessa pertanyen gairebé tots a Els Alamús, Montoliu o Albatàrrec, i les llicències de Suchs i Raimat estan establertes amb veïns d'Almacelles o Alpicat, i més episòdicament, de Torrefarrera, Rosselló o Benavent.

De totes maneres, el fet que els termes més propers a la capital, Aumeradilla i Grealó, registrin els nivells d'aprofitament més alts (el 50% i el 24% cent, respec-

tivament), indica que la pressió que exercia la concentració humana de la capital sobre la terra no devia ser gens negligible. Malgrat això, E. Vicedo ha posat un èmfasi especial en el fet que l'ocupació de la terra del terme municipal no era, ni de bon tros, exhaustiva, com a mínim a finals del segle XVIII, ni tan sols en les terres de regadiu:

“De fet, és sorprenent que una població en creixement no aprofiti la totalitat de terres de regadiu. I no sembla errònia la xifra de 10.000 jornals d’horta, sobretot si analitzem els llibres del sequiatge on figura la totalitat dels regants de l’horta i les parcel·les que hi posseeixen. La paradoxa desapareix si es consideren una sèrie de factors: les riuades del Segre i la reduïda qualitat de moltes terres de l’horta”¹⁸⁷

Vicedo relaciona aquest desocupament d’algunes de les terres de rec amb la manca del capital per posar-les en explotació, o senzillament per mantenir-les productives. Seria, per tant, la migradesa de l’acumulació del capital agrari una de les raons fonamentals que explicaria les formes de l’ocupació del sòl en l’horta de Lleida:

“A les acaballes del segle [XVIII], segons els Llibres de la col·lecta del sequiatge, tampoc no es cultivaven els 10.000 jornals que es consideraven amb possibilitats reals de ser regats. Només pot deixar de sorprendre la paradoxa de terres de rec que no es cultiven si es considera que havien de ser aquelles que, en cas d’avingudes del riu Segre, eren perjudicades seriosament, o aquelles altres que eren d’ínfima qualitat i necessitaven una inversió gran per ser cultivades. La presència dominant al terme de Lleida d’una petita i mitjana pagesia -amb la consegüent distribució de capitals que això significava- no afavorí, de ben segur, l’adequació de les esmentades terres per al cultiu.”¹⁸⁸

Podem resumir, els condicionants més rellevants en l’ocupació del sol en dos: per les terres de rec, la necessitat de capital per mantenir l’explotació; per les terres de secà o les terres de rec de menor qualitat, possiblement el factor més important que explica la seva posada en conreu sigui la possibilitat d’establir certes economies d’escala que s’assolirien mitjançant dues estratègies complementàries:

- un ús extensiu dels factors terra i treball, és a dir, parcel·les grans i no gaire allunyades del nucli urbà, per tal de no perdre jornals en el desplaçament fins al lloc de treball i amortitzar al màxim els costos fixos de l’explotació.

187 .- E. Vicedo (1997), pàg. 11.

188 .- E. Vicedo (1997), pàg. 80.

- l'ús més reduït possible del factor capital per tal d'augmentar els beneficis en les terres amb uns rendiments marginals, mitjançant una explotació sense gaire despeses en inversió o costos en la reproducció de l'explotació.

Per veure com es van concretar aquestes estratègies, caldrà procedir a dos estudis diferents: per veure el impacte de la primera, he fet una anàlisi de tipus espacial, mentre que per la segona he realitzat un estudi de la producció mitjana per finca.

Respecte a l'anàlisi espacial, he procedit a un estudi de la parcel·lació per partides mitjançant l'amillament. Malauradament, el cadastre no ens informa de les grans finques propietat de l'església, de la beneficència, o desamortitzades, ja que eren excloses del tribut, però sí es pot dibuixar un mapa de la divisió de la parcel·lació de la propietat a Lleida, complementant aquesta font de l'amillament amb les provenents de la desamortització¹⁸⁹ o bé, de l'administració de les finques per part del Capítol o la Pia Almoïna.

De fet, un examen de la parcel·lació per partides del municipi, fet exclusivament amb la informació provenent del repartiment de 1845, ens deixaria una impressió certament falsejada de la realitat del camp lleidatà, en el qual l'extensió mitjana en les diferents zones sembla prou homogènia.

Taula 41
Parcel·lació per zones del Municipi de Lleida,
segons l'amillament de 1845

ZONA	Hes	Parcel·les	Hes/Finca
ALPICAT	1.282,76	1.109	1,157
ALTRES	92,48	50	1,850
BALAFIA	531,78	429	1,240
CAP-PONT	518,24	379	1,367
GRANYENA	202,52	195	1,039
GREALO	137,32	150	0,915
HORTA	667,43	682	0,979
MARIMUNT	607,68	648	0,938
RUFEA	390,89	369	1,059
SAN JUST	295,71	311	0,951
TORRERIBERA	840,43	1	840,435
TORRES	226,85	171	1,327
VINATESA	75,56	47	1,608
TOTAL	5.869,64	4.541	1,293

Font: A.H.M.LL.; Amillament de 1845.

¹⁸⁹ .- Sobre la desamortització a les terres de Lleida podeu consultar la tesis doctoral inèdita de C. Solsona (1994).

Així, segons el repartiment de 1845, en totes les zones del municipi hi hauria una superfície mitjana per parcel·la d'aproximadament 2 o 2'5 jornals (entre 0'8 i 1'1. hes.), excepte els cas especial de la finca de Torreriibera, propietat del Baró de Fleix. És evident que l'amillament deixa sense reflectir en aquell moment una extensió de terra massa important com per a què els resultats d'un estudi basat exclusivament en aquesta font puguin ser mínimament creïbles, quan estudiem, precisament, l'ocupació del sòl.

En canvi, si es complementen aquestes dades amb les de la Taula 41, identificant cada llicència de conreu amb una parcel·la, el resultat és força diferent. El municipi de Lleida queda configurat en dues grans zones. La zona de rec, amb una parcel·lació mitjana de menys de 3 jornals i la zona de secà amb una superfície mitjana per finca de més de 5 jornals. Per dir ho d'una altra manera, la viabilitat de les terres de rec estava en un llindar òbviament més baix que les terres de secà, on calia una superfície major per obtenir-ne uns beneficis.

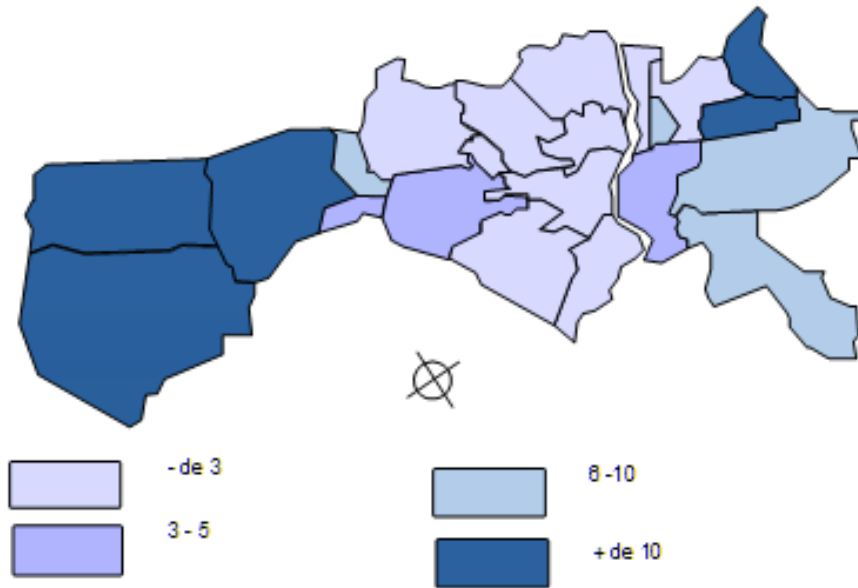
Taula 42
Parcel·lació del terme municipal de Lleida a mitjans del segle XIX

FONT	Amillament		Llicencies		Total		Jrnls./ Finca
	Jornals	Parcel·les	Jornals	Llicencies	Jornals	Parcel·les	
ALPICAT	2.950,33	1.109	0,00	0	2.950,33	1.109	2,660
ALTRES	212,71	50	4,00	1	212,71	50	4,254
BALAFIA	1.223,08	429	0,00	0	1.223,08	429	2,851
CAP-PONT	1.191,95	379	0,00	0	1.191,95	379	3,145
GRANYENA	465,79	195	0,00	0	465,79	195	2,389
GREALO	315,83	150	774,00	55	1.089,83	205	5,316
HORTA	1.535,08	682	0,00	0	1.535,08	682	2,251
MARIMUNT	1.397,67	648	0,00	0	1.397,67	648	2,157
RUFEA	899,04	369	0,00	0	899,04	369	2,436
SAN JUST	680,12	311	0,00	0	680,12	311	2,187
TORRERIBERA	1.933,00	1	0,00	0	1.933,00	1	1.933,000
TORRES	521,75	171	0,00	0	521,75	171	3,051
VINATESA	173,79	47	466,00	46	639,79	93	6,879
AUMERADILLA	0,00	0	476,00	42	476,00	42	11,333
RAIMAT	0,00	0	742,00	52	742,00	52	14,269
SUCHS	0,00	0	739,00	106	739,00	106	6,972
TOTAL	13.500,16	4.541	3.201,00	302	16.697,16	4.842	3,448

Font: Elaboració pròpia a partir dels Quadres anteriors.

En el Mapa 3 es pot apreciar clarament com les terres que eren en zona de rec, en la marge del Segre, o les terres de sequiatge regades pel Canal de Pinyana tenen una parcel·lació molt més reduïda.

MAPA 3
Superfície mitjana per parcel·la al municipi de Lleida el 1845
(en jornals)

Font: Elaboració pròpia a partir de l'amillament de 1845 i les llicències de conreu

Ara bé, si aquest és un primer indicador de com la qualitat de la terra incideix d'una manera determinant en la grandària de les explotacions, n'hi ha un altre que, encara que més directe, està més subjecte al frau i l'ocultació: el producte de la terra. En teoria, el concepte de riquesa líquida imposable respon a una voluntat de gravar la productivitat de la terra, encara que com ja és força conegut¹⁹⁰ l'amillament estava subjecte a massa "pecats originals" com per resultar una font transparent de la riquesa i la productivitat de la terra. De totes maneres, resulta interessant veure què passa quan aquestes xifres tan denostades de la Riquesa Líquida Imposable, són relacionades amb les zones agràries.

190 - Sense entrar en el detall de l'abundant bibliografia sobre el caràcter del frau en els amillaments, es pot senyalar l'article de R. Mata Olmo i J. Romero González (1988). També es pot assenyalar les aportacions sobre aquest tema fetes presentades en el VI Congreso de la Asociación de Historia Económica, especialment, cal citar en aquests sentit els treballs presentats per R. Mata Olmo i M.D. Muñoz Dueñas, i el de R. Vallejo Pousada.

Taula 43
R.L.I. per Ha en Rals segons l'amillament de 1845

ZONA	Hectàrees	Rals	Rals/ha
ALPICAT	1.282,76	23.868,71	18,60737
ALTRES	92,48	1.178,83	12,74659
BALAFIA	531,78	15.425,16	29,00691
CAP-PONT	518,24	15.945,16	30,76787
GRANYENA	202,52	4.541,03	22,42270
GREALO	137,32	2.124,97	15,47461
HORTA	667,43	14.896,55	22,31930
MARIMUNT	607,68	13.279,20	21,85220
RUFEA	390,89	8.341,16	21,33901
SAN JUST	295,71	3.305,82	11,17935
TORRERIBERA	840,43	295,68	0,35182
TORRES	226,85	1.876,51	8,27209
VINATESA	75,56	1.340,90	17,74574
TOTAL	5.869,64	106.419,68	18,13051

Font: Elaboració pròpia a partir de A.H.M.LL.; Amillament de 1845.

De l'anàlisi de la R.L.I. per unitat de superfície és fàcilment observable a simple vista que les zones de rec més properes al terme urbà tenen una R.L.I. molt més alta que les zones de secà i més llunyanes al nucli residencial. Així, es troba una correspondència clara amb la parcel·lació: les zones amb una propietat més fragmentada, són precisament les zones més productives i, a la inversa, les zones amb una qualitat més baixa necessiten una parcel·lació més extensa per assolir el mateix producte per explotació, cosa que va implicar que en una dinàmica de llarga durada aquestes explotacions entrarien de manera inevitable en una espiral de rendiments decreixents, endeutament i concentració de la propietat. Aquesta situació, a més a més, es va perllongar en el temps de manera que en l'amillament de 1886 o de 1912 la situació es gairebé idèntica¹⁹¹.

Si aquesta estratègia és fins a cert punt evident (i llavors no mereixeria tal nom "d'estratègia"), ja que és natural que la terra de pitjor qualitat tendeixi a acumular-se en parcel·les més grans, calia fer un altre estudi per determinar l'impacte de les necessitats d'inversió i, per tant, de capital en la configuració de l'evolució de l'ocupació i l'ús de la terra. Per tal de veure com l'endeutament condicionava la morfologia del camp lleidatà, he procedit al buidat de les cèdules declaratòries de

191 - En això cal suposar que hi va jugar un paper no gens menyspreable la resistència al canvi que presenten els repartiments de rústica, ja que, a partir de la llei de 18/6/1885 i del nou reglament del R.D. de 30/9/1885 les Junttes Avaluatòries es van limitar a anar actualitzant els llibres amb els canvis de propietat sense entrar en noves mesures correctores dels canvis en la qualitat de les terres. En tot cas, es podia aprofitar un canvi en la titularitat de les finques per reformar la R.L.I. o algun altre defecte, però mai procedint d'una manera global. Vid. A.H.P.L.L.; Secció Hisenda, *Comisión de Evaluación, Amillaramiento de la ciudad de Lérida*, 1886,1891,1895,1902,1907, i 1912.

L'argumentació, però, depèn de que la R.L.I. guardi una relació, ni que sigui aproximada, amb la qualitat de la terra. Evidentment hi han raons per dubtar que això sigui sempre així però, com ha quedat demostrat en l'anterior apartat, de manera general, aquesta correspondència sí que es produïa.

1845¹⁹² que van servir per portar a terme la transformació de l'antic cadastre en el nou amillament establert per la reforma tributària de Mon-Santillán¹⁹³.

Taula 44
Cèdules declaratòries de 1845 i amillament de 1845

	Finques	%	Superfície (en jrnls.)	%
Amillament de 1845	4.539	100,00	13.500,16	100,00
Cèdules de 1845	485	10,68	3.799,50	28,14
Cèdules de 1845 amb dades de producció	447	9,85	3.556,71	26,34

Font: A.H.M.LI.; Amillament de 1845 i A.H.M.LI.; Cèdules declaratòries de 1845.

L'estudi de la quantitat d'endeutament per censals que suporten les finques de la mostra presenta gairebé sempre una corba normal en tots els paràmetres estudiats, excepte en el de la superfície total per nivells de producció declarada, on el cas de la finca de Torreribera distorsiona el resultat¹⁹⁴.

Taula 45
Endeutament agrari segons grandària de les finques

Extensió	Finques	Jrnls.	Producció (en rals)	Censals	Valor dels censals
0 a 1	73	59,96	9.152,94	24	1.955,34
1 a 5	299	793,96	85.106,04	180	22.524,17
5 a 10	51	353,58	36.347,00	33	12.072,44
+ de 10	23	407,46	34.348,09	19	10.752,88
Total	446	1.614,96	164.954,07	256	47.304,83

Font: A.H.M.LI.; Cèdules declaratòries de 1845.

192.- En aquestes cèdules hi figuren, per cada propietari i finca, l'extensió, la localització, el producte de la finca en rals, els censals que pagava, així com altres despeses, com ara cequiatsges o necessitats d'adobs, però aquestes despeses falten en la major de les declaracions que s'han conservat. Malauradament només s'han conservat dos de les caixes d'aquesta documentació, que pertanyen als propietaris veïns de la ciutat amb cognoms que comencen per C, D, E, o F, per un costat, i als propietaris amb la inicial del cognom amb les lletres O, P, Q, R, S, T, V i Z. Falten tots els residents a la ciutat amb altres inicials, així com tots els propietaris forasters. Això vol dir que comparat amb el llibre del cadastre d'aquell mateix any, només s'han conservat les dades referents a un 10'68 % de les finques, i un 28'14 % de l'extensió total subjecta al tribut. En definitiva, massa poc per considerar-ho exhaustiu, però suficient per agafar-s'ho com una mostra aleatòria.

193.- Cal assenyalar que he suposat que el nivell de censals que pesen sobre les parcel·les és un indicador fiable del nivell d'endeutament de les explotacions agrícoles, independentment del propòsit del debit, o de la propietat de la finca. Així mateix, també crec que la producció declarada es correspon als nivells de productivitat reals, és a dir, que a nivells de producció declarada semblants, també es dona una producció real similar, tot i que aquesta segurament era superior a la que els contribuents reflectien en les cèdules.

194. En efecte, comparar petites parcel·les rústegues amb un gran latifundi acabat de desamortitzar, no té gaire sentit quan el que es pretén, precisament, és observar les necessitats de capitals necessaris per reproduir l'explotació de la terra mitjançant un indicador indirecte com pot ser la quantitat de censals que suportava cada finca, i més, quan la gran propietat no estava gravada per cap censal, com era lògic esperar de una finca desamortitzada feia poc al prestamista per excel·lència de l'antic règim, l'església. Per tant, s'ha exclòs la finca de Torreribera de l'anàlisi de l'endeutament agrari.

Una primera ullada a les dades resultants, prenent la grandària de la finca com a base de l'anàlisi no sembla mostrar més que una petita desviació del crèdit en les finques més grans. Les finques més petites (el 16'37 %) suporten només el 9'38 % dels contractes d'endeutament, mentre que les més grans, que representen el 5'16 % del total de les parcel·les, acumulen el 7'42 % dels contractes de debit. En canvi, si atenem a la superfície de les finques, aquesta tendència desapareix, ja que les finques més petites són el 3'71 % de la superfície global, amb una producció del 5'55 % del valor global declarat, i el valor dels censals és del 4'13 %; en l'altre extrem, les finques més grans, que suposen el 25'23 de la terra i declaren produir el 20'82 % del valor global, estan gravades amb el 22'73 % del valor dels contractes a censal¹⁹⁵. Tant sols hi ha una dada rellevant que es pugui despendre de la lectura del quadre anterior: les finques de menor extensió endeuten tan sols el 21'36 % de la seva producció, mentre que les finques més grans s'endeuten fins al 31'3 % del valor de la seva producció anual declarada.

Si en els extrems de les categories per superfície no hi ha gaire cosa destacable, en les finques mitjanes hi ha una dada certament desconcertant. Les finques entre 5 i 10 jornals de superfície tenen un nivell d'endeutament per jornal extraordinàriament alt (34 rals per jornal) que supera, de bon tros, el dels petits horts (32'61 rals per jornal), i ja no diguem de les finques entre 1 i 5 jornals (28'37 rals/jrnl.), tenint una productivitat per jornal gairebé idèntica (107'19 rals per jornal en les finques entre 1 i 5 jornals i 102'8 rals per jornal en les finques entre 5 i 10 jornals d'extensió). Això comporta que aquestes parcel·les tinguin hipotecada fins a una tercera part de la seva producció anual.

Una hipòtesi que crec que explicaria de manera satisfactòria aquests nivells d'endeutament està relacionada amb el tipus de producció. En efecte, en el marc d'una agricultura extensiva, totes les finques més grans d'un jornal (no dedicades a horts) tenien rendiments per jornal molt similars, amb més necessitats de capital per ficar en marxa l'explotació i amb un nivell d'acumulació de riscs més important a mesura que augmentem la superfície a conrear. En el camp dels rendiments d'escala, aquests són molt petits en una agricultura tradicional, extensiva i d'autosuficiència com aquella, i possiblement no és donaven, i en molt poc grau, a partir de superfícies relativament extenses. Per això el nivell d'endeutament per superfície augmenta a mesura que també ho fa la grandària de la finca fins a un màxim entre 5 i 10 jornals i partir d'aquí els rendiments decreixents es converteixen en economies d'escala i baixa la importància dels censals per superfície. Això explicaria el fet que les finques entre 5 i 10 jornals suposin només el 21'89 de la superfície total, superades en importància, tant per les finques més petites com per les finques més grans.

Aquesta hipòtesi vindria a corroborar la segona de les estratègies que haviam deixat apuntades unes pàgines enrere, és a dir, si no hi ha gaires diferències de productivitat per hectàrea atenent a la grandària de la superfície, les possibilitats de capitalitzar l'explotació vindran més per la qualitat de la superfície que no pas

195 .-Tot plegat, no es pot descobrir en aquestes xifres cap dada no esperada: les finques petites són, en general, més productives, ja que són en la seva major part, petits horts de rec. Per tant, aquestes finques podran demanar més lliures per jornal en el moment d'endeutar-se, encara que la seva modesta producció no permet accedir a préstecs amb elevades quantitats de diners. Al contrari, en les finques més grans, que normalment tenen un tipus de productivitat molt més baixa —84'3 rals per jornal, gairebé la meitat que els petits horts, que declaren una producció de 152'65 rals per jornal— l'endeutament per jornal és també baix, encara que les quantitats finals totals siguin bastant més importants.

per la quantitat de terra posseïda i per tant, *ceteris paribus*, les explotacions amb un ús menor del factor capital tindran més èxit en reproduir-se i perpetuar-se. Per tant, l'opció per una agricultura extensiva i autosuficient, amb poca inversió de capital no era el fruit de la ignorància d'un camperolat ineficient sinó, més aviat, el resultat d'unes limitacions tecnològiques que no permetien superar els condicionants físics¹⁹⁶ si no era amb procediments ruïnosa que hipotecaven més valor de producció de la que afegien.

En definitiva, la grandària de la parcel·la no augmentava de manera substancial la producció. La inversió de més treball per superfície tampoc produïa els efectes desitjats. I, en darrer lloc, l'augment de capital en la explotació suposava uns costos superiors als augments del valor de la producció.

Caldrà esperar a superar aquests obstacles amb un triple canvi que no es donarà sinó amb el temps:

- Canvis en els conreus on l'extensió de la finca –ja sigui gran o petita– trobi un tipus de producció adient;
- Canvis en la productivitat per actiu agrari, quan l'ús de més treball impliqui un augment substancial del valor de la producció;
- Canvis en la tecnologia quan el valor de la producció neta pugui ser augmentat d'una manera substancial per la inversió de capital.

I aquest fet va condicionar els tres aspectes que tradicionalment marquen qual-sevol estudi agrari: l'evolució de la parcel·lació, de la propietat, i dels usos de sol.

4.4. Expansió, crisi i canvi social, 1845-1930

La superfície de les finques estava sotmesa a diversos condicionants, com ara la diferent qualitat de la terra o la seva localització envers el nucli urbà. Cal esbrinar si es pot demostrar la presència de forces dinàmiques generals que marquin una determinada tendència en la grandària de les finques en el llarg camí entre dues crisis, la de l'antic règim a finals del segle XVIII i la de l'agricultura tradicional a mitjans del XX.

La morfologia del camp lleidatà en començar el segle XIX estava definida per dues formes extremes de parcel·lació. Per una banda, la major part de les terres conreades eren dividides en petites finques; el 66% de les parcel·les conreades no ocupaven més de 5 hectàrees, i d'aquestes, una tercera part era menor d'una hectàrea. En l'altre extrem, les grans finques de més 100.000 m², de les quals gairebé la meitat tenien una superfície conreada de més de 100 hectàrees. Però el factor més fonamental era la reserva de terra sense conrear, unes 10.000 hes. (el 150 % de la terra conreada) i que estava unes poques mans (bàsicament l'església i l'estat). Que restessin sense conrear no vol dir que quedessin sense emprar, segurament com a pastures o fons d'herbes i llenya. Per tant les dades de parcel·lació de 1845 cal considerar-les un mínim, especialment en el segment de les finques de més de 100 hectàrees.

¹⁹⁶ - Sobre la importància de les limitacions físiques en el desenvolupament agrari, vegeu un exemple en J. Simpson (1997).

Taula 46
Evolució de la parcel·lació segons tamany de les finques. Lleida
1845-1945

Categoríes	1845	1886	1912	1945
	Hes	Hes	Hes	Hes
Subt.<1	1.641,24	1.324,75	1.177,13	1.088,42
Subt. 1-5	3.383,53	4.050,74	4.153,25	4.477,80
Subt. 5-10	871,96	969,99	1.017,07	1.171,65
subt. 10-25	580,83	799,96	905,96	1.091,49
subt. 25-50	33,91	153,62	336,99	505,71
Subt. >50	1.048,70	9.001,36	9.532,78	9.562,05
TOTAL	7.560,17	16.300,42	17.123,19	17.897,10

Font: Elaboració pròpia a partir dels Amillaments corresponents. Per més informació, vegeu l'Apèndix 19. Per 1845 no s'han tingut en compte les finques exemptes de pagament.

L'evolució de la distribució parcel·laria de Lleida entre 1845 i 1945 és el resultat d'una triple dinàmica:

a) crisi lenta però inexorable de les finques més petites, que passen de ser el 21'7 % de la terra conreada al 6'08 %. Però aquesta davallada no només es dona en termes absoluts per la entrada en explotació de grans superfícies, que li fan perdre pes relatiu. Les parceles menors d'una hectàrea suposaven 1.641 hes. el 1845, i tan sols 1.088 hes. cent anys més tard, en una caiguda persistent que es confirma el 1886 (1.324 hes.) i el 1912 (1.177 hes.),

b) creixement de les finques intermitges (entre 1 i 50 hes.) que passen d'ocupar 4.870 hes. el 1845 a estendre's a 7.246 hes. el 1945. Es a dir, un creixement en cent anys de gairebé el 50%, increment que, a més, sembla ser molt constant en el temps,

c) la consolidació de les grans finques de més de 50 hes. que el 1945 arriben gairebé a la seva superfície màxima. El fet que aquestes finques no surtin recollides en l'amillament de 1845 fa que en termes relatius el seu creixement en el període estudiat sembli molt més important en relació a les dades reals. El més destacable d'aquest segment de parcel·les no va ser el creixement superficial, sino el procés d'intensificació productiva que va experimentar.

De les tres, possiblement la més espectacular és la crisi de les petites parcel·les de menys d'una hectàrea: menys parcel·les amb una superfície mitjana també menor. Això és més sorprenent quan tenim en compte el fet que la població de Lleida es va duplicar en el període estudiat i que el resultat hauria d'haver estat un augment de la pressió sobre la terra i una certa tendència a l'aparició d'una agricultura periurbana de petits horts.

Aquest panorama indica ben a les clares el trencament del model de creixement propi de l'antic règim que he explicat en l'apartat anterior. Si en una economia agrària de base ecològica el creixement era sempre de tipus extensiu sense economies d'escala, sembla que partir de mitjans del segle XIX es consolida unes noves formes basades en finques més grans:

“Concluyendo, todo parece apuntar a que la disolución del Antiguo Régimen y el proceso desamortizador coinciden en el campo leridano con el inicio de una nueva manera de crecimiento, o para ser más precisos, la combinación de la vieja fórmula (la extensión de superficie cultivada), con la nueva: la consolidación, como mecanismo principal de crecimiento, del trabajo intensivo en explotaciones más adecuadas en tamaño a este fin.”¹⁹⁷

La parcel·lació no fa sinó adaptar-se a l'evolució del treball agrari, a les transformacions que suposaran introduir unes explotacions més eficients gràcies a una propietat de la terra també en canvi. Per tant, per tal de comprendre més en profunditat l'abast de les transformacions en la morfologia del camp lleidatà vuitcentista, cal analitzar la dinàmica de llarga durada en el comportament de la propietat de la terra.

4.4.1. La consolidació de la propietat pagesa

El primer que calia plantejar-se al iniciar l'estudi de la propietat en un lapse de temps com el “llarg segle XIX” és què entendre en cada moment per *propietat*. R. Congost ja va evidenciar fa un temps¹⁹⁸ les dificultats d'adaptar el concepte a un estudi d'una societat en transició¹⁹⁹.

La propietat de la terra a Lleida en començar el segle XIX ha estat estudiada abundantment per diversos autors. El capdavanter i qui més hi ha aprofundit és E. Vicedo²⁰⁰, que ha estudiat les transformacions agràries a la Catalunya Occidental des del segle XVIII fins al segle XX. Ll. Pla i A. Serrano també han estudiat, encara que d'una manera més tangencial —donat l'abast més ampli del seu estudi— la distribució social de la riquesa al final del segle XVIII. Un estudi que pot trobar clarament la seva perllongació en un estudi més puntual de Q. Casals sobre l'estructures de la propietat agrària a mitjans dels segle XIX. En darrer lloc, M. Moreno ha estudiat un grup social concret, la pagesia, entrant en l'anàlisi de la seva propietat i l'accés a la renda de la terra d'aquesta classe.

De tots aquests estudis sembla desprendre's una conclusió comuna. La propietat rústica a Lleida a principis del Vuit-cents sembla caracteritzar-se per la existència de tres grans grups:

197 .- A. Jové (1993), pàg. 128.

198 .- R. Congost (1990) i R. Congost (2007). Per una primera aproximació a la propietat de la terra a l'Espanya contemporània vegeu R. Garrabou (coord.) (1992). Per Catalunya, E. Sagner (1998).

199 .- Però si la definició mateixa de propietat és ja un problema fonamental, no és menyspreable la dificultat de distingir entre la maranya que suposa el sistema de distribució de la renda de la terra en el segle XIX català, qui és propietari de la terra i qui no ho és. Davant d'aquestes objeccions he optat per una solució heurística —és propietari aquell consignat com a tal en els amillaments—, potser la més senzilla, però òbviament la que més pràctica resultava per dues raons. En primer lloc, era la que permetia més possibilitats de comparació amb recerques similars, tant referents a l'estricta àmbit geogràfic lleidatà com a estudis similars a Catalunya i a Espanya. En segon lloc permet un estudi diacrònic dels patrimonis en seguir un criteri que es va mantenir inalterable en tot el període estudiat.

Per exemple, E. Vicedo (1987) o A. Serrano i Ll. Plà (1997) pel segle XVIII, M. Moreno (1991) o Q. Casals (1999) per la primera meitat del segle XIX, o V. Bretón (1992) per l'època del franquisme.

200 .- Vegeu E. Vicedo (1991), (1993), (1995), i (1998).

a) Una classe petit camperola i/o jornalera amb un accés molt minvat o inexistent a la propietat de la terra (ja sigui aquesta propietat plena o compartida) de la qual cosa en resulta una renda insuficient que cal complementar amb el treball a jornal, bé en el camp²⁰¹, com han emfasitzat M. Moreno o E. Vicedo, o bé en una pluriactivitat molt més diversificada, com sembla suggerir el treball de Q. Casals:

“No obstant s’ha constatat que hi havia individus del sector camperol que treballaven en altres ocupacions per completar el seus ingressos, a part del treball a jornal en altres propietats. La majoria dels pagesos amb més d’una ocupació és dedicava a la ramaderia de cabres i xais, però també, n’hi havia uns quants que feien tasques menestrals com les d’espardenyers o sabaters principalment. Altrament, la recol·lecció de llenya, caragols, herbes...etc., la caça i la pesca en els comunals i en camps sense propietari eren un complement importantíssim en la supervivència del petit camperolat.”²⁰²

b) Una classe propietària amb un accés a la renda de la terra suficient com per no haver de complementar necessàriament la renda familiar amb un treball fora de la pròpia explotació. Ara bé, aquesta unitat de producció no ha d’estar formada exclusivament per terres en propietat. L’arrendament, o més fonamentalment, el contracte emfitèutic, l’establiment o l’aparceria semblen formes prou comunes (encara que potser no hegemòniques cap d’elles) d’aconseguir reproduir la pròpia unitat familiar sense haver de recórrer a la venda del treball.

c) Un tercer grup és aquell que, o bé no treballa directament les terres que posseeix, o bé, la seva propietat agrària no és sinó un complement (encara que de vegades important) a una activitat principal en un altre sector econòmic. Ara bé, aquesta distinció porta a que es donin uns tipus de propietats molt diferenciades: gran propietat per un costat, i petits horts en el segon cas.

Aquí, caldria afegir els propietaris eminents de la terra, ara bé, com ha deixat palès M. Moreno²⁰³, els residus de l’Antic Règim en l’agricultura de la ciutat de Lleida a principis del segle XIX semblen ésser, des d’un de vista econòmic, prou febles per poder considerar-los no significatius:

201 -. E. Vicedo (1995); “La petita pagesia de les terres de Lleida gaudia de propietats inferiors a les necessàries per a reproduir la unitat familiar camperola. L’obtenció d’ingressos complementaris es fonamentava en l’activitat agrària fora de la propietat pagesa i en l’aprofitament dels recursos naturals. Anar a jornal era una de les sortides que la petita pagesia tenia al seu abast. Aquesta petita pagesia i la nombrosa classe jornalera ben visible als nuclis més poblats constituïen essencialment la força de treball assalariada.”, pàg. 91, citat per Q. Casals (1999), pàg. 110.

202 -. Q. Casals (1999) pàg. 110. Caldria matisar la visió d’una classe jornalera com a embrió d’un proletariat urbà que la redacció de Casals sembla suggerir. Ans al contrari, el transvasament de treball entre els diferent sectors productius sembla ser més aviat escàs i haurà d’esperar al segle XX per concretar-se.

203 -. M. Moreno (1991), pàgs. 129-145 i, esp. 144-145.

“En principi, “l’únic” pagament de caire senyorial veritablement difós era la prestació del delme al Capítol de la ciutat. Ni primícies, ni terratge, ni parts de fruits ni joves. Si hi havia habitants sotmesos a aquests pagaments, es devia principalment al fet que explotaven terres situades més enllà dels límits de la ciutat. Els termes pròxims a Lleida dels quals el Capítol tenia la senyoria territorial –com Grealó, Montagut, ...–, per exemple, pagaven a més del delme, el terratge (...). La gran massa de la població lleidatana, no obstant, es trobava exempta d’aquestes despeses i la immensa majoria de les terres de la ciutat eren propietats alodials, el que equival a dir, terres lliures no sotmeses a exaccions senyorials”²⁰⁴

Ara bé, la migradesa de la sostracció senyorial a les terres de la ciutat, en termes quantitativs no pot amagar-nos la seva importància com a factor fonamental de vertebració de l’agricultura local. Abans de la desamortització, com ja he dit abans, entre el 50 i el 60% de la superfície rústega de l’actual municipi estava en mans de l’església, que normalment dividia les seves terres entre colons amb llicències de conreu i l’arrendament de grans parcel·les per a pastures i aprofitament d’herbes. L’ús habitual era que les llicències de conreu tinguessin una extensió d’uns 10 jornals, suficient per la reproducció d’una família camperola, i fins i tot, per generar un petit estalvi.

E. Vicedo, en parlar de les condicions de reproducció econòmica de les explotacions camperoles, ha posat de manifest la poca importància que aquestes terres senyorials van tenir en el conjunt de les *terres de Lleida* degut, precisament, a la superfície d’aquestes llicències de conreu, que situa per sobre de les 7 hectàrees, la qual va fer que pocs jornalers accedissin a la terra²⁰⁵. De totes maneres, en el cas del municipi de Lleida, aquestes terres establertes amb colons són prou importants per modificar substancialment l’accés a la renda de la terra i per incidir en la seva evolució, per la qual cosa les tindrem en compte alhora d’analitzar les variacions en la quantitat dels propietaris de la terra.

Com hom pot suposar la terra, com qualsevol altra de les formes de riquesa, va anant canviant de mans durant el segle XIX, tot i la marcada tendència a l’estabilitat que domina l’estructura de la propietat rústica a Catalunya en l’època contemporània²⁰⁶. La dinàmica de la propietat de la terra en la primera meitat del segle XIX, ha estat caracteritzada per M. Moreno per un doble procés: augment del nombre absolut dels petits propietaris (passen de 1.543 el 1808 a 1.743 el

204 - M. Moreno (1991) p. 143. Cal recordar, també, que M. Moreno s’està referint a un terme municipal diferent del d’ara, al qual durant tota el segon terç del segle XIX se li van anant afegint partides fins a completar un terme municipal gairebé un 50% major i que acabarà constituint un dels municipis més extensos de Catalunya.

205 - E. Vicedo (1993); “De ahí la trascendencia, de cara a la problemática de la reproductibilidad, del proceso de colonización agraria que se desarrolla en las tierras de Lleida en la segunda mitad del siglo XVIII, y de forma especial en su último tercio. Esta colonización se basa en el desarrollo de la producción cerealística, predominando el trigo, aunque en ocasiones la vía se basa en la expansión de viña o del olivar.

(...)Pero el proceso de colonización no afectó de forma uniforme a la sociedad campesina. Pocos jornaleros accedieron a tierras colonizables y la mayoría de las tierras se repartieron en lotes superiores a 7 hectáreas dejando al margen a la mayor parte del pequeño campesinado.”p.. 56-57.

206 - Vegeu l’estat de la qüestió que en fa E. Saguer (1998).

1840); i manteniment de la concentració de la propietat rústica, aspecte aquest darrer que matisaré més endavant.

El primer fenomen ha estat ben explicat per tots els autors que s'han dedicat a estudiar l'agricultura de les terres de Lleida en els darrers anys del segle XVIII: el creixement demogràfic de la ciutat des de 1785 fins a mitjans del segle XIX va provocar una pressió creixent sobre la terra que segurament es va solucionar amb l'accés de més individus a la propietat, especialment important en la categoria més humil, on els posseïdors de menys de 5 jornals passen de 967 el 1808 a 1.250 el 1840. Ara bé aquest procés es realitza en el sí d'aquesta mateixa classe. Les parcel·les de menys de 5 jornals no varien ni en quantitat ni en extensió en aquests anys. El que va passar és que els propietaris més petits amb més d'una parcel·la en van perdre alguna, situació que s'adiu perfectament amb una conjuntura de baixos salaris i pitjors preus agraris, i que va comportar a que els més petits propietaris perdessin una part del seu lot de terres. De fet, a mesura que la població de la ciutat creixia en habitants, també ho feia el nombre de propietaris, tot i que el nombre d'habitants creix sempre més ràpid, com es pot veure en la Taula 47.

Taula 47
Evolució dels propietaris de Lleida (1787=100)²⁰⁷

	població	pob act masc	pob act agr masc	propietaris	petits prop.	resta prop.
1787	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
1845	131,71	141,85	146,36	128,18	142,45	105,54
1886	209,87	193,97	262,06	130,66	134,35	124,82
1912	236,12	226,37	255,06	165,12	173,20	152,32

Font: Elaboració pròpia a partir dels censos i amillaments corresponents. Entenem per petits propietaris els que acumulen menys de 5 hes.

Entre 1787 i 1845 es produeix un increment del nombre de propietaris molt similar al d'actius que treballen en el camp. Així, a finals del segle XVIII un de cada de 13 lleidatans era propietari de terres, dada que es repeteix al 1845. No és la quantitat de gent amb accés a la terra, per tant, el factor de canvi més remarcable de la primera meitat del segle XIX, sinó, més aviat, les diferències en aquest accés, és a dir, la polarització social en la propietat de la terra. Aquest procés és el que ha descrit M. Moreno quan parla de repartiment de la propietat i proletarització camperola:

“Així doncs, què és el que ha succeït en aquesta primera meitat del segle XIX? En primer lloc , i pel que respecta a la terra, assistim a un empitjorament a nivell general de la situació dels pagesos lleidatans. Un empitjorament que

207 .- La població activa de 1886 és realment la de 1870, mentre que la real devia ser força similar a l'evolució de la població agrària. Això porta a una distorsió de l'evolució de la població activa que molt probablement va ser bastant paral·lela a la de la ciutat com es pot veure en el Capítol 2on. El llinar que he considerat per diferenciar grans i petits propietaris és el de posseir més o menys de 5 jornals de terra.

comença a finals del segle XVIII i que el context de crisi i inestabilitat continua d'aquesta primera meitat del segle XIX perllonga en el temps. La terra es fragmenta en parcel·les cada cop més minúscules; les propietats van disminuint en el temps seguint la mateixa tendència; la frontera que marca les tenències independents de les que no assoleixen la reproducció sembla cada cop més difícil de conquerir; com a conseqüència, la població jornalera i petita pagesia-jornalera augmenta irremesiblement; la "proletarització" del conjunt és un fet."²⁰⁸

Aquest fet es repeteix constantment en tot el conjunt espanyol, com ha posat de manifest el Grupo de Historia Agraria de Múrcia quan troba que la propietat de la terra s'ha polaritzat i també s'ha concentrat²⁰⁹.

De fet, per tant, la polarització acompanya, més aviat, a la concentració que no pas a la distribució de la terra, ja que també cal tenir en compte, aquells que no tenen terra. Així, el 1785, per cada 100 pagesos hi havia 82 propietaris (no tots pagesos, és clar), mentre que el 1845 la xifra s'ha reduït a una ratio de 72 a 100. Més gent no tenia accés a cap terra, i les famílies que en posseïen poca abans, generalment en tenien menys 50 anys més tard. La raó d'aquest procés està, com veurem més endavant, en la conjuntura econòmica catalana i espanyola de la primera meitat del Vuit-cents, on la baixada continua dels preus agraris, però també dels salaris, va provocar la millor viabilitat de les grans explotacions i l'endeutament de les més petites²¹⁰.

Aquests anys adversos, però, sembla que van tenir una inflexió cap a mitjans de segle amb la recuperació dels preus agraris. És llavors quan comença una nova dinàmica en l'estructura de la propietat de la terra, caracteritzada per un doble procés: en primer lloc, la consolidació de la propietat plena de la terra per part dels grups benestants; però també, un procés de fort creixement del camperolat propietari.

Aquesta conjuntura favorable ho va ser més, evidentment, per als propietaris de lots de terra d'una grandària mitjana i gran. Segons Garrabou, Pujol, Colomé i Saguer, aquesta situació incitava als propietaris al conreu directe de les heretats, tendència només frenada per la necessitat d'una borsa de treball temporal disponible com podien ser els petits arrendataris o aparcers²¹¹. El propietaris grans són ara els que augmenten en gairebé una quarta part el seu nombre. Aquest

208 .- M.Moreno (1991) p. 161.

209 .- Grupo de Historia Agraria de Murcia (1992) "Los datos evidencian un alto grado de concentración y una fuerte polarización hacia mediados del siglo XIX, ambas más pronunciadas que a fines del siglo XVIII", pàgs.. 170-171. El mateixos autors citen com a exemples els casos de Girona, València, Andalusia, Múrcia, o Galícia estudiats respectivament per R. Congost, S. Calatayud y J. Romero, A. M. Bernal, M.T. Pérez Picazo, y P. Saavedra y R. Villares.

210 .- P. Pascual (1990) ha descrit les conseqüències socials d'aquests anys de crisi econòmica: "la depressió econòmica que s'inicià després de la guerra del Francés, caracteritzada per grans desequilibris en els sectors més dinàmics de l'agricultura i de la indústria catalanes i per un intens procés deflacionari, determinà, com és ben conegut, dificultats generalitzades d'adaptació per part de la pagesia a una situació d'ensorrament dels preus agrícoles, que afectà més intensament, sens dubte, parcers i rabassaires, tot i que també comportà que els amos de les masies es veiessin abocats a un penós ajustament entre uns ingressos monetaris decreixents i unes despeses que no era possible disminuir en magnituds equivalents", p.80.

211 .- R. Garrabou, J. Pujol, J. Colomé i E. Saguer (1992) pàgs. 45-48.

augment de la gran propietat té el seu contrapunt, en la disminució del nombre absolut de petits propietaris de menys de 5 jornals, i només creixen en nombre els petits propietaris de menys d'un jornal.

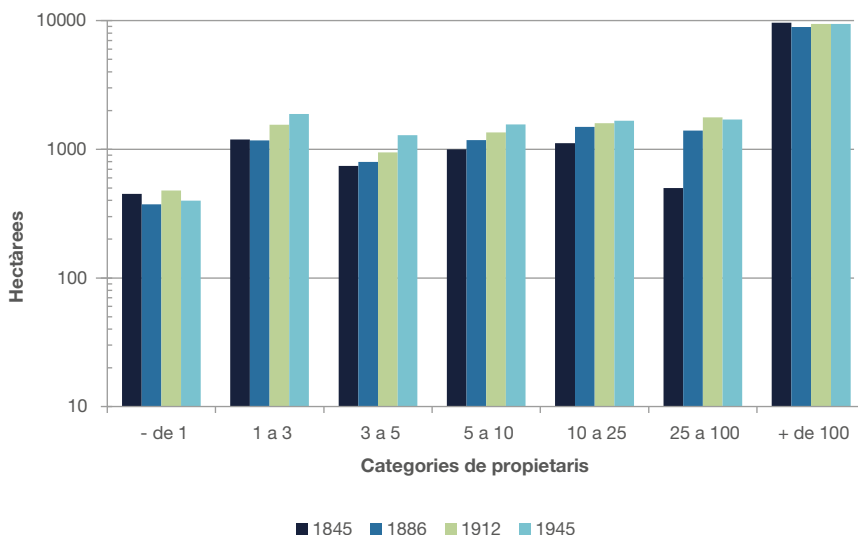
Lleida es va veure afectada, per la crisi agrària de finals de segle. Aquesta crisi va tenir dos efectes sobre les formes de conreu i de treball de la terra: per una part va ajudar a canviar les estructures de propietat tradicionals, en arruïnar molts petits propietaris; per altra part, va ajudar a canviar les formes de conreu tradicional en provocar l'absentisme dels propietaris, ja que, donat el baix rendiment de la terra, els grans propietaris optaren per deixar el conreu en mans de parcers que en alguns casos no eren altra cosa que els antics propietaris o colons, ara desposseïts per una davallada excessiva dels preus del blat. Josep Lladonosa ha descrit el procés de proletarització que va patir el camp lleidatà en els darrers anys del segle XIX:

“La problemàtica econòmica en començar el nou-cents no ofería cap aspecte afalagador per al pagès del horta, almenys quan es refereix al terme de terratge o tenien la terra en arrendament. Recordem el Cadastre de 1716 en què la majoria de llauradors cultivaven terra pròpia. Quin fenomen havia ocasionat semblant transformació? Les males anyades? No, perquè era una circumstància de tots els temps. Es tracta d'una problemàtica encara no estudiada fins avui. El cas fou que els minifundís, la petita propietat, queia sovint en mans d'usurers i especuladors. El segle XX, doncs, s'inicia amb què posseïen més terra els botiguers, els rendistes i els grans propietaris urbans que no els pagesos.(20).

Aquesta “problemàtica”, com l'anomena en Lladonosa, ja era vista pels propis contemporanis, malgrat les diferents causes que hom li trobava.

Es a dir entre 1845 i 1912 a Lleida, quanta més terra tenia un interval de propietaris, més va créixer aquell grup. Segurament els beneficis originats per una conjuntura de preus alts va afavorir l'augment de les heretats, l'extensió de conreus cap a zones abans incultes, la posta en explotació d'alguns erials desamortitzats, i fins i tot la concentració de la propietat en explotacions més grans tal com ja vam veure en l'evolució de l'estructura de la parcel·lació.

Gràfic 43
Evolució de l'estructura de la propietat a Lleida segons intervals de propietaris (1845-1945) (Gràfic semilogarítmic en hectàrees)

Font: Elaboració pròpia a partir dels amillaments corresponents.

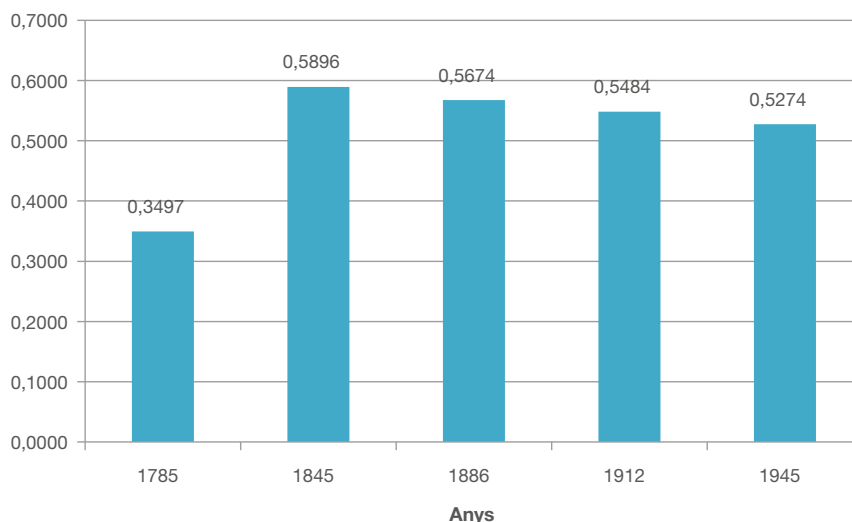
Tot aquest procés acabarà en una situació de concentració de la propietat de la terra en unes magnituds desconegudes per la ciutat de Lleida fins aquell moment. Si el 1845, 13 de cada cent lleidatans posseïen alguna terra, el 1886 només en tenien accés un 8,6 per cent.

En termes de la pagesia local, la situació és, si més no, igualment desencorajadora; de 72 propietaris per cada 100 actius agraris passem a una relació 4 a 10. Aquesta abundància de pagesos sense terra, encara devia fer més acusada la davallada dels salaris agrícoles, amb el conseqüent augment dels nivells de pobresa, i per tant les conseqüències demogràfiques i socials que se'n derivaren.

4.4.2. El creixement intensiu en el marc d'una agricultura tradicional, 1886-1930

L'augment del nombre de parcel·les com a conseqüència de l'augment demogràfic i, al mateix temps, la concentració de la superfície de la terra en explotacions mitjanes, no només es deté al segle XIX, sinó que és una constant fins a ben entrat el segle XX. Respecte a l'evolució de l'estructura de la propietat de la terra entre 1845 i 1944, l'enorme coincidència entre les xifres de 1886 amb les de 1944 malgrat els gairebé 60 anys transcorreguts entre les unes i les altres sembla indicar una frenada del canvi iniciat en la primera meitat del segle. Amb tot, es poden subratllar alguns trets que poden ajudar a distingir almenys 2 fases: una, anterior a la crisi finisecular, i una altra, que abastaria el primer terç del segle XX.

Gràfic 44
Evolució de l'índex de Gini de concentració de la propietat de la terra 1785-1945

Font: per 1785 E. Vicedo (1991), per la resta, elaboració pròpia a partir dels Llibres d'Amillament, anys corresponents. Les dades de 1845 estan completades amb el llistat de finques exemptes que no consten en el catastro de 1785.

Una ràpida ullada a l'evolució de la propietat de la terra entre 1845 i 1944 (Taula 47) mostra com el principal creixement en la grandària de les propietats entre 1845 i 1886 es dona, en les propietats entre 10 i 50 has. (entre 23 i 115 jornals). Dit d'una altra manera, són les explotacions mitjanes-grans les que estan en disposició d'acumular un excedent suficient com per comprar i/o posar en explotació més quantitat de terres, encara que el procés de desamortització tampoc no havia de resultar aliena a aquesta dinàmica.

Aquesta expansió de les propietats mitjanes no es fa ni a costa dels petits propietaris ni tampoc de l'erosió dels grans latifundis, sinó a partir del conreu de noves terres que, fins a construcció de les grans obres de regadiu el 1861 i el 1909 no eren rendibles.

Taula 48
Evolució de la propietat a Lleida (1845-1944)
(hectàrees per intervals) ²¹²

categories	1845	1886	1912	1945
- de 1	450,78	373,67	479,29	399,40
1 a 3	1.191,32	1.169,45	1.551,77	1.878,37
3 a 5	740,82	795,94	947,14	1.289,53

212 .- La columna de "1845" representa la terra consignada al catastro de 1845 més les grans finques desamortitzades que no hi estaven incloses..

5 a 10	997,95	1.177,04	1.352,68	1.559,72
10 a 25	1.117,30	1.492,00	1.598,06	1.669,68
25 a 100	498,64	1.398,49	1.768,75	1.699,04
+ de 100	9.644,82	8.928,48	9.425,40	9.397,50
Total	14.641,64	15.335,05	17.123,09	17.893,25

Font: Elaboració pròpia a partir dels amillaraments corresponents.

Molt diferent sembla ser el creixement de la quantitat de terra entre 1886 i 1944. En primer lloc cal referir-se al fort augment de les terres que apareixen en l'interval de superfícies menors de 5 hectàrees. Dues poden ser les causes més probables: en primer lloc, el notable augment de propietaris producte al seu torn de l'augment de població i que accedeixen a les terres menys rendibles, davant l'escassetat de terra cultivable; i, en segon lloc, el final de nombroses ocultacions i defraudacions del amillarament, com a resultat de les millores obtingudes en a l'àmbit recaptatori en el primer terç del segle²¹³.

La superació de la crisi finisecular a la nostra comarca i el creixement agrari del primer terç del nostre segle es va fer sobre la base de combinar la vella forma extensiva, juntament amb una volta a l'establiment de colons, i tot això juntament amb un canvi en les infraestructures de les grans explotacions agrícoles que es fan viables mitjançant la utilització de la mà d'obra provinent de les petites parcel·les insuficients per mantenir a una família camperola.

Taula 49
Propietat rústica segons residència dels propietaris, Lleida i Alpicat, 1886

	HECTAREAS	RLIR	FINQUES	Prop.	ptes/ prop	ptes/ha	hes/prop
Lleida i Alpicat	8.205,67	334.563	3425	1.543	216,83	40,77	5,32
Ponent	625,58	35.870	404	259	138,49	57,34	2,42
Resta Catalunya	3.375,00	58.706	159	53	1.107,66	17,39	63,68
Aragò	3.018,33	33.466	42	15	2.231,07	11,09	201,22
Resta Espanya	4.790,33	26.047	6	4	6.511,75	5,44	1.197,58
Ignorat	102,64	5.462	41	19	287,47	53,21	5,40
Total forasters	11.809,24	154.089	611	331	465,53	13,05	35,68
Total	20.117,56	494.114	4077	1.893	261,02	24,56	10,63

Font: Amillarament de Lleida i Alpicat. S'han corregit les superfícies amillarades dels grans latifundis amb les del catastro de 1945

213 Una altra explicació molt diferent em mereix, no obstant això, el fort creixement de les finques de més de 50 has. en termes absoluts. Segurament, això respon a la posada en cultiu de majors superfícies en Raimat o Suchs, així com nous mesuraments a Gimènells.

En darrer lloc, resta per analitzar la residència dels propietaris consignada en els amillaraments²¹⁴. Els propietaris no residents als municipis de Lleida i Alpicat es poden dividir en dos grans grups. En primer lloc, els que residien en municipis propers, que bàsicament són propietaris modestos amb una propietat de menys de dues hectàrees per propietari però concentrada en terres de bona qualitat. La major són agricultors de municipis veïns que compren terres en partides properes al seu lloc de residència, però també es registren propietaris absentistes d'altres municipis de contrades veïnes.

En segon lloc es troben la resta de propietaris. El valor de les seves heretats està en funció directa de la distància de la seva residència fins a Lleida. Són tan sols 72 propietaris, però acumulen gairebé el 60% de la superfície municipal de Lleida i Alpicat. Aquesta estructura es va mantenir amb poques alteracions durant el primer terç del segle XX²¹⁵.

4.5. Conclusions

Atenen a les dades de parcel·lació, es poden diferenciar cinc tipus de zones rústiques. Un d'aquests tipus estaria format per les zones anomenades Balafia, Horta, Cap-pont, Alpicat, Rufeia i Marimunt, situades a les marges del Riu Segre i del Canal de Pinyana. Aquestes zones es caracteritzarien per una propietat minifundista, amb el domini del reg i conreus intensius.

Un segon tipus de zona rústica, com ara les zones de Torres, San Just, Granyena o Grealó, es caracteritzarien per formes de parcel·lació i propietat també molt fragmentàries, però amb un conreu cerealícola més important i una superfície per finca bastant superior.

Un patró més residual és el de les finques de secà amb una gran fragmentació de la propietat. Aquest model, predominant en les zones del secà esquerra i del secà dreta (també cridades Palauet i Malpartit) representen zones d'una agricultura extensiva de secà. També trobem aquest mateix patró en la zona nord de Vinatessa.

En darrer lloc, els amplis latifundis, que representen el 60 per cent del territori estudiat, caracteritzats, alhora, per una concentració enorme de propietat (sis propietaris s'ho reparteixen gairebé tot) i per una baixa intensitat en els conreus²¹⁶.

En definitiva, pot dir-se que la configuració del camp en la zona de Lleida està fortament influïda, a més a més del reg i les condicions del terreny, per la formació d'una incipient agricultura periurbana que augmenta considerablement el preu, la parcel·lació i la propietat d'aquelles zones més susceptibles d'absorbir el creixement de la ciutat a llarg termini i, també, augmenta la parcel·lació d'aquelles

214 .- Hem escollit com a mostra l'amillament de 1886 per que és el que millor informació proporciona dels propietaris forasters. Les dades en els amillaments de 1912 i 1945 reflecteixen variacions molt menors i no alteren la situació descrita.

215 .- Per les transformacions de l'estructura de la propietats en la zona regada pel Canal d'Aragó i Catalunya, vegeu V. Bretón (1990) i (2000)

216 ⁶- En algun cas, com ara Raimat (2.786 hes.), la major part de la seva extensió no era conreada. Raimat va servir com a lloc per a caceres fins que Manuel Raventós ho va comprar i el va regar a començaments del segle XX. Mir i Comas, R.M. (1943).

zones destinades a la localització de les cases de camp per la classe mitja o dels petits horts d'autoconsum.

L'estudi de la desigualtat en l'accés a la propietat de la terra mitjançant l'estudi de les fonts fiscals té el perill de centrar l'atenció en l'estructura de la propietat de la terra i no en la renda que d'aquesta se'n extrau. Així doncs, i com una forma indirecta de ponderar la distribució de l'accés a la riquesa dels propietaris hem estudiat tant la distribució de la Riquesa Líquida Imposable com del nivell d'endeutament per categories de propietaris.

Encara que el punt de partida a principis del segle XIX sigui el d'una terra sense gaires càrregues senyoriales també es pot observar que una tercera part estava en mans de l'església que en treia fruit tant mitjançant l'establiment de colons, com mitjançant establiments permanents, com mitjançant l'arrendament d'algunes parcel·les o d'aprofitaments diversos. Gràcies als treballs d'Enric Vicedo coneixem les condicions de vida i el nivell d'excedents d'aquestes explotacions.

La dissolució de l'Antic Règim i el procés desamortitzador coincideixen en el camp lleidatà amb l'inici d'una nova manera de creixement, o per ser més precisos, la combinació de la vella fórmula (l'extensió de la superfície conreada), amb la nova, la consolidació, com a mecanisme principal de creixement, del treball intensiu en explotacions més adequades en grandària a aquesta fi.

El creixement dels preus agraris en aquests anys no pot ocultar les enormes oscil·lacions d'aquests. Així per exemple el preu del blat entre 1853 i 1854 cau un 20%. No és cap coincidència que entre 1840 i 1870 trobem un fort augment de la sobremortalitat, i que la mortalitat infantil tingui unes puntes tan importants els anys de males collites, quan la pobresa es transformava, pura i senzillament, en misèria i gana.

Tot i això, Lleida continua sent, des de principis del segle XIX fins al 1930, una agro-ciutat, i l'impacte de les conjuntures agràries continuen sent fonamentals per entendre l'evolució de la ciutat i els canvis socials que s'hi produïren. Els agricultors lleidatans de principis del segle XIX eren pagesos d'una horta amb unes petites propietats molt fragmentades que practiquen una agricultura periurbana d'auto-abastiment combinada amb una producció destinada al mercat centrada en el cereal. L'ampliació de les terres regades el 1860 pel Canal d'Urgell i el 1906 pel Canal d'Aragó i Catalunya beneficià precisament les zones del terme municipal amb les parcel·les més grans i els grans latifundis. Per això entre 1845 i 1912 sols es produeixen canvis molt petits en l'estructura de la propietat de la terra i que en res fan pensar en una millora substancial de la situació de les famílies camperoles. Tot i això, tampoc res ens fa pensar que la seva situació empitjorés. Més enllà de les fluctuacions anuals, la desaparició del delme i l'ampliació del reg devien beneficiar l'augment de l'estalvi en les famílies agricultores.

Els anys 80 van iniciar-se amb una conjuntura encara favorable per a l'agricultura i la crisi no va arribar a Espanya d'una forma important fins a mitjans de la dècada. Si aquesta era una crisi essencialment bladera, va ésser el blat el principal perjudicat per l'evolució dels conreus en la zona: la importància del blat era indiscutible a començaments dels anys 80 del segle XIX amb 114.000 de les 572.972 Hectàrees conreades de la província; el 1909 la superfície conreada era sols de 79.763 Ha.

La crisi provocada per les males collites i la pandèmia de 1885 provocaren un procés de concentració de la propietat, que s'agreuja a partir del 86 amb pitjors collites, seguides d'una nova caiguda dels preus del blat. Els petits pagesos propietaris no tenien recursos econòmics necessaris per al canvi de conreus. Es per això que apareix el pagès d'horta, que per una part continua posseint una petita propietat de regadiu, i per altra es veu forçat a treballar per altri, en règim de parceria, o com arrendatari, o encara, com a senzill jornalier assalariat.

La propietat rústica està fortament concentrada, amb una forta intervenció de capitals forasters, que adquireixen les terres amb una productivitat per superfície menor però que, com demostren les xifres d'endeutament, en les zones menys rendibles de la zona estudiada. Aquesta rendibilitat està fortament condicionada, al mateix temps, pel tipus d'explotació i parcel·lació de la terra. En general, les parcel·les més petites es troben en les zones de conreu intensiu i regatge. Al contrari, les parcel·les més grans tant sols són rendibles (donat el nivell de mecanització) en formes d'explotació extensives, generalment situades en zones de secà on la parcel·lació està menys fragmentada. Aquesta rendibilitat diferencial es reflecteix en les formes de propietat (i segurament de tinença). L'extensió dels regs durant tota la segona meitat del segle XIX i principis del segle XX no va variar de manera substancial l'estructura de la propietat de la terra però si va assegurar, en canvi, els beneficis d'aquests grans latifundis mitjançant un reg eventual que feia molt més segurs els conreus extensius de cereal i vi²¹⁷.

217 .- Vegeu J.J. Mateu (2001).

Conclusions

L'objectiu d'aquesta recerca ha estat esbrinar els mecanismes pels quals la societat lleidatana va superar els límits al creixement marcats pel sistema econòmic i social tardo-feudal i adoptar una forma de desenvolupament basada en l'augment de la importància del capital humà, la reducció dels factors del creixement vegetatiu tot obtenint unes formes més eficients de creixement demogràfic, i un ús intensiu dels factors de producció. Així les relacions mútues entre canvis socials i econòmics com ara la modernització demogràfica, la urbanització, l'alfabetització, el desenvolupament d'una agricultura intensiva o el creixement del sector dels serveis donaran com a resultat la configuració d'una societat lleidatana del primer terç del segle XX qualitativament molt distinta de la que havia vist néixer la contemporaneïtat.

La ciutat de Lleida va créixer a uns ritmes distints entre el final del segle XVIII i principis del segle XX. Un cop superada la crisi de la guerra napoleònica i la consegüent caiguda dels preus agraris a tota Europa i també a Catalunya —tal com ho ha descrit Josep Fontana—, la capital del Segre va créixer a un ritme molt similar al de la resta dels municipis de la Catalunya Occidental gràcies a un elevat estoc de terra sense conrear i la demanda creixent del mercat litoral que impulsava els preus agraris a l'alça. Fruit d'aquesta llarga fase de creixement, la ciutat va passar dels poc més de deu mil habitants amb què havia començat el segle a prop dels vint mil a mitjans de la centúria. Aquesta conjuntura favorable s'estroncà a partir del còlera de 1854.

Durant tota la segona meitat del segle XIX la ciutat s'estancà en una població que va oscil·lar entre els vint mil i els vint-i-dos mil habitants, mentre que el territori que l'envolta fins i tot va perdre població. Ni la construcció de grans infraestructures com ara el Pla Nacional de Carreteres, la posada en marxa del Canal d'Urgell o l'arribada del ferrocarril podran deturar el degoteig de la població del Ponent català. La crisi bladera dels anys 80 i la crisi de la fil·loxera, més tard, no faran sinó agreujar la situació del món rural lleidatà.

En canvi, amb el nou canvi de segle la situació torna a ser clarament favorable per al camp lleidatà, però ara la capital provincial superarà en molt el creixement del territori que l'envolta i fins i tot sobrepassarà la taxa d'augment del conjunt de les ciutats catalanes i espanyoles.

Per tal de comprendre les causes d'aquests ritmes de creixement poblacional tan distints cal analitzar l'evolució dels principals indicadors demogràfics, especialment si volem esbrinar quina part en aquesta evolució és deguda al creixement vegetatiu i quina part és atribuïble als saldos migratoris. Aquesta era una qüestió que encara restava oberta en la historiografia local a principis del segle XXI.

La construcció d'una sèrie gairebé ininterrompuda de la mortalitat a Lleida des de 1841 fins el 1930 ens permet constatar una caiguda tendencial de la mortalitat en el període descrit amb dues fases distintes. Una lleu caiguda de la mortalitat ordinària des de mitjans dels anys 70 i la desaparició de les crisis de mortalitat a partir del darrer decenni del segle XIX. Aquest comportament s'adiu perfectament amb el que coneixem de la resta de capitals catalanes. Aquesta minva de la taxa de defuncions està sens dubte protagonitzada per la caiguda de la mortalitat infantil

durant tot el segle XIX. La reducció de la taxa de nens morts sense batejar en la Parròquia de Sant Joan enllaça perfectament amb la davallada de les defuncions dels nens en el seu primer any de vida que hem pogut comptabilitzar des de 1844 fins a 1915.

Aquesta caiguda de la mortalitat infantil, sols interrompuda per crisis episòdiques de sobre-mortalitat a causa d'epidèmies (com el 1875 o el 1885), també presenta uns ritmes propis. Una primera fase al segle XIX, que es perllonga fins a la dècada de 1860, en què es va passar de nivells superiors al 30% d'infants difunts a taxes inferiors al 20%. Una segona etapa, iniciada en els darrers anys del segle i que es perllonga fins als anys 30 del segle passat, quan la societat lleidatana va aconseguir reduir la mort dels seu nadons a nivells propers al 10%.

També hem pogut reconstruir els naixements a la ciutat des de mitjans del segle XIX fins al 1920, malgrat disposar d'unes dades registrals de pèssima qualitat. Aquest càlcul de la natalitat ha estat elaborat mitjançant la tècnica retrospectiva de calcular els naixements esperats a partir dels nens censats, tot obtenint un coeficient que permetés reconstruir la xifra d'inscripcions registrades. Les xifres obtingudes demostren un nivell de coherència molt alt amb la resta d'indicadors que coneixem, especialment en els dos primers decennis del segle XX.

La sèrie resultant ens indica una reducció de la natalitat molt similar a la taxa de mortalitat durant tot el segle XIX. Unes taxes de mortalitat relativament elevades combinades amb una natalitat que es va reduir a un ritme fins i tot superior a la reducció del percentatge de les defuncions, es traduïren en un balanç vegetatiu negatiu al llarg de tota la segona meitat del segle XIX. Com va exposar Josep Lladonosa, la societat lleidatana es caracteritzava per uns creixements vegetatius negatius que compensava amb migracions procedents de la Catalunya Occidental i de la franja oriental aragonesa.

Amb el segle XX la situació es capgirà, i els naixements no sols augmentaren en nombre sinó que ho van fer fins situar-se a nivells molt superiors a la resta de Catalunya fins assolir taxes de natalitat molt similars a les de l'Espanya interior. Tot i aquesta remuntada dels naixements, un cop superada la Gran Guerra europea la taxa de natalitat lleidatana va tornar a igualar-se amb la de la resta de les capitals catalanes.

L'evolució dels naixements molt poc té a veure amb canvis en la nupcialitat, doncs les taxes de matrimoni tendeixen a ser molt estables durant tot el segle XIX, amb una reducció de poc més de 4 punts percentuals entre 1860 i 1920. És més, el nombre de solters a la ciutat era relativament alt, tot i que en aquest fet hi devia influir el contingent militar que es va situar en uns mil soldats de tropa entre 1877 i 1930.

Sens dubte, les causes d'aquest augment dels naixements en els primers anys del segle XX cal cercar-les en l'augment de la fecunditat per dona i, molt especialment, en la recuperació de la fecunditat matrimonial.

La fecunditat de les dones casades a Lleida en començar el segle XIX es situa a uns nivells del 70%, molts similars al de la resta Catalunya, i el 1860 encara es mantenien en taxes molt altes, als voltants del 60%. En canvi, la caiguda dels nivells de fecunditat a partir d'aquell moment és molt més intensa que a la resta de

Catalunya, tot situant-se en uns nivells inferiors al 50%, quan al Principat l'Índex de Fecunditat Matrimonial es mantenia sempre per sobre d'aquest guarisme. La recuperació dels naixements en la ciutat entre 1900 i 1910 és atribuïble a un retorn a uns nivells de fecunditat dins el matrimoni propis de la Catalunya de 1890. Les expectatives familiars, davant de taxes de creixement de la demanda de treball molt altes, van fer augmentar els fills per matrimoni. Malgrat l'increment de la fecunditat, les elevades taxes d'immigració entre 1900 i 1920, venen a indicar que l'elevada taxa de natalitat va ser insuficient per cobrir les oportunitats de treball que anaven sorgint ràpidament. Malauradament, aquest període d'eufòria va durar ben poc, i en els anys de la Dictadura de Primo de Rivera es va aturar aquest creixement.

Una baixa natalitat unida a unes crisis recurrents de sobre-mortalitat en condicions de migració nul·la, haurien d'haver resultat en una estructura per edats amb poca població adulta, però la immigració va ajudar a emplenar els buits deixats en la piràmide d'edats al llarg de tot el segle XIX. El resultat va ser una població en edat de treballar força estable, ja que la progressiva reducció de la natalitat anava compensant la caiguda de la mortalitat infantil. Aquest equilibri es trenca al segle XX amb el canvi de tendència de la natalitat, però l'onada migratòria estabilitza la taxa de menors d'edat en relació al percentatge d'adults. La taxa de majors de seixanta anys augmentà i gairebé es duplicà el 1877 respecte 1789, per mantenir-se després també molt estable en el 6% de la població total. Malgrat una piràmide d'edats no gens desfavorable, les taxes d'activitat es situen durant tot el període objecte d'aquesta recerca en nivells molt inferiors als catalans i als de la resta de municipis de la província. Aquest fenomen molt probablement deu estar relacionat amb la major taxa de jubilats procedents dels sectors dels serveis que es localitzaven en la ciutat.

També hem reconstruït l'evolució de la població activa des de 1787 fins a 1930, amb indicadors elaborats mitjançant fonts fragmentàries el 1845, i el 1870, complementats amb les dades procedents dels censos entre 1900 i 1930.

No hem pogut establir dades fiables sobre l'evolució de l'activitat laboral de la dona, tot i que fonts indirectes fan pensar que devia ser molt més alta que allò que indiquen els censos, especialment en el món agrari i en el del comerç.

L'alfabetització total es manté en nivells molt similars als de tot el territori català i en general al de tot el llevant espanyol, entre 1860 i 1920. Ara bé, mentre que la ciutat de Lleida s'anticipa a la reducció del diferencial d'alfabetització respecte a la resta de Catalunya, la relació entre homes i dones es va estancar a partir del canvi de segle, mentre a la resta de Catalunya la *ratio* es va continuar reduint. El més sorprenent és que en el món rural lleidatà s'anessin igualant els nivells d'instrucció entre homes i dones i, en canvi, a la capital no es donés cap avenç significatiu en els primers anys del segle XX. Potser les onades migratòries que arriben a la ciutat aquells anys varen atreure una població masculina més instruída, mentre que les ofertes de treball per a les dones no demanaven aquest nivell d'escolarització. Aquesta hipòtesi es fonamenta en què, malgrat tot, el diferencial sexual d'alfabetització s'estanca, tot i que les dones lleidatanes catalanes continuen gaudint durant els primers anys del segle XX d'uns nivells d'instrucció més alts que el del conjunt de dones catalanes.

Respecte a l'evolució de l'estructura productiva, es pot apreciar un manteniment del treballadors ocupats en el sector primari i secundari durant el segle XIX i un lleuger augment dels treballadors dedicats al sector serveis, especialment durant la segona meitat del Vuit-cents. En canvi, entre 1900 i 1930 els actius agraris cauen tant en termes absoluts com, sobretot, en termes relatius, mentre que s'intensifica el creixement del sector serveis. Però el fet més destacable és el ràpid creixement de l'ocupació industrial, que s'havia mantingut molt estable en els mil actius durant tota segona meitat del segle XIX i que augmenta fins multiplicar per cinc el nombre de treballadors industrials masculins entre 1910 i 1930. En termes relatius, el pes del sector industrial en l'ocupació passa del 15% en què s'havia mantingut entre 1850 i 1900, a representar en poc menys de 30 anys el 40% del total d'homes ocupats.

Ara bé, una part d'aquest creixement és fictici ja que, en realitat, els actius sense treball que fins el cens de 1920 s'adscrivien a l'agricultura, el 1930 s'adscriuen a la indústria, encara que la seva major part devien ser treballadors que anaven ocupant-se de manera estacional com a jornalers en els camps lleidatans i que ho simultaniejaven amb altres tipus de feines temporals. Tot i aquesta matisació, resulta evident que el sector industrial va tenir una important arrencada en el primer terç del segle XX. La crisi de les activitats menestrals entre 1787 i 1870 va donar pas a una fase d'industrialització accelerada entre 1900 i 1930.

Per tal d'esbrinar quins van ser els sectors que van protagonitzar aquest creixement industrial, s'ha triat una via comparativa tot esbrinant el nivell de concentració de cada sector econòmic respecte a la província, la resta Catalunya i el conjunt de capitals de província espanyoles el 1920.

Respecte a la província o Catalunya, no hi ha sectors en els que Lleida s'especialitzi, ja que la ciutat concentra, respecte al territori de la Catalunya rural, gairebé tots els sectors industrials i de serveis excepte la indústria tèxtil i la química. Però quan comparem l'estructura productiva de Lleida amb la del conjunt de les capitals de província espanyoles, hi destaca, en termes d'especialització, la indústria de l'alimentació i, en termes de grandària relativa, la indústria de la impremta i el llibre, l'ornamentació i resta de sectors dedicats a les arts, els funcionaris i militars, així com els professionals lliberals.

El més significatiu en l'estructura industrial lleidatana de principis del segle XX són les absències: absència notable de les indústries tèxtil, química, i del ferro. També és remarcable el baix nivell d'ocupació en sectors com ara la construcció i, molt especialment, la baixa concentració del comerç a Lleida respecte al conjunt de capitals espanyoles. Sens dubte, aquest fet suggereix que, en el sistema urbà de la Catalunya Occidental, la distribució comercial seguia localitzada en el primer terç del segle XX en petites ciutats com Balaguer, Tàrraga, Cervera o Agramunt. La funció de capitalitat que Lleida exercia abans de la Guerra Civil en aquest subsistema urbà català es limitava a l'administració pública, les professions lliberals i alguns serveis molt especialitzats (impremta, activitats artístiques i culturals), però no en el petit comerç.

Respecte a l'evolució del sector més important durant el segle XIX, l'agricultura, fins ara tenim un bon coneixement de l'evolució de l'estructura de la propietat de la terra el segle XVIII gràcies als treballs d'Enric Vicedo, i de la primera meitat del segle XIX amb l'estudi de Montse Moreno. En aquesta recerca hem perllongat

aquests treballs amb tres mostres noves, 1845, 1886, 1912, així com la incorporació de les dades de 1944 de Víctor Bretón.

La situació en començar el segle XIX en el camp Lleidatà és la d'excedents de terra, amb finques sense conrear, especialment concentrades en grans latifundis allunyats del centre urbà. Una part d'aquestes terres començaran a posar-se en conreu a partir de la desamortització, altres fins i tot abans. Així, el 1845 la quantitat de terres en explotació ha augmentat considerablement respecte el 1808. Aquest procés d'expansió dels conreus s'incrementa amb la posada en marxa del Canal d'Urgell, que va fer irrigables la major part de les terres del marge esquerre del Segre, com es pot comprovar amb l'anàlisi de l'amillament de 1886, i encara va continuar després de l'entrada en servei del Canal d'Aragó i Catalunya, com demostra la comparació entre els amillaments de 1912 i 1944.

Aquesta extensió de les terres conreades es va fer mitjançant un increment dels actius agraris durant tota la primera meitat del segle XIX. L'anàlisi del nivell d'endeutament de les finques el 1840 que hem portat a terme revela que aquest no canvia amb l'augment del volum de les finques i que, per tant, no hi havia apreciables economies d'escala entre explotacions a partir de l'increment de la superfície. Sols els petits horts de conreu molt intensiu s'escapen d'aquest procés.

En canvi, aquesta dinàmica extensiva sembla trencar-se amb la introducció dels nous regs. En la segona meitat del segle XIX s'incrementa el pes de les finques entre 10 i 25 hectàrees a costa de les propietats més petites i també amb l'erosió de les heretats més grans. Aquesta tendència continua perllongant-se el 1912 i el 1945, com demostra l'estudi de l'estructura de la propietat d'aquells anys.

Malgrat el progressiu enfortiment de les explotacions mitjanes, el camp lleidatà estava encara sotmès a una enorme polarització: d'una banda, l'any 1886, el 50% de les propietats tenien una extensió de menys de dues hectàrees, mentre que sis propietaris (el 0'32%) acumulaven gairebé 9.000 hectàrees (el 58'22% de la terra amillarada). Malgrat això, cal dir que els índexs de concentració de la terra tendeixen a minvar durant tot el període del nostre estudi, com demostra l'evolució dels índexs de Gini entre 1845 i 1944. Si considerem la propietat *strictu sensu* sense tenir en compte establiments ni arrendaments indefinits i ampliem la mostra, per exemple, al municipi d'Alpicat, els índexs de Gini passen del 0'56 a gairebé el 0'78 el 1886.

Aquesta gran propietat estava en mans de l'Església o en mans de propietaris forasters i tots dos grups empraven la fórmula dels establiments de colons en contractes indefinits, o bé llicències de conreu renovables per un període molt llarg. Sols l'heretat de Raïmat, posada en conreu a partir de l'entrada en servei del Canal d'Aragó i Catalunya, restaria en mans d'un sol individu mitjançant un treball assalariat.

Malgrat els indicis de canvi en el món agrari lleidatà que trobem en finalitzar el segle XIX, les persistències respecte al vell model d'agricultura extensiva es van mantenir fins pràcticament l'arribada de la crisi agrària finisecular en la dècada de 1880. A partir d'aquell moment es produirà una reorientació de les estructures productives en el món agrari lleidatà que coneixem a partir dels treballs d'Enric Vicedo. L'evolució del nombre d'actius per superfície ens suggereix una

progressiva intensificació de la producció tot alliberant mà d'obra pel creixement del sector industrial i de serveis i reforçant el canvi de funcions de la ciutat en el territori.

Aquest canvi en les funcions de la ciutat en el territori va portar a la seva vegada a una separació de les dinàmiques demogràfiques de la capital lleidatana i del territori que l'envolta. Aquesta situació devia traduir-se en un increment de la renda, tant de les famílies que restaren en les ocupacions agrícoles com aquelles que s'especialitzaren en els sectors emergents, molt relacionats amb el món dels serveis especialitzats.

En darrer lloc, aquesta millora en el nivell de vida d'una part molt important de la població va fer possible un augment de la fecunditat de les parelles lleidatanes, fins aquell moment per sota de la fecunditat matrimonial catalana. Tot i que aquesta situació sols va durar mentre va coincidir amb la conjuntura econòmica favorable creada per la Primera Guerra Mundial, és suficient per explicar el canvi en el comportament demogràfic dels lleidatans a principis de segle XX. La reorientació productiva i la millora en les condicions de vida es van alimentar mútuament en un procés virtuós que no va gaudir de la continuïtat necessària, però que va provocar la definitiva entrada en la modernitat de la societat lleidatana.

Apèndix

Apèndix 1

Quadre 1. Evolució de la població de les comarques del Ponent català, 1787-1920

	1787	1857	1860	1887	1900	1920
Lleida	10.714	19.627	19.557	21.885	21.432	38.868
Segrià	16.984	34.134	35.476	35.012	36.750	43.705
Garrigues	12.103	24.895	26.069	26.677	28.082	30.101
Noguera	18.089	48.012	49.363	43.992	43.391	45.089
Urgell	17.165	28.711	30.591	29.303	29.731	32.489
Pla d'Urgell	5.149	11.330	11.767	14.064	16.783	23.558
Llitera	10.443	17.029	17.352	15.744	14.987	17.027
Baix Cinca	7.385	14.686	14.242	14.003	13.947	16.249
Alta Ribagorça	9.782	19.014	19.853	16.294	15.158	14.597
Baixa Ribagorça	10.482	14.305	14.831	12.040	10.439	10.617
Pallars Sobirà	12.948	19.114	20.348	14.103	13.063	13.766
Pallars Jussà	14.613	26.372	26.071	23.529	18.676	18.568
Alt Urgell	11.256	25.112	27.600	21.026	18.344	19.348
Total	157.113	302.341	313.120	287.672	280.783	323.982

Font: I.N.E.; Censos de població, anys corresponents.

Quadre 2. Evolució de la població del Ponent Català per agrupacions de comarques (1787-1920)

	1787	1857	1860	1887	1900	1920
Lleida	10.714	19.627	19.557	21.885	21.432	38.868
El Pla de Lleida	29.518	60.150	61.485	63.079	67.480	83.512
Urgell i Garrigues	29.268	53.606	56.660	55.980	57.813	62.590
Mitja Muntanya	28.532	65.041	66.715	59.736	58.378	62.116
Muntanya	59.081	103.917	108.703	86.992	75.680	76.896
Total	157.113	302.341	313.120	287.672	280.783	323.982

Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres dels censos corresponents.

Quadre 3. Població a les contrades de Ponent i a Catalunya segons la categoria del municipi (1787-1920)

Comarques del Ponent Català					Total Catalunya			
Població Total segons grandària dels municipis								
Anys	Lleida	>2000	resta municipis	total	>10000	'10000-2000	<2000	total
1787	10.714	12.618	133.781	157.113	134.930	220.385	544.216	899.531
1857	19.627	49.072	233.642	302.341	446.119	424.639	781.534	1.652.291
1887	21.885	46.207	219.580	287.672	654.627	442.565	746.828	1.844.019
1900	21.432	59.661	199.690	280.783	814.082	448.335	703.965	1.966.382
1920	38.868	86.626	198.488	323.982	1012.919	536.941	794.860	2.344.719
Percentatge de població segons grandària del municipi								
	Lleida	>2000	resta municipis	total	>10000	'10000-2000	<2000	Total
1787	6,82	8,03	85,15	100	15,0	24,5	60,5	100
1857	6,49	16,23	77,28	100	27,0	25,7	47,3	100
1887	7,61	16,06	76,33	100	35,5	24,0	40,5	100
1900	7,63	21,25	71,12	100	41,4	22,8	35,8	100
1920	12,00	26,74	61,27	100	43,2	22,9	33,9	100
Evolució de la població per categories de municipis (1787=100)								
	Lleida	>2000	resta municipis	total	>10000	'10000-2000	<2000	total
1787	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
1857	183,19	388,90	174,65	192,44	330,63	192,68	143,61	183,68
1887	204,27	366,20	164,13	183,10	485,16	200,81	137,23	205,00
1900	200,04	472,82	149,27	178,71	603,34	203,43	129,35	218,60
1920	362,78	686,53	148,37	206,21	750,70	243,64	146,06	260,66

Font:Elaboració pròpia a partir de, I.N.E.; Censos de població, anys corresponents.

Quadre 4. Evolució de la població i creixement intercensal (en %) dels municipis de les comarques de Ponent que el 1920 tenien més de 2.000 habitants

Municipi	Comarca	1787		1857		1887		1900		1920	
		Població	% augment	Població	% augment	Població	% augment	Població	% augment	Població	% augment
Lleida	Lleida	10.714	83,19	19627	11,50	21.885	-2,07	21.432	81,35	38.868	5,325
Balaguer	Noguera	3.796	41,41	5368	-16,00	4.509	9,51	4.938	7,84	5.325	4,587
Borges	Garrigues	1.700	96,82	3346	14,05	3.816	11,48	4.254	7,83	4.587	5,438
Tàrraga	Urgell	2.095	77,52	3719	10,70	4.117	10,57	4.552	19,46	5.438	3,015
Mollerussa	Pla d'Urgell	193	401,04	967	51,40	1.464	20,15	1.759	71,40	3.015	2,115
Tremp	Pallars Jussà	1.338	67,26	2238	17,56	2.631	-21,93	2.054	2,97	2.115	2,623
Aitona	Segrià	1.254	65,87	2080	-12,60	1.818	14,14	2.075	26,41	2.623	2,946
Alcarràs	Segrià	863	132,56	2007	-6,08	1.885	24,24	2.342	25,79	2.946	2,468
Alguaire	Segrià	1.215	75,06	2127	1,65	2.162	8,51	2.346	5,20	2.468	2,821
Almacelles	Segrià	192	489,58	1132	16,78	1.322	6,73	1.411	99,93	2.821	2,746
Almenar	Segrià	1.264	86,71	2360	-13,35	2.045	10,51	2.260	21,50	2.746	2,579
Maials	Segrià	209	705,74	1684	17,46	1.978	14,81	2.271	13,56	2.579	2,829
Seròs	Segrià	1.385	104,12	2827	-5,09	2.683	0,00	2.683	5,44	2.829	2,029
Torres	Segrià	1.643	-1,03	1626	-0,74	1.614	0,31	1.619	25,32	2.029	3,589
Juneda	Garrigues	986	88,03	1854	20,12	2.227	25,91	2.804	28,00	3.589	3,164
Arbeca	Garrigues	1.130	126,11	2555	7,75	2.753	6,10	2.921	8,32	3.164	2,039
La Granadella	Garrigues	1.126	74,87	1969	-1,68	1.936	-4,08	1.857	9,80	2.039	2,548
Torregrossa	Pla d'Urgell	623	117,50	1355	38,30	1.874	5,44	1.976	28,95	2.548	2,401
Bellocaire	Noguera	217	492,17	1285	5,84	1.360	27,06	1.728	38,95	2.401	3,665
Bellvís	Pla d'Urgell	285	445,61	1555	15,37	1.794	51,28	2.714	35,04	3.665	7,497
Fraga	Baix Cinca	3.908	84,98	7229	-0,98	7.158	-3,74	6.890	8,81	7.497	4,230
Mequinensa	Baix Cinca	1.243	146,02	3058	-14,29	2.621	7,55	2.819	50,05	4.230	2,493
Agramunt	Urgell	1.881	42,32	2677	-5,90	2.519	-2,62	2.453	1,63	2.493	2,709
Bellpuig	Urgell	1.090	50,00	1635	17,61	1.923	23,45	2.374	14,11	2.709	5,272
Tamarit	Llitera	2.819	54,49	4355	-10,82	3.884	-0,44	3.867	36,33	5.272	2,320
El Campell	Llitera	883	123,10	1970	-1,32	1.944	-4,17	1.863	24,53	2.320	122,316
Total		44.052	164,27	82605	6,05	85.922	9,18	90.262	26,87	122.316	

Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres dels Censos Corresponents.

Quadre 5. Evolució de la Població Urbana (1787-1910)

Evolució de la Població						
	1787	1857	1877	1887	1900	1910
LLEIDA	10.714	19.627	20.369	21.885	21.432	24.531
CIUTATS CATALANES*	261.103	239.971	252.855	270.731	270.517	291.079
CAPITALS. DE PROVÍNCIA		1.851.232	2.179.122	2.507.012	2.819.592	3.132.171
BARCELONA	119.927	183.787	248.943	272.481	533.000	587.411
TARRAGONA	8.899	18.023	23.046	27.225	23.423	23.289
GIRONA	8.014	14.615	15.015	15.497	15.787	17.045
1787-1910=100						
	1787	1857	1877	1887	1900	1910
LLEIDA	54,22	99,33	103,08	110,76	108,46	124,15
CIUTATS CATALANES*	98,76	90,77	95,64	102,40	102,32	110,10
CAPITALS. DE PROVÍNCIA		74,11	87,24	100,37	112,88	125,40
BARCELONA	36,99	56,68	76,77	84,03	164,38	181,16
TARRAGONA	43,09	87,27	111,60	131,83	113,42	112,78
GIRONA	55,93	102,00	104,79	108,15	110,18	118,96

* Ciutats catalanes que l'any 1900 tenien més de 10.000 habitants.

Font: Per les ciutats catalanes, J. Iglesias (1959); "El movimiento demográfico de Cataluña durante los últimos cien años" dins, *Memorias de la Real Academia de Ciencias i Artes de Barcelona*, vol. XXXIII, pàg. 365. Per les capitals de província espanyoles, censos corresponents.

Apèndix 2

Càlcul dels naixements a partir dels supervivents en el cens més proper*

ANY	Naixements Registrats Oficialment			Supervivents d'aquell any en el cens més proper				
	Naixements masculins	Naixements femenins	Taxa H/D	Total de naixements registrats	Supervivents masculins censats	Supervivents femenines censades	Taxa H/D	Total Supervivents censats
1860	400	383	1,04	783	270	244	1,11	514
1877	185	197	0,94	382	226	244	0,93	470
1887				308	274	262	1,05	536
1895				221	222	215	1,03	437
1905	189	162	1,17	351	244	278	0,88	522
1915	309	243	1,27	552	348	359	0,97	707

*.- Per 1860, 1877 i 1887, els supervivents han estat calculats a partir de les dades dels individus censats entre 6 mesos i un any, multiplicats per 2. Per 1895 s'han calculat a partir dels individus censats que el 31 de desembre de 1897 tenien entre 2 i 3 anys. Per 1905 i 1915 els supervivents són els nens entre 6 i 7 anys de 1910 i 1920, respectivament.

	Càlcul dels naixements a partir dels supervivents censats				Taxa de mortalitat aplicada als supervivents censats ¹ .			Fiabilitat dels naixements registrats (registrats/calculats)		
	Naixements masculins calculats	Naixements femenins calculats	Total de naixements calculats.	Taxa H/D	Taxa de mortalitat masculina	Taxa de mortalitat femenina	Taxa de mortalitat global	Fiabilitat del registres masculins	Fiabilitat dels registres femenins	Fiabilitat Global
1860	342	302	644	1,134	0,210	0,191	0,2113	116,97	127,01	121,68
1877	286	302	588	0,949	0,210	0,191	0,2113	64,63	65,33	64,99
1887	347	324	671	1,072	0,210	0,191	0,2113	0,00	0,00	45,91
1895	357	336	692	1,062	0,377	0,359	0,3689	0,00	0,00	31,93
1905	345	385	729	0,895	0,292	0,278	0,2861	54,85	42,10	48,13
1915	497	502	998	0,990	0,299	0,284	0,2932	62,24	48,44	55,30

Font: Pels naixements registrats: Per 1860: I.N.E.: "Movimiento de Población". Per 1877-1915: A.A.LL.R.C.; Llibres de naixements dels anys corresponents.

Pels supervivents de 1860, 1877 i 1887, Censos corresponents. Per 1895, 1905 i 1915, Censos de 1897, 1910 i 1920, respectivament.

Per la mortalitat infantil de 1860, 1877, 1887 i 1895, I.N.E.: "Tablas de Mortalitat de 1900". Per 1905, I.N.E.; "Tabla de Mortalitat de 1910". Per 1920, I.N.E.: "Tabla de Mortalitat de 1920".

** - Les dades de mortalitat infantil per 1860, 1877 i 1887, estan calculades a partir dels supervivents a un any, per 1895 a dos anys, i per 1905 i 1915 als 5 anys.

Apèndix 3

Taxa Bruta de Natalitat calculada a partir de la correcció dels naixements registrats oficialment a la ciutat

ANY	INSCRIPCIONS	MULT. NAT.	NEIX. CALC.	POBLACIÓ	POB. JUNY	T.B.N. Registr.	T.B.N. Calc.
1820	728		728	11.000,00	11.000,00	66,18	66,18
1821	728		728	11.100,00	11.050,00	65,88	65,88
1841	512		512	13.109,94	13.079,67	39,14	39,14
1842	581		581	13.170,68	13.140,34	44,21	44,21
1843	540		540	13.231,70	13.201,22	40,91	40,91
1844	432		432	13.293,00	13.262,38	32,57	32,57
1845	486		486	13.684,83	13.490,37	36,03	36,03
1846	511		511	14.088,21	13.888,01	36,79	36,79
1847	589		589	14.503,48	14.297,38	41,20	41,20
1848				14.930,99	14.718,82	0,00	
1849	504		504	15.371,11	15.152,68	33,26	33,26
1850	522		522	15.824,19	15.599,33	33,46	33,46
1851	598		598	16.290,63	16.059,14	37,24	37,24
1852	642		642	16.770,82	16.532,51	38,83	38,83
1853	629		629	17.265,17	17.019,83	36,96	36,96
1854				17.774,08	17.521,51		
1855				18.298,00	18.037,98		
1856				18.950,85	18.627,36		
1857				19.627,00	19.291,96		
1858	698		698	19.603,64	19.615,32	35,58	35,58
1859	812		812	19.580,31	19.591,98	41,45	41,45
1860	783		783	19.557,00	19.568,66	40,01	40,01
1861	789		789	19.603,86	19.580,44	40,30	40,30
1862	779		779	19.650,82	19.627,35	39,69	39,69
1863	812		812	19.697,90	19.674,38	41,27	41,27
1864	795		795	19.745,10	19.721,52	40,31	40,31
1865	799		799	19.792,40	19.768,77	40,42	40,42

Apèndix

ANY	INSCRIPCIONS	MULT. NAT.	NEIX. CALC.	POBLACIÓ	POB. JUNY	T.B.N. Registr.	T.B.N. Calc.
1866	790		790	19.839,82	19.816,13	39,87	39,87
1867	800		800	19.887,36	19.863,60	40,27	40,27
1868	799		799	19.935,00	19.911,20	40,13	40,13
1869	802		802	19.982,77	19.958,90	40,18	40,18
1870	758		758	20.030,64	20.006,72	37,89	37,89
1871				20.078,63	20.054,65		
1872				20.126,74	20.102,70		
1873				20.174,96	20.150,86		
1874				20.223,30	20.199,14		
1875	353	1,63	574	20.271,75	20.247,54	17,43	28,37
1876	356	1,60	570	20.320,32	20.296,05	17,54	28,06
1877	382	1,54	588	20.369,00	20.344,67	18,78	28,89
1878	374	1,60	599	20.667,82	20.518,96	18,23	29,21
1879	443	1,67	738	20.971,03	20.819,98	21,28	35,46
1880	401	1,73	694	21.278,68	21.125,42	18,98	32,85
1881	455	1,79	816	21.590,85	21.435,34	21,23	38,09
1882	401	1,86	745	21.907,60	21.749,81	18,44	34,26
1883	410	1,92	788	22.229,00	22.068,89	18,58	35,71
1884	370	1,99	735	22.555,11	22.392,65	16,52	32,82
1885	340	2,05	697	22.886,00	22.721,16	14,96	30,68
1886	386	2,11	816	21.805,00	22.351,83	17,27	36,51
1887	308	2,18	671	21.885,00	21.845,04	14,10	30,71
1888	264	2,21	583	21.829,57	21.857,30	12,08	26,67
1889	303	2,24	678	21.774,29	21.801,95	13,90	31,11
1890	246	2,27	558	21.719,14	21.746,73	11,31	25,66
1891	267	2,30	614	21.664,13	21.691,65	12,31	28,29
1892	217	2,33	505	21.609,26	21.636,71	10,03	23,36
1893	218	2,36	514	21.554,53	21.581,92	10,10	23,83
1894	202	2,39	483	21.499,94	21.527,26	9,38	22,42
1895	221	2,42	535	21.445,49	21.472,73	10,29	24,90
1896	198	2,37	469	21.391,18	21.418,35	9,24	21,91
1897	237	2,32	550	21.337,00	21.364,11	11,09	25,75

ANY	INSCRIPCIONS	MULT. NAT.	NEIX. CALC.	POBLACIÓ	POB. JUNY	T.B.N. Registr.	T.B.N. Calc.
1898	183	2,27	416	21.368,62	21.352,82	8,57	19,48
1899	313	2,22	696	21.400,29	21.384,46	14,64	32,54
1900	262	2,17	570	21.432,00	21.416,15	12,23	26,60
1901	332	2,13	706	21.723,41	21.578,20	15,39	32,71
1902	325	2,08	675	22.018,78	21.871,60	14,86	30,86
1903	337	2,03	683	22.318,16	22.168,98	15,20	30,83
1904	362	1,98	716	22.621,62	22.470,41	16,11	31,88
1905	351	1,93	677	22.929,20	22.775,94	15,41	29,74
1906	352	1,89	667	23.240,97	23.085,62	15,25	28,88
1907	358	1,86	665	23.556,97	23.399,51	15,30	28,42
1908	412	1,82	750	23.877,27	23.717,67	17,37	31,64
1909	431	1,79	769	24.201,93	24.040,16	17,93	32,00
1910	450	1,75	787	24.531,00	24.367,03	18,47	32,30
1911	419	1,71	718	25.639,54	25.091,58	16,70	28,60
1912	481	1,68	806	26.798,18	26.225,45	18,34	30,74
1913	491	1,64	805	28.009,17	27.410,57	17,91	29,38
1914	583	1,60	935	29.274,89	28.649,23	20,35	32,64
1915	552	1,57	865	30.597,80	29.943,88	18,43	28,90
1916	623	1,53	954	31.980,50	31.297,02	19,91	30,48
1917	555	1,50	830	33.425,68	32.711,32	16,97	25,37
1918	569	1,46	830	34.936,17	34.189,52	16,64	24,28
1919	664	1,42	945	36.514,91	35.734,53	18,58	26,43
1920	681	1,39	944	38.165,00	37.349,35	18,23	25,28

Fonts: Els naixements han estat calculats a partir de les dades del Apèndix 2. Els naixements oficialment registrats provenen, per 1821, A.H.M.LL.: "Caixa 20"; per 1841-47, A.H.M.LL.: Caixa 65 "Estadística de Población"; per 1849-53, A.H.M.LL.: Caixa 83 "Antecedentes sobre pases"; Per 1858-61, I.N.E.: "Movimiento de Población"; per 1861-70, Instituto Geográfico y Estadístico; *Movimiento Natural de Población*, Madrid; per 1873-1920, A.A.LL.R.C.: Llibres de naixements dels anys corresponents. La població a 30 de juny ha estat calculada a partir de la projecció ponderada de les xifres de la Taula 1. La població dels anys no censals ha estat calculada a partir de la fórmula $P_t = P_0 * e^{rt}$, on P_t és la població a calcular, $e = 2.71828$, r és la taxa intercensal de creixement i t són els anys entre censos. Pel càlcul de la fiabilitat atorgada als naixements registrats, vegeu l'Apèndix 2. T.B.N.= Taxa bruta de natalitat (per mil habitants).

Apèndix 4

Moviment natural de la població a la ciutat de Lleida (1821-1920)

ANY	POBLACIÓ	POB.-JUNY	NEIX. CALC.	DEFUNCIONS	MATRIMONIS	NATALITAT	MORTALITAT	NUPCIALITAT	C.V.	Tasa r %
1820	11.000,00	11.000,00	728	316	180	66,18	28,73	16,36	37,45	
1821	11.100,00	11.050,00	728	316	180	65,88	28,60	16,29	37,29	0,91
1841	13.109,94	13.079,67	512	366	168	39,14	29,51	12,84	9,63	
1842	13.170,68	13.140,34	581	389	118	44,21	29,60	8,98	14,61	0,46
1843	13.231,70	13.201,22	540	142	105	40,91	10,76	7,95	30,15	0,46
1844	13.293,00	13.262,38	432	384	120	32,57	28,95	9,05	3,62	0,46
1845	13.684,83	13.490,37	486	390	131	36,03	28,91	9,71	7,12	2,95
1846	14.088,21	13.888,01	511	430	115	36,79	30,96	8,28	5,83	2,95
1847	14.503,48	14.297,38	589	505	125	41,20	35,32	8,74	5,88	2,95
1848	14.930,99	14.718,82								2,95
1849	15.371,11	15.152,68	504	464	117	33,26	30,62	7,72	2,64	2,95
1850	15.824,19	15.599,33	522	500	106	33,46	32,05	6,80	1,41	2,95
1851	16.290,63	16.059,14	598	559	147	37,24	34,81	9,15	2,43	2,95
1852	16.770,82	16.532,51	642	754	144	38,83	45,61	8,71	-6,77	2,95
1853	17.265,17	17.019,83	629	752	161	36,96	44,18	9,46	-7,23	2,95
1854	17.774,08	17.521,51								2,95
1855	18.298,00	18.037,98		824			45,68			2,95
1856	18.950,85	18.627,36		442			23,71			3,57
1857	19.627,00	19.291,96								3,57
1858	19.603,64	19.615,32	698	617	145	35,58	31,46	7,39	4,13	-0,12

ANY	POBLACIÓ	POB. JUNY	NEIX. CALC.	DEFUNCIONS	MATRIMONIS	NATALITAT	MORTALITAT	NUPCIALITAT	C.V.	Tasa r %
1859	19.580,31	19.591,98	812	628	168	41,45	32,05	8,57	9,39	-0,12
1860	19.557,00	19.568,66	783	596	168	40,01	30,46	8,59	9,56	-0,12
1861	19.603,86	19.580,44	789	668	184	40,30	34,12	9,40	6,18	0,24
1862	19.650,82	19.627,35	779	853	136	39,69	43,46	6,93	-3,77	0,24
1863	19.697,90	19.674,38	812	690	184	41,27	35,07	9,35	6,20	0,24
1864	19.745,10	19.721,52	795	677	153	40,31	34,33	7,76	5,98	0,24
1865	19.792,40	19.768,77	799	765	129	40,42	38,70	6,53	1,72	0,24
1866	19.839,82	19.816,13	790	634	162	39,87	31,99	8,18	7,87	0,24
1867	19.887,36	19.863,60	800	691	165	40,27	34,79	8,31	5,49	0,24
1868	19.935,00	19.911,20	799	888	186	40,13	44,60	9,34	-4,47	0,24
1869	19.982,77	19.958,90	802	710	204	40,18	35,57	10,22	4,61	0,24
1870	20.030,64	20.006,72	758	815	74	37,89	40,74	3,70	-2,85	0,24
1871	20.078,63	20.054,65		947			47,22			0,24
1872	20.126,74	20.102,70		952			47,36			0,24
1873	20.174,96	20.150,86		872	77		43,27	3,82		0,24
1874	20.223,30	20.199,14		1.040	133		51,49	6,58		0,24
1875	20.271,75	20.247,54	574	918	406	28,37	45,34	20,05	-16,97	0,24
1876	20.320,32	20.296,05	570	835	239	28,06	41,14	11,78	-13,08	0,24
1877	20.369,00	20.344,67	588	706	211	28,89	34,70	10,37	-5,81	0,24
1878	20.667,82	20.518,96	599	872	140	29,21	42,50	6,82	-13,29	1,47
1879	20.971,03	20.819,98	738	650	152	35,46	31,22	7,30	4,24	1,47

ANY	POBLACIÓ	POB.JUNY	NEIX. CALC.	DEFUNCIONS	MATRIMONIS	NATALITAT	MORTALITAT	NUPCIALITAT	C.V.	Tasa r %
1880	21.278,68	21.125,42	694	809	140	32,85	38,30	6,63	-5,45	1,47
1881	21.590,85	21.435,34	816	774	120	38,09	36,11	5,60	1,98	1,47
1882	21.907,60	21.749,81	745	783	79	34,26	36,00	3,63	-1,74	1,47
1883	22.229,00	22.068,89	788	730	43	35,71	33,08	1,95	2,63	1,47
1884	22.555,11	22.392,65	735	875	85	32,82	39,08	3,80	-6,26	1,47
1885	22.886,00	22.721,16	697	1.589	94	30,68	69,93	4,14	-39,26	1,47
1886	21.805,00	22.351,83	816	638	110	36,51	28,54	4,92	7,97	-4,72
1887	21.885,00	21.845,04	671	867	158	30,71	39,69	7,23	-8,98	0,37
1888	21.829,57	21.857,30	583	733	103	26,67	33,54	4,71	-6,86	-0,25
1889	21.774,29	21.801,95	678	874	189	31,11	40,09	8,67	-8,98	-0,25
1890	21.719,14	21.746,73	558	694	204	25,66	31,91	9,38	-6,25	-0,25
1891	21.664,13	21.691,65	614	707	186	28,29	32,59	8,57	-4,30	-0,25
1892	21.609,26	21.636,71	505	847	188	23,36	39,15	8,69	-15,79	-0,25
1893	21.554,53	21.581,92	514	800	172	23,83	37,07	7,97	-13,24	-0,25
1894	21.499,94	21.527,26	483	683	161	22,42	31,73	7,48	-9,31	-0,25
1895	21.445,49	21.472,73	535	722	146	24,90	33,62	6,80	-8,73	-0,25
1896	21.391,18	21.418,35	469	785	122	21,91	36,65	5,70	-14,74	-0,25
1897	21.337,00	21.364,11	550	641	231	25,75	30,00	10,81	-4,25	-0,25
1898	21.368,62	21.352,82	416	633	137	19,48	29,64	6,42	-10,17	0,15
1899	21.400,29	21.384,46	696	699	224	32,54	32,69	10,47	-0,14	0,15
1900	21.432,00	21.416,15	570	652	253	26,60	30,44	11,81	-3,84	0,15

ANY	POBLACIÓ	POB.JUNY	NEIX. CALC.	DEFUNCIONS	MATRIMONIS	NATALITAT	MORTALITAT	NUPCIALITAT	C.V.	Tasa r %
1901	21.723,41	21.578,20	706	588		32,71	27,25		5,46	1,36
1902	22.018,78	21.871,60	675	615	112	30,86	28,12	5,12	2,74	1,36
1903	22.318,16	22.168,98	683	562	148	30,83	25,35	6,68	5,48	1,36
1904	22.621,62	22.470,41	716	559	220	31,88	24,88	9,79	7,00	1,36
1905	22.929,20	22.775,94	677	645	186	29,74	28,32	8,17	1,42	1,36
1906	23.240,97	23.085,62	667	547	157	28,88	23,69	6,80	5,18	1,36
1907	23.556,97	23.399,51	665	543	189	28,42	23,21	8,08	5,21	1,36
1908	23.877,27	23.717,67	750	587	177	31,64	24,75	7,46	6,89	1,36
1909	24.201,93	24.040,16	769	591	188	32,00	24,58	7,82	7,42	1,36
1910	24.531,00	24.367,03	787	548	180	32,30	22,49	7,39	9,81	1,36
1911	25.639,54	25.091,58	718	526	182	28,60	20,96	7,25	7,63	4,52
1912	26.798,18	26.225,45	806	637	232	30,74	24,29	8,85	6,45	4,52
1913	28.009,17	27.410,57	805	645	250	29,38	23,53	9,12	5,85	4,52
1914	29.274,89	28.649,23	935	667	284	32,64	23,28	9,91	9,35	4,52
1915	30.597,80	29.943,88	865	636	223	28,90	21,24	7,45	7,66	4,52
1916	31.980,50	31.297,02	954	600	292	30,48	19,17	9,33	11,31	4,52
1917	33.425,68	32.711,32	830	617	340	25,37	18,86	10,39	6,50	4,52
1918	34.936,17	34.189,52	830	790	286	24,28	23,11	8,37	1,17	4,52
1919	36.514,91	35.794,53	945	727	344	26,43	20,34	9,63	6,09	4,52
1920	38.165,00	37.349,35	944	843	461	25,28	22,57	12,34	2,71	4,52

Font: Pels naixements vid. Apèndix 3.

Defuncions: Per 1820-1870 vid. Apèndix 2, excepte 1855-56: A.H.M.LI.; Caixa 90, "Expedient de Cementiri", 1856. Per 1869-1911: A.H.M.LL.; Llibres: Registre de Defuncions i Llibres de Cementiri, anys corresponents. Per 1912-1920: I.N.E.; Movimiento de Población, anys corresponents.

Matrimonis: Per 1820-1870 vid. Apèndix 2. Per 1873-1920: A.A.P.LI. R.C.: Llibres de Matrimonis, anys corresponents.

Les Taxes Brutes han estat calculades a partir de la població calculada a 30 de Juny del Apèndix 3. La Taxa Anual d'increment de la Població (Taxa r) és el resultat del quocient de la població d'un any censal, per la del any censal anterior: $r = \frac{\log(e)(An/At)}{t}$, on An és l'any a calcular, At és l'any censal anterior i t és el lapse de temps entre els dos censos.

Apèndix 5

Nombre de defuncions registrades a Lleida segons la font. Anys escollits

Any	Registre de Defuncions	Llibre d'entrades del cementiri	I.N.E.	Màxima Diferència
1871	936	947		1
1875	918	918		0
1876	833	835		2
1881	775	774		1
1885	1.589	1.589		0
1886	638		642	4
1887	867		863	4
1888	733		742	9
1889	874		882	8
1890	694	693	708	15
1891	707	708	714	7
1892	847	843	809	36
1893	800	800		0
1894	683	683		0
1895	722	722		0
1896	785	785		0
1897	641	641		0
1898	633	633		0
1899	699	699		0
1900	652	651		1
1901	588		608	20
1902	615		634	19
1903	562		585	23
1904	559		574	15
1905	645		658	13
1906	547		562	16
1907	543		554	11
1908	587		606	19
1909	591		597	6
1910	548		621	73
1911	539		526	13

Font: A.H.M.LI; Llibres. Registre de Defuncions, 1869-1911. A.H.M.LI.; Llibres. Registre d'entrada en el cementiri municipal, 1870-1901. I.N.E.; Dirección General del Instituto Geográfico i Estadístico: Movimiento natural de población, 1886-92. I.N.E.; Movimiento de Población, 1901-1920

Apèndix 6

Càlcul de l'edat singular d'accés al matrimoni (SMAM) i del percentatge de casats (Im)*.

Taula I. Any 1887

	1887		1887		1887		1887		1887		1887		1887	
	homes solters	dones solteres	total homes	total dones	% homes solters	% dones solteres	% total solters	homes casats	dones casades	total casats	% homes casats	% dones casades	% total casats	
16-20	1.253	1.031	1.259	1.122	99,52	91,89	95,93	6	91	97	0,48	8,11	4,07	
21-25	1.247	461	1.445	968	86,30	47,62	70,78	194	494	688	13,43	51,03	28,51	
26-30	328	255	965	1.041	33,99	24,50	29,06	633	752	1.385	65,60	72,24	69,04	
31-35	131	127	652	710	20,09	17,89	18,94	512	536	1.048	78,53	75,49	76,95	
36-40	78	99	764	818	10,21	12,10	11,19	669	624	1.293	87,57	76,28	81,73	
41-45	63	54	552	556	11,41	9,71	10,56	465	424	889	84,24	76,26	80,23	
46-50	40	80	608	637	6,58	12,56	9,64	526	398	924	86,51	62,48	74,22	
total	3.140	2.107	6.245	5.852	268,10	216,27	246,10	3.005	3.319	6.324				
					1.340,52	1.081,351	1.230,507							
smam					27,95	23,48	25,99							
Im								0,481185	0,567157	0,522774				

Font: I.N.E.; Instituto Geográfico y Estadístico; Censo de la población de España según el empadronamiento hecho en la Península e islas adyacentes en 31 de diciembre de 1887., Madrid, 1892.

*Vegeu nota al final.

tat per 5, s'hi suma 1600 i es resta d'aquesta quantitat el percentatge de solters als 50 anys, multiplicat per 50. Finalment, es divideix el resultat de la sustracció pel percentatge de no-solters als 50 anys.

El percentatge de casats s'ha calculat mitjançant la fórmula de J. Coale i R. Treadway (1986); "A summary of the Changing Distribution of Overall Fertility, Marital Fertility, and the Proportion Married in the Provinces of Europe" dins A. J. Coale i S. C. Watkins (eds.); The Decline of Fertility in Europe., Princeton, 1986:

$$Im = \int_{15}^{50} h(a) m(a) da / \int_{15}^{50} h(a) w(a) da,$$

on $h(a)$ són els neixements dels Huterites a l'edat a , $m(a)$ és el nombre de dones casades a l'edat a , $w(a)$ és el nombre total de dones i da és la distribució per edats. De totes maneres la fórmula pot simplificarse en

$$Im = \sum_{15}^{50} m(a) / \sum_{15}^{50} w(a),$$

que és la que jo he fet anar.

Apèndix 7

Taula I.

Evolució dels índex de fecunditat (If), fecunditat matrimonial (Ig), fecunditat il·legítima (Ih) i nupcialitat (Im) a Espanya, Catalunya, Província de Lleida i ciutat de Lleida, 1787-1920.

	If				Ig				Im				Ih			
	Espanya	Catalunya	Prov. Lleida	Lleida ciutat	Espanya	Catalunya	Prov. Lleida	Lleida ciutat	Espanya	Catalunya	Prov. Lleida	Lleida ciutat	Espanya	Catalunya	Prov. Lleida	Lleida ciutat
1787	0,44	0,45		0,47	0,75	0,79		0,72	0,59	0,56		0,67	-0,006	0,017		-0,03
1860				0,39	0,67	0,62		0,61		0,56						0,10
1887	0,39	0,33	0,35	0,30	0,65	0,53	0,53	0,47	0,58	0,60	0,65	0,52	0,04	0,03	0,01	0,12
1900	0,38	0,28	0,33	0,32	0,65	0,49	0,50	0,52	0,56	0,56	0,65	0,55	0,04	0,01	0,01	0,08
1910	0,36	0,26	0,30	0,36	0,62	0,45	0,48	0,59	0,55	0,56	0,63	0,54	0,04	0,02	0,00	0,09
1920	0,31	0,22	0,27	0,29	0,59	0,41	0,44	0,49	0,50	0,52	0,60	0,52	0,04	0,01	0,01	0,06

Font: Dades de Espanya, Catalunya i província de Lleida:

per 1787, excepte la lh: J. Benavente (1990); "La minva de la fecunditat a Catalunya". La lh ha estat calculada a partir la fórmula: $lh = (lf - (lg * lm)) / (1 - lm)$.

per 1887, 1900, 1910 i 1920: Oficina d'Investigació de la Població de la Universitat de Princeton, dades publicades per A. J. Coale i S. C. Watkins (eds.) (1986); *The Decline of Fertility in Europe*, Princeton.

Dades per Lleida, elaboració pròpia a partir de les xifres censals."

* - J. Benavente, dóna dues dades diferents per Catalunya, una en la pàgina 75, on $lg = 0.82$ i $lm = 0.58$ i una altra a la pàgina 80 on $lg = 0.79$ i $lm = 0.56$. Un altra contradicció de l'autor és donar com a lg de Lleida el 1910 = 0.78 quan era 0.478 (pàg. 89).

** - Per 1787, els naixements han estat calculats a partir de la natalitat a la Parroquia de Sant Joan de Lleida i extrapolant-ho després a tota la ciutat, a partir de la mitjana de la proporció neixements de Sant Joan i Sant Pere. També he suposat per aquest any una taxa 0 de neixements ilegítims, per la qual cosa la lh dona un valor impossible (negatiu). Donat que el cens de 1787 només ens ofereix les dades per grups agregats no quinquenals, he calculat la fecunditat natural de cada grup d'edat segons el mètode proposat per M. Livi Bacci (1985); "Cambios de la fecundidad y la nupcialidad en España desde finales del siglo XVIII hasta principios del siglo XX" dins A. Espina; *Estudios de la economía del trabajo en España*. Vol. 1er., Madrid, pàg. 30-31, excepte que, en lloc d'emprar el percentatge de dones casades de 1887, he utilitzat el del mateix 1787, que sí coneixia. Evidentment, aquesta precarietat de mètodes ha provocat serioses distorsions en els resultats finals. La lg calculada a partir de la fórmula $lg = N / (Fi * mi)$ ha donat 0.718, mentre que si ho calculem a partir de l'equivalència $lg = lf / lm$ dóna 0.701. També cal fer constar que l'índex de nupcialitat per Lleida de 1860 ha estat calculat a partir del percentatge de dones casades per grups d'edat el 1877.

Taula II.

Evolució dels índex de fecunditat (If), fecunditat matrimonial (Ig), fecunditat il·legítima (Ih) i nupcialitat (Im) a Espanya, Catalunya, Província de Lleida i ciutat de Lleida, 1787-1920 = 100.

	If				Ig				Im				Ih			
	Espanya	Catalunya	Prov Lleida	Lleida ciutat	Espanya	Catalunya	Prov Lleida	Lleida ciutat	Espanya	Catalunya	Prov Lleida	Lleida ciutat	Espanya	Catalunya	Prov Lleida	Lleida ciutat
1787	116,773	146,104		132,913	114,446	144,073		126,520	106,383	100,000		119,628				
1860				108,612	102,238	113,070		107,761				99,929				108,585
1887	103,769	107,143	138,221	85,539	99,186	96,657	108,252	83,462	103,678	107,143	102,366	93,148	104,647	159,839	112,915	130,650
1900	101,645	90,909	132,212	91,166	99,644	89,362	103,332	92,266	100,793	100,000	102,681	98,144	105,077	67,810	92,489	87,822
1910	94,480	84,416	121,394	101,296	95,066	82,067	98,001	103,887	98,269	100,000	99,842	95,824	93,299	96,872	19,762	102,929
1920	83,333	71,429	108,173	80,474	89,420	74,772	90,415	86,103	90,876	92,857	95,110	93,326	96,976	75,479	174,834	70,014

Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres de la Taula I.

Apèndix 8

Distribució per edats de la població de la ciutat de Lleida (1787-1920)

	1787	1857	1860	1877	1887	1900	1910	1920
Homes								
- de 16	1.927	3.086	2.744	2.913	3.383	3.565	3.891	5.846
16 a 60	2.928	6.867	6.789	6.409	7.114	6.390	7.537	11.654
+ de 60	258	452	527	753	599	781	792	1.211
total	5.113	10.405	10.060	10.075	11.096	10.736	12.220	18.711

Dones								
- de 16	1.952	3.034	3.055	3.056	3.401	3.364	3.899	5.948
16 a 60	3.116	5.751	5.890	6.418	6.716	6.616	7.627	11.969
+ de 60	209	437	552	817	672	716	769	1.333
total	5.277	9.222	9.497	10.291	10.789	10.696	12.295	19.250

Total								
- de 16	3.879	6.120	5.799	5.969	6.784	6.929	7.790	11.794
16 a 60	6.044	12.618	12.679	12.827	13.830	13.006	15.164	23.623
+ de 60	467	889	1.079	1.570	1.271	1.497	1.561	2.544
total	10.390	19.627	19.557	20.366	21.885	21.432	24.515	37.961

Homes								
- de 16	0,3769	0,2966	0,2728	0,2891	0,3049	0,3321	0,3184	0,3124
16 a 60	0,5727	0,6600	0,6749	0,6361	0,6411	0,5952	0,6168	0,6228
+ de 60	0,0505	0,0434	0,0524	0,0747	0,0540	0,0727	0,0648	0,0647
total	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000

Dones								
- de 16	0,3699	0,3290	0,3217	0,2970	0,3152	0,3145	0,3171	0,3090
16 a 60	0,5905	0,6236	0,6202	0,6237	0,6225	0,6185	0,6203	0,6218
+ de 60	0,0396	0,0474	0,0581	0,0794	0,0623	0,0669	0,0625	0,0692
total	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000

Total								
- de 16	0,3733	0,3118	0,2965	0,2931	0,3100	0,3233	0,3178	0,3107
16 a 60	0,5817	0,6429	0,6483	0,6298	0,6319	0,6068	0,6186	0,6223
+ de 60	0,0449	0,0453	0,0552	0,0771	0,0581	0,0698	0,0637	0,0670
total	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000

Font: Elaboració pròpia a partir de les xifres censals

Apèndix 9

Evolució dels principals indicadors de la força de treball a la ciutat de Lleida (1787-1930)

Població masculina

	1787	1845	1870	1900	1910	1920	1930
Població Activa potencial	2.928	4.788	6.304	6.390	7.357	11.654	11.420
Població total masculina	5.113	7.255	9.909	10.736	12.231	18.815	19.140
Població activa masculina	3.360	4.610	6.931	7.296	8.533	12.404	12.911
Població total	10.390	13.685	20.031	21.432	24.533	38.165	38.868
Taxa d'activitat	1,14	0,96	1,09	1,14	1,13	1,03	1,13
Coefficient d'activitat masculina	0,6571	0,6354	0,6994	0,6796	0,6976	0,6416	0,6745

Població Total

	1787	1845	1870	1900	1910	1920	1930
Població activa potencial	6.044	8.798	12.469	13.006	15.164	23.623	24.098
Població activa	3.360	4.610	6.931	8.454	9.920	13.762	14.660
Població total	10.390	13.685	20.031	21.432	24.533	38.165	38.868
Taxa d'activitat	0,5559	0,5240	0,5558	0,6500	0,6542	0,5826	0,6083
Coefficient d'activitat	0,3234	0,3369	0,3460	0,3944	0,4043	0,3606	0,3772

Font: Per 1787, Ll. Pla i A. Serrano (1996); *La societat de Lleida al Set-cents*, Lleida. Per 1900, 1910 i 1920, *Censos corresponents*. La població masculina de 1845 està calculada a partir de la taxa de masculinitat de 1857 i aplicada a la població calculada per 1845. La població activa potencial de 1845 està calculada a partir de la distribució per edats de la població de 1857 i aplicada a la població calculada de 1845. La població masculina de 1870 està calculada a partir de la taxa de masculinitat de 1877 i aplicada a la població calculada per 1870. La població activa potencial de 1870 està calculada a partir de la distribució per edats de 1877 i aplicada a la població calculada de 1870*

*.- Població activa potencial: població entre 16 i 60 anys

- Taxa d'activitat: població activa/població activa potencial

- Coeficient d'activitat: Població activa/població total

Apèndix 9 (continuació)

Població masculina (1870/1900=100)

	1787	1845	1870	1900	1910	1920	1930
Població activa potencial	46,13	75,44	99,32	100,68	115,92	183,62	179,93
Població masculina	49,53	70,28	96,00	104,00	118,49	182,27	185,42
Població activa	47,23	64,81	97,43	102,57	119,96	174,37	181,50
Població total	50,12	66,01	96,62	103,38	118,34	184,09	187,48
Taxa d'activitat masculina	102,40	85,91	98,11	101,89	101,03	92,43	100,88
Coefficient d'activitat masculina	95,31	92,16	101,44	98,56	101,18	93,05	96,78

Població Total (1870/1900=100)

	1787	1845	1870	1900	1910	1920	1930
Població activa potencial	47,45	69,07	97,89	102,11	119,05	185,46	189,19
Població activa	43,68	59,93	90,10	109,90	128,96	178,90	190,58
Població total	50,12	66,01	96,62	103,38	118,34	184,09	187,48
Taxa d'activitat	92,20	86,91	92,19	107,81	108,50	96,62	100,89
Coefficient d'activitat	87,35	90,99	93,46	106,54	109,22	97,40	101,87

Font: Per 1787, Ll. Pla i A. Serrano (1996); *La societat de Lleida al Set-cents*, Lleida. Per 1900, 1910 i 1920, *Censos corresponents*. La població masculina de 1845 està calculada a partir de la taxa de masculinitat de 1857 i aplicada a la població calculada per 1845. La població activa potencial de 1845 està calculada a partir de la distribució per edats de la població de 1857 i aplicada a la població calculada de 1845. La població masculina de 1870 està calculada a partir de la taxa de masculinitat de 1877 i aplicada a la població calculada per 1870. La població activa potencial de 1870 està calculada a partir de la distribució per edats de 1877 i aplicada a la població calculada de 1870*

*.- Població activa potencial: població entre 16 i 60 anys
 - Taxa d'activitat: població activa/població activa potencial
 - Coeficient d'activitat: Població activa/població total

Apèndix 10

Estructura socio-professional a la ciutat de Lleida segons els censos de població, 1900-1920

	1900	1900- homes	1900- dones	1910	1910- homes	1910- dones	1920	1920- homes	1920- dones
rendistes	0	0	0			0	287	249	38
pagesos	4332	4213	119	4737	4484	253	1885	1850	35
jornalers	0	0	0			0	1916	1914	2
AGRICULTURA	4332	4213	119	4737	4484	253	4088	4013	75
INDÚSTRIA I ENERGIA	1069	917	152	1597	1325	272	3362	2807	555
CONSTRUCCIÓ	0	0	0	0	0	0	359	359	0
TRANSPORTS	116	109	7	161	160	1	805	794	11
botiguers	498	477	21	856	805	51	605	568	37
hostaleria	92	88	4	52	47	5			0
clergat	341	120	221	364	160	204	360	189	171
comerciants	0		0			0	886	796	90
serveis personals	601		601	650	104	546	717	36	681
COMERÇ I SERVEIS	1532	685	847	1922	1116	806	2568	1589	979
PROF. LLIBERALS	375	342	33	388	336	52	440	369	71
ADMIN. PÚBLICA	1003	1003	0	1100	1097	3	1783	1783	0
ALTRES	27	27	0	15	15	0	357	357	0
Total Pob. Act.	8454	7296	1158	9920	8533	1387	13762	12071	1691
ESTUDIANTS	1047	743	304	1260	894	366	6304	3741	2563
MESTRESSES DE CASA	6655	0	6655	7636	33	7603	12167	0	12167
PENSIONISTES RETIRATS	55	40	15	87	65	22	96	61	35
POBRES, ASILATS, etc	736	366	370	551	293	258	1069	588	481
DESCONEGUDA I S.P.	4595	2368	2227	5079	2413	2666	4767	2354	2413
Total classes passives	13088	3517	9571	14613	3698	10915	24403	6744	17659
Total	21542	10813	10729	24533	12231	12302	38165	18815	19350

Els epígrafs en majúscules han estat elaborats a partir dels censos corresponents, seguint l'agrupació proposada per S.L. Gil Ibáñez (1977); "Un intento de homogenización de las clasificaciones profesionales en España" a *Revista Internacional de Sociología*, n.º 23, pàgs. 7-40. Els que estan en minúscules son una elaboració pròpia a partir dels mateixos censos.

Estructura socio-professional a la ciutat de Lleida segons els censos de poblacio, 1930

	Homes	Dones	Total	Homes	Dones	Total
AGRICULTURA	2.713	58	2.771	21,01	3,32	18,90
INDÚSTRIA	5.180	284	5.464	40,12	16,24	37,27
comerç	1.334	124	1.458	10,33	7,09	9,95
transports	922	23	945	7,14	1,32	6,45
Exercit i policia	1.388	0	1.388	10,75	0,00	9,47
Prof. Lliberals	853	96	949	6,61	5,49	6,47
Funcionaris	266	16	282	2,06	0,91	1,92
cVlertat	189	270	459	1,46	15,44	3,13
servei dom.	58	878	936	0,45	50,20	6,38
aturats	8	0	8	0,06	0,00	0,05
SERVEIS	5.018	1.407	6.425	38,87	80,45	43,83
TOTAL P.A.	12.911	1.749	14.660	100,00	100,00	100,00
estudiants	3.266	2.962	6.228	17,06	15,01	16,02
mestresses	0	12.388	12.388	0,00	62,79	31,87
pobres, etc	626	493	1.119	3,27	2,50	2,88
nens	2.165	2.114	4.279	11,31	10,72	11,01
jubilats	139	22	161	0,73	0,11	0,41
sense ocup.	33	0	33	0,17	0,00	0,08
TOTAL P.N.A.	6.229	17.979	24.208	32,54	91,13	62,28
TOTAL	19.140	19.728	38.868	100,00	100,00	100,00

Transports inclou ferrocarrils i correus. Taxa de activitat=67,4555904, taxa de activitat masculina=33,2175569.

Apèndix 11

Taula 1

Evolució per sectors de la població activa masculina de Lleida, 1787-1930

	Agricultura		Indústria		Serveis		Total
	Homes	%	Homes	%	Homes	%	Homes
1787	1.758	54,1	440	13,5	1.052	32,4	3.250
1845	2.573	55,8	1.096	23,8	941	20,4	4.610
1870	4.607	66,5	978	14,1	1.346	19,4	6.931
1900	4.213	57,7	917	12,6	2.139	29,7	7.269
1910	4.484	52,6	1.325	15,5	2.724	31,9	8.533
1920	4.013	33,3	3.166	26,2	5.784	40,5	12.071
1930	2.713	21,01	5.180	40,1	5.018	38,9	14.660

Font: 1787: Ll. Pla i A. Serrano (1995); 1845 i 1870, elaboració pròpia; 1900, 1910 i 1920, censos corresponents.

Taula 2

Evolució de la població activa masculina de Lleida, agrupada per sectors, 1787-1930

	1845	1870	1900	1910	1920	1930
Propietaris	393	114	n.d.	n.d.	249	269
Llauradors	1.507	n.d.	n.d.	n.d.	1.850	n.d.
Jornalers	673	n.d.	n.d.	n.d.	1.914	n.d.
Total sector Primari	2.573	4.607	4.213	4.484	4.013	2.713
Menestrals	1.096	683	102	156	431	n.d.
Indústria	0	65	815	1169	2.376	n.d.
Construcció	n.d.	230	n.d.	n.d.	359	293
Total sector secundari	1.096	978	917	1.325	3.166	5.180
Transport	n.d.	30	109	160	794	922
Comerç	510	757	477	805	1.364	1.334
Hostaleria	28	59	88	47	n.d.	n.d.
Criats i servei domèstic	n.d.	n.d.	n.d.	104	36	58
Prof. Liberals	120	129	342	336	369	853
Empleats i Funcionaris	91	271	1.003	1.097	1.783	1.654
Altres	0	11	27	15	357	197
Total Sector Terciari	941	1.346	2.166	2.724	4.892	5.018
Total	4.610	6.931	7.296	8.533	12.071	14.660

Font: Per 1845 i 1870 elaboració pròpia a partir recomptes municipals de contribuents i les matrícules industrials corresponents. Per 1900, 1910 i 1920, censos corresponents, seguint l'agrupació proposada per S.L. Gil Ibàñez (1977).

Apèndix 12

Críteris per a la Classificació de Partides En Zones Rurals

ALPICAT:

- ALPICAT
- BOIXADORS
- CAMPRODÓ
- CANET
- CUNILLAS
- GUALDA
- MALPARTIT
- MONCADA
- RECH-NOU
- TORREFARRERA

SUCHS:

- SUCHS

RAÏMAT:

- RAÏMAT

TORRES:

- PLA DE MONSÓ
- TORRES
- TORRES DE SANUY

SAN JUST:

- CAPARRELLA
- COLLADES
- COMA
- COMAJUNCOSA
- COMAVAQUERA
- EMPRESEGUERA
- MALGOVERN
- SAN JUST

HORTA:

- CARRETERA D'OSCA
- CIRCUNVALACIÓ
- ENTRE DOS MURS
- EXTRAMURS
- FONTANET LO CURT
- GARDENY
- JOC DE LA BOLA
- MARIOLA
- MURALLA DE SANT ANTONI
- PEU DE MUR
- PUIGBORDELL
- REIXOLA
- RUSSINYOL
- VALLCALENT

RUFEA:

- BUTSENIT
- PLANA JUSANA
- PLANA SUBIRANA
- RUFEA
- SOT DE RUFEA

BALAFIA

- BALÀFIA
- BOBAR
- BOVALAR
- CORT
- GUIDÀVOLS
- PARDINYES
- PARDINYES ALTES
- PARDINYES BAIXES
- SAN GILI
- SANTA FE
- SECÀ DE SANT PERE

MARIMUNT:

- GREALÓ-LLÍVIA
- GREALÓ-SERRALLONGA
- LLÍVIA
- MARIMUNT
- PLANA
- PLANA DEL BISBE
- SAN RUF
- SERRALLONGA

GRANYENA:

- ALAMÚS
- CANALS
- GRANYENA
- MANGRANERS
- MOREDILLA
- SOT DE GRANYENA

CAP-PONT:

- AUBARES
- BORDETA
- CAMI D'ARTESA
- CAP-PONT
- COPA D'OR
- FONTANET
- PALAUET
- SOT DE FONTANET
- VILANOVETA

VINATESA:

- ASTÓ-SEDÓ
- FEMOSA
- VINATESSA

GREALÓ:

- GREALÓ
- QUATRE PILANS

TORRERIBERA:

- TORRERIBERA

GIMENELLS:

- GIMENELLS

ESQUERRA SEGRE:

- SECA ESQUERRA SEGRE

DRETA SEGRE:

- SECA DRETA SEGRE

ALTRES:

- BUIDOSACHS
- CAMÍ DE GRAO
- CAMÍ DE LLEIDA
- CAP-GRAN
- CERVIÀ
- COSTE
- CUMPLASACHS
- EMPRIUS
- ERA
- FREGANA
- GARRUT
- HORT
- MIRALBÓ
- PLA
- PLA DE MARTORELLA
- PLA DE SAN ANTONI
- REGUE
- ROBINALS
- SECÀ
- TEULERIA

Els topònims referents a les partides són els que surten en els amillaraments de 1886 i 1912. En algun cas he corregit l'ortografia.

Apèndix 13

Fiscalitat i qualitat de la terra el 1886

PARTIDA	JORNALS	HES.	R.L.I.R.	Parce- l·les	R.L.I./ Jrnl	Qualitat
JOC DE LA BOLA	57,4999	25,0002	4.768	40	82,92	1
FONTANET	813,5020	353,6977	65.941	277	81,06	1
GUINDAVOLS	25,7510	11,1960	1.579	19	61,32	2
COPA D'OR	34,1667	14,8551	2.093	7	61,26	1
GRANYENA	385,5838	167,6452	22.379	149	58,04	1
BALAFIA	406,1250	176,5767	22.955	135	56,52	2
MARIOLA	170,4998	74,1308	8.532	80	50,04	2
CIUTAT	165,1248	71,7937	8.068	98	48,86	1
GARDENY	180,7499	78,5873	8.607	57	47,62	1
GUALDA	1,5000	0,6522	70	1	46,67	2
PLANA DEL BISBE	317,0832	137,8625	14.635	94	46,16	2
VALLCALENT	372,0832	161,7757	16.423	106	44,14	2
MONTCADA	308,6668	134,2034	12.253	127	39,70	2
SUBIRANA	109,5830	47,6448	4.122	40	37,62	2
BOIXADORS	289,0001	125,6521	10.421	95	36,06	2
JUSANA	832,3750	361,9013	29.697	224	35,68	2
EMPRESEGUERA	162,3332	70,5796	5.273	60	32,48	2
MARIMUNT	563,6666	245,0728	17.877	193	31,72	2
RUFEA	167,6666	72,8986	4.836	32	28,84	2
SANT RUF	10,8333	4,7101	299	2	27,60	2
CANET	291,4999	126,7397	7.283	142	24,98	3
AUBARES	75,0000	32,6087	1.787	19	23,83	2
FONTANET LO CURT	114,4167	49,7464	2.523	38	22,05	2
LLIVIA	285,3334	124,0578	4.075	90	14,28	3
MALGOVERN	475,5833	206,7754	3.764	97	7,91	3
TORRES DE SANUY	1.464,9999	636,9568	10.476	202	7,15	3
GREALO	3.386,9997	1.472,6093	16.167	178	4,77	3
QUATRE PILANS	43,0000	18,6956	147	6	3,42	3
Total	11.510,6268	5.004,6255	307.050	2608	26,68	

Anàlisi estadística entre R.L.I per Jornal i Qualitat de la Terra

Covariància	-11,3297429
Correl·lació	-0,8411132
R2	0,7074714

Font: Elaboració pròpia a partir de l'amillament de 1886 i de l'informe d'A. Blavia. A.H.PLL. Secció Hisenda; Amillament de 1886-92. A. Blavia (1889); *Colonización de la huerta de esta ciudad y medios más convenientes para mejorar la producción de su suelo.*, Lleida, pàg. 73. La R.L.I. per Rústica està expresada en ptes.

Apèndix 14

Fiscalitat i qualitat de la terra el 1912

Zona rural	Jornals	Hectàrees	RLI	Nº Parcel·les	Preu per jornal	Valor	Fiscalitat	Parcel·lació	Pressió fiscal
ALPICAT	1.028,73	447,27	28.947,00	298	1.000	1.028.725,20	28,14	3,45	2,81
BALÀFIA	484,48	210,64	26.838,00	149	2.000	968.958,20	55,40	3,25	2,77
BISBE	444,13	193,10	17.724,00	131	3.000	1.332.375,60	39,91	3,39	1,33
BOIXADORS	346,17	150,51	11.433,00	115	2.200	761.566,74	33,03	3,01	1,50
CANALS	94,58	41,12	1.927,00	26	3.000	283.749,60	20,37	3,64	0,68
CANET	321,58	139,82	7.701,00	153	1.300	418.058,29	23,95	2,10	1,84
CERDERA	311,00	135,22	675,00	31	700	217.700,00	2,17	10,03	0,31
COPA D'OR	38,83	16,88	2.732,00	9	6.000	233.001,00	70,35	4,31	1,17
FONTANET	866,46	376,73	64.571,00	309	4.500	3.899.083,05	74,52	2,80	1,66
GRANYENA	560,17	243,55	27.384,00	181	2.200	1.232.367,84	48,89	3,09	2,22
GUALDA	23,50	10,22	912,00	9	2.000	47.000,20	38,81	2,61	1,94
GUINDAVOLS	45,00	19,57	2.932,00	28	1.300	58.500,13	65,16	1,61	5,01
JUSSANA	1.156,73	502,93	37.079,00	269	1.500	1.735.092,45	32,06	4,30	2,14
LLÍVIA	352,22	153,14	4.736,00	107	1.500	528.330,30	13,45	3,29	0,90
LO CURT	241,50	105,00	5.427,00	85	2.200	531.299,78	22,47	2,84	1,02
MALGOVERN	574,25	249,67	5.057,00	109	1.000	574.250,10	8,81	5,27	0,88
MARIMUNT	680,00	295,65	20.695,00	225	1.400	952.000,14	30,43	3,02	2,17
MARIOLA	415,22	180,53	18.144,00	146	2.000	830.430,00	43,70	2,84	2,18
MONTCADA	373,69	162,48	13.866,00	155	2.000	747.388,60	37,11	2,41	1,86
PERE	22,92	9,96	270,00	4	500	11.458,30	11,78	5,73	2,36
ROSSINYOL	44,58	19,38	3.393,00	22	2.000	89.166,40	76,10	2,03	3,81
RUFEA	196,38	85,38	6.845,00	73	2.000	392.758,20	34,86	2,69	1,74
SANT RUF	23,42	10,18	812,00	6	3.000	70.249,80	34,68	3,90	1,16

Zona rural	Jornals	Hectàrees	RLI	Nº Parcel·les	Preu per jornal	Valor	Fiscalitat	Parcel·lació	Pressió fiscal
SECÀ	1.193,50	518,91	3.905,00	142	500	596.750,00	3,27	8,40	0,65
SERRALLONGA	152,00	66,09	3.483,00	50	1.600	243.199,84	22,91	3,04	1,43
CERDERA	1,50	0,65	15,00	1	1.300	1.950,00	10,00	1,50	0,77
TORRES DE SANJUY	2.048,25	890,54	14.204,00	239	1.300	2.662.725,78	6,93	8,57	0,53
VALLCALENT	463,00	201,30	19.545,00	129	1.500	694.500,30	42,21	3,59	2,81
TOTAL	12.503,78	5436,43	351.252,00	3.201,00	1.691	21.141.585,84	28,09	3,91	1,66

RLI: Total de la Riquesa líquida imposable que paguen el conjunt de finques d'una zona.

Preu , en ptes. de 1928, per jornal segons A. Bergós (1928).

Fiscalitat: RLI/jornal

Parcel·lació: Superfície mitjana de les parcel·les de cada zona rural, en jornals (1 ha= 2.3 jornals)

Valor: producte del preu per jornal de cada zona segons Bergós i el nº total de jornals de cada zona

Taxa de pressió fiscal= Valor de cada zona/ RLI de cada zona * 100

Anàlisi estadística:

DADES ENTRE FISCALITAT I PREU	
COVAR	15199,6377
CORR	0,64088723
R2	0,41073644
DADES ENTRE PRESSIO I PREU	
COVAR	-125,69444
CORR	-0,1074406
R2	0,01154348

Font: Elaboració pròpia a partir de l'amillament de 1912 i de A. Bergos (1928). La R.L.I. per Rústica està expresada en ptes.

Apèndix 15

Frau i ocultació en les finques dels grans propietaris de Lleida, 1886

Propietari	Partida	Hes	RLIR	Finques	RL/HA	Ocultació	Frau	dif. per ocult	dif. per frau	dif. total	% dif
MARQUES DE ALFARRAS	GIMENELLS	4782,6	24947	1	5,22	830,0	0,0	4328,4	0,0	4328,4	14,79
Total MARQUES DE ALFARRAS		4782,6	24947	1	5,22	830,0	0,0	4328,4	0,0	4328,4	14,79
LAYCALES BENEFICIADOS CATEDRAL	MOREDILLA	397,8	3448	1	8,67	11,0	408,7	95,3	54556,0	54651,3	94,07
LAYCALES BENEFICIADOS CATEDRAL	GREALÓ	1282,6	6639	1	5,18	65,0	0,0	336,2	0,0	336,2	4,82
LAYCALES BENEFICIADOS CATEDRAL	VINATESA	724,3	4139	1	5,71	0,0	484,3	0,0	32593,2	32593,2	88,73
LAYCALES BENEFICIADOS CATEDRAL	ASTO-SEDO	636,1	2490	1	3,91	37,0	0,0	145,1	0,0	145,1	5,51
Total LAYCALES BENEF. CATEDRAL		3040,9	16716	4	5,50	113,0	893,0	576,7	87149,2	87725,9	83,99
PUIGDOLLES PEDRO ANDRES	RAIMAT	2787,0	21700	1	7,79	900,0	0,0	7006,6	0,0	7006,6	24,41
Total PUIGDOLLES PEDRO ANDRES		2787,0	21700	1	7,79	900,0	0,0	7006,6	0,0	7006,6	24,41
GÜELL FERRER JUAN	SUCHS	1621,7	9549	1	5,89	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,00
Total GÜELL FERRER JUAN		1621,7	9549	1	5,89	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,00
BARON DE FLEIX	PLANA JUSANA	37,0	457	1	12,37	0,0	37,0	0,0	2757,3	2757,3	85,78
BARON DE FLEIX	MONCADA	13,0	1765	1	135,32	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,00
BARON DE FLEIX	TORRERIBERA	840,4	6325	1	7,53	0,0	571,4	0,0	38453,9	38453,9	85,88
Total BARON DE FLEIX		890,4	8547	3	9,60	0,0	608,4	0,0	41211,2	41211,2	82,82
Hdos. de JOVE MONTANE Fco.	SUCHS	473,9	3560	1	7,51	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,00
Total Hdos. de JOVE MONTANE Fco.		473,9	3560	1	7,51	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,00
COMUN	DCHA SEGRE	113,0	160	1	1,42	0,0	113,0	0,0	530,2	530,2	76,82

Propietari	Partida	Hes	RLIR	Finques	RLI/HA	Ocultació	Frau	dif. per ocult	dif. per frau	dif. total	% dif
Total COMUN		113,0	160	1	1,42	0,0	113,0	0,0	530,2	530,2	76,82
QUERALTO PITARQUE ALEJANDRO	BOBAR-BALAFIA	4,3	400	1	92,00	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,00
QUERALTO PITARQUE ALEJANDRO	VALLCALENT	13,0	450	1	34,50	1,4	0,0	48,8	0,0	48,8	9,77
QUERALTO PITARQUE ALEJANDRO	ALPICAT	9,6	1424	1	148,87	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,00
QUERALTO PITARQUE ALEJANDRO	TORRES	71,3	214	1	3,00	0,0	71,3	0,0	1172,7	1172,7	84,57
Total QUERALTO PITARQUE ALEJ.		98,3	2488	4	25,32	1,4	71,3	48,8	1172,7	1221,5	32,93
TASQUES PEDRO	MALGOVERN	22,4	110	1	4,90	13,0	35,5	64,0	645,7	709,7	86,58
TASQUES PEDRO	TORRES	4,0	93	1	23,12	13,0	17,1	301,6	394,6	696,3	88,22
TASQUES PEDRO	TORRES	52,7	320	1	6,07	47,8	100,5	290,5	1653,0	1943,5	85,86
Total TASQUES PEDRO		79,1	523	3	6,61	73,9	153,0	656,1	2693,4	3349,5	86,49
BUFALA SENESPLEDA JAYME	FONTANET	4,8	1172	1	245,05	0,0	0,0	0,0	0,0	1172,0	50,00
BUFALA SENESPLEDA JAYME	ALPICAT	4,8	277	1	57,92	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,00
BUFALA SENESPLEDA JAYME	TORRES	13,5	49	1	3,64	0,0	13,5	0,0	221,7	221,7	81,90
BUFALA SENESPLEDA JAYME	FEMOSA	23,5	97	1	4,13	0,0	23,5	0,0	1579,9	1579,9	94,22
Total BUFALA SENESPLEDA JAYME		46,5	1595	4	34,29	0,0	37,0	0,0	1801,6	1801,6	53,04
TOTAL		13933,5	89785	23	6,44	1918,3	1875,8	12616,5	134558,3	147174,8	62,11

Font: Elaboració pròpia a partir de l'amillament de 1886, confrontat amb els amillaments de 1912 i catastre de 1945. Els noms són els que surten a l'amillament, sense corretgir.

Apèndix 16

Llista dels majors contribuents de la ciutat de Lleida el 1847 (segons el cens electoral).

Noms	Professions	Contribucions directes (en Rals)
Joaquim Gomar	Propietari	2177.55
Joaquim Mensa	Propietari	1939.18
Juan Tasques	Propietari	1588.18
Ramon Niubó	Propietari	1576.14
Salvador Fuster	Propietari	1550.72
Pablo Balaguer	Confiter	1403.30
Jaume Bufalà	Propietari	1366.00
Josep Prenafeta	Propietari	1329.06
Josep Hostalrich	Advocat	1211.26
Mariano Arajol	Advocat	1201.30
Josep Canalda	Cafeter	1199.16
Francesc Benet	Advocat	1189.00
Pere Portabella	Comerciant	1171.02
Domènec Fleix	Militar retirat	1019.18
Francesc Cercós	Propietari	1009.10
Antoni Jutclà	Propietari	1003.26
Josep Morera (a) Sagalà	Comerciant	986.00
Mariano Gigó	Propietari	973.22
Jaume Hernández	Comerciant	960.30
Antoni B° de Queraltó	Advocat	904.16
Antoni Aceguinolaga	Propietari	896.00
Josep Masip	Propietari	884.05
Josep Antoni Morlins	Comerciant	857.14
Fermin Gigó	Advocat	851.18
Joan Mestre	Comerciant	831.12
Pablo Borrás	Comerciant	823.26
Josep Antoni Ribé	Propietari	820.12
Sebastià Solanes	Propietari	814.26

Apèndix

Domènec Serra	Comerciant	812.12
Ignasi Carreras	Comerciant	798.18
Manuel Olives	Confiter	772.12
Francesc Sales	Propietari	770.32
Lluís Agulló	Comerciant	759.14
Salvador Famades	Propietari	753.10
Jaume Campmany	Comerciant	743.10
Ramon Coll	Comerciant	736.00
Joan Domingo	Comerciant	730.00
Ramon Miquel	Metge	721.30
Ramon Mestres	Propietari	719.10
Josep de Gomar	Propietari	682.28
Josep Soldevila	Escribà	680.03
Pere Garrell	Propietari	663.10
Joan Rosich	Comerciant	658.20
Miquel Gort	Propietari	653.06
Josep Pinos	Advocat	652.32
Francesc Soldevila	Propietari	650.20
Pau Girambí	Hostaler	631.02
Joan Bta. Romeu	Propietari	628.20
Joan Josep Morante	Procurador	618.29

Font: A.H.M.LL. Caixa 66. Exp. de "Correspondencia Oficial". 1847.

Apèndix 17

Llista dels majors contribuents de la ciutat de Lleida el 1887 (segons l'amillament)

Noms	Residència	Riquesa Imposable
Marques d'Alfarras	Foraster (Mallorca)	25330
Pedro Andres Puigdollers	Foraster (Saragossa)	22180
Domènec Gomar Kessel	Lleida	21144
Laycales Beneficiados	Lleida	16176
Jaume Sabaté Vilafranca	Lleida	16423
Baró de Fleix	Foraster (Barcelona)	12423
Joan Güell Ferrer	Foraster (Barcelona)	12070
Diputació Provincial de Lleida	Lleida	11250
Francesc Arajol	Foraster (Barcelona)	10058
Josep Mensa	Foraster (Barcelona)	9887
Miquel Arnau Sabaté	Foraster (Bell-lloch)	8530
Banco Mercantil de Lleida	Lleida	8630
Germans Ribas Saurona	Lleida	7731
Ramon Roca Niubó	Lleida	7614
Gerònim Juncadella	Foraster (Barcelona)	7554
Comú de Lleida	Lleida	6904
Francesc Puig	Foraster (Barcelona)	6822
Francisca Gené de Camps	Lleida	6422
Francesc Cercós Andreu	Lleida	6085
Ramon Sans Riera	Lleida	5854
Ramon Xammar	Foraster (Castelldans)	5850
Josep Sol Bertran	Lleida	5613
Antoni Vicianà	Foraster (Tarragona)	5725
Josep Camps	Lleida	5573
Llorenç Ruata Sichart	Foraster (Binefar)	5536
Casimir Bertran Barbé	Lleida	5046
Jaume Bufalà Senespleda	Lleida	5397
Mariano Quer	Lleida	5235

Apèndix

Josep Antoni Ribé	Lleida	5023
Casilda Alies Cul	Foraster (Barcelona)	4871
Antoni Aceguinolaga Nogués	Foraster (Barcelona)	4774
Ramon Bielsa Hostalrich	Foraster (Barbastre)	4769
Josefa Farreny de Portabella	Lleida	4777
Wenceslao Fuster Boer	Lleida	4705
Llorenç Corominas Terré	Lleida	4532
Hermenegildo Agelet	Lleida	4359
Hospital Civil de Lleida	Lleida	4356
Francesc Armenteros Segura	Lleida	4144
Federico Reñe i Carme Gigó	Lleida	4093
Josep M ^a Pinós Corts	Lleida	4034
Hereus de Ramon Vila	Lleida	3995
Ramon Grau Sales	Lleida	3863
Manuel Pereña Puente	Lleida	3852
Josep de Gomar Kessel	Lleida	3857
Felip Pocurull	Foraster	3674
Maria Jou Gardeñes	Lleida	3633
Josep Vicens	Lleida	3600
Hereus de Francesc Jové	Foraster (Barcelona)	3560
Vda . de Joaquim Garrell	Lleida	3574

Font: A.H.P.LI. Amillament de Lleida de 1886-87.

Apèndix 18

Llista dels majors terratinents a la Ciutat de Lleida segons superfície total declarada de les propietats el 1887

Noms	Residència	Superfície (en Hes.)	Riquesa Imposable
Marqués d'Alfarràs	Foraster (Mallorca)	4782.60	24947
Laycales Beneficiados	Lleida	3040.86	16716
Pedro Andres Puigdollers	Foraster (Saragossa)	2786.95	21700
Joan Güell Ferrer	Foraster (Barcelona)	1621.73	9549
Baró de Fleix	Foraster (Barcelona)	891.95	8579
Hereus de Francesc Jové	Foraster (Barcelona)	743.91	3560
Comú d'Alpicat	Alpicat	113.04	160
Alexandre Queraltó Pitarque	Foraster (Tamarite)	98.26	2488
Josep Vazquez Aguiar	Lleida	80.97	2104
Pere Tasques	Lleida	79.52	530
Salvador Ortiz Morell	Alpicat	55	1352
Jaume Bufalà Senespleda	Lleida	54.92	2912
Josep Mensa Font	Foraster (Saragossa)	53.91	3194
Antoni Herrera Mur	Lleida	51.31	272
Antoni Capdevila Gili	Lleida	51.30	398
Wenceslao Fuster Boer	Lleida	51.26	418
Hermenegildo Agelet Montaner	Lleida	48.44	1193
Francesc Cercós Andreu	Lleida	42.97	2500
Miquel Arnau Sabaté	Foraster (Bell-lloch)	42.82	3294
Salvador Ortiz	Alpicat	39.13	991
Claudia Lamarca Senant	Lleida	37.50	1548
Jaume Sabaté Vilafranca	Lleida	35.94	5951
Isidre Prenafeta	Lleida	35.68	1562
Margarita Ozcoydi	Foraster (Montsó)	34.78	200
Gerònim Juncadella	Foraster (Barcelona)	34.23	5537

Font: A:H.P.LI. Amillament de 1886-87.

Apèndix 19

Taules resum dels amillaraments
Estructura de la propietat de la terra, 1845

categories	n° propt.	%	parcel·les	%	hes.	%	hes/prop.	R.L.I.	%	RLLI/prop.
sense terres	1,00	0,05	1,00	0,02	0,00	0,00	0,00	0,10	0,00	0,10
>0-<1 hes	737,00	39,71	870,00	18,73	450,78	3,08	0,61	945,75	9,38	1,28
>=1-<2 has	481,00	25,92	825,00	17,76	698,70	4,77	1,45	1.340,50	13,30	2,79
>=2-<3 has	204,00	10,99	547,00	11,78	492,63	3,36	2,41	1.021,70	10,14	5,01
>=3-<4 has	119,00	6,41	369,00	7,94	413,35	2,82	3,47	846,66	8,40	7,11
>=4-<5 has	73,00	3,93	312,00	6,72	327,46	2,24	4,49	690,70	6,85	9,46
subt. 0-5	1.615,00	87,02	2.924,00	62,95	2.382,92	16,27	1,48	4.845,42	48,08	3,00
>=5-<6 has	53,00	2,86	245,00	5,27	292,21	2,00	5,51	597,85	5,93	11,28
>=6-<7 has	31,00	1,67	178,00	3,83	203,23	1,39	6,56	423,50	4,20	13,66
>=7-<8 has	26,00	1,40	177,00	3,81	193,90	1,32	7,46	450,59	4,47	17,33
>=8-<9 has	13,00	0,70	69,00	1,49	110,00	0,75	8,46	255,08	2,53	19,62
>=9-<10 has	21,00	1,13	155,00	3,34	198,62	1,36	9,46	425,70	4,22	20,27
subt. 5-10	144,00	7,76	824,00	17,74	997,95	6,82	6,93	2.152,72	21,36	14,95
>=10-<15 has	44,00	2,37	324,00	6,98	526,63	3,60	11,97	1.105,12	10,97	25,12
>=15-<20 has	22,00	1,19	203,00	4,37	367,25	2,51	16,69	774,38	7,68	35,20
>=20-<25 has	10,00	0,54	128,00	2,76	223,22	1,52	22,32	374,70	3,72	37,47
subt. 10-25	76,00	4,09	655,00	14,10	1.117,30	7,63	14,70	2.254,20	22,37	29,66
>=25-<30 has	8,00	0,43	96,00	2,07	220,20	1,50	27,52	404,13	4,01	50,52
>=30-<35 has	4,00	0,22	46,00	0,99	130,73	0,89	32,68	258,81	2,57	64,70
>=35-<40 has	4,00	0,22	68,00	1,46	147,72	1,01	36,93	112,07	1,11	28,02

categories	n° propt.	%	parcel·les	%	hes.	%	Hes/prop.	R.L.I.	%	RLI/prop.
>=40-<45	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	
has										
>=45-<50	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	
has										
subt. 25-50	16,00	0,86	210,00	4,52	498,64	3,41	31,17	775,01	7,69	48,44
>=50-<60	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	
has										
>=60-<70	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	
has										
>=70-<80	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	
has										
>=80-<90	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	
has										
>=90-<100	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	
has										
subt. 50-100	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	
>=100 has	5,00	0,27	32,00	0,69	9.644,82	65,87	1.928,96	50,26	0,50	10,05
TOTAL	1.856,00	100,00	4.645,00	100,00	14.641,64	100,00	7,89	10.077,62	100,00	5,43

Font: A.H.M.LL; Llibres de l'amillament de 1845. La R.L.I. està expressada en pesetes.

Estructura de la propietat de la terra, 1886

categories	n° propt.	%	parcel. les	%	hes.	%	Hes/prop.	R.L.I.	%	RLI/prop.
sense terres	4	0,21	4	0,10	0,00	0,00	0,00	212,00	0,05	53,00
>0-<1 hes	697	36,84	753	18,47	373,67	2,44	0,54	32.193,00	6,86	46,19
>=1-<2 has	456	24,10	666	16,34	636,40	4,15	1,40	49.053,00	10,46	107,57
>=2-<3 has	220	11,63	442	10,84	533,05	3,48	2,42	43.244,00	9,22	196,56
>=3-<4 has	129	6,82	352	8,64	448,90	2,93	3,48	31.983,00	6,82	247,93
>=4-<5 has	77	4,07	239	5,86	347,04	2,26	4,51	27.443,00	5,85	356,40
subt. 0-5	1.583	83,67	2.456	60,26	2.339,05	15,25	1,48	184.128,00	39,25	116,32
>=5-<6 has	57	3,01	203	4,98	306,27	2,00	5,37	18.493,00	3,94	324,44
>=6-<7 has	39	2,06	134	3,29	252,87	1,65	6,48	18.289,00	3,90	468,95
>=7-<8 has	31	1,64	141	3,46	233,37	1,52	7,53	17.029,00	3,63	549,32
>=8-<9 has	26	1,37	104	2,55	222,65	1,45	8,56	12.211,00	2,60	469,65
>=9-<10 has	17	0,90	78	1,91	161,88	1,06	9,52	11.332,00	2,42	666,59
subt. 5-10	170	8,99	660	16,19	1.177,04	7,68	6,92	77.354,00	16,49	455,02
>=10-<15 has	55	2,91	286	7,02	657,83	4,29	11,96	44.919,00	9,57	816,71
>=15-<20 has	28	1,48	223	5,47	485,76	3,17	17,35	30.601,00	6,52	1.092,89
>=20-<25 has	16	0,85	109	2,67	348,41	2,27	21,78	15.817,00	3,37	988,56
subt. 10-25	99	5,23	618	15,16	1.492,00	9,73	15,07	91.337,00	19,47	922,60
>=25-<30 has	9	0,48	62	1,52	245,94	1,60	27,33	12.073,00	2,57	1.341,44
>=30-<35 has	9	0,48	56	1,37	293,55	1,91	32,62	13.304,00	2,84	1.478,22
>=35-<40 has	4	0,21	60	1,47	148,26	0,97	37,07	10.052,00	2,14	2.513,00
>=40-<45 has	2	0,11	20	0,49	85,80	0,56	42,90	5.794,00	1,23	2.897,00

categories	n° propt.	%	parcel. les	%	hes.	%	Hes/prop.	R.L.I.	%	R.LI/prop.
>=45-<50 has	1	0,05	10	0,25	48,44	0,32	48,44	1.193,00	0,25	1.193,00
subt. 25-50	25	1,32	208	5,10	821,99	5,36	32,88	42.416,00	9,04	1.696,64
>=50-<60 has	6	0,32	77	1,89	317,73	2,07	52,95	8.546,00	1,82	1.424,33
>=60-<70 has	0	0,00	0	0,00	0,00	0,00		0,00	0,00	
>=70-<80 has	1	0,05	4	0,10	79,53	0,52	79,53	530,00	0,11	530,00
>=80-<90 has	1	0,05	36	0,88	80,98	0,53	80,98	2.104,00	0,45	2.104,00
>=90-<100 has	1	0,05	4	0,10	98,26	0,64	98,26	2.488,00	0,53	2.488,00
subt. 50-100	9	0,48	121	2,97	576,50	3,76	64,06	13.668,00	2,91	1.518,67
>=100 has	6	0,32	13	0,32	8.928,48	58,22	1488,08	60.264,00	12,84	10.044,00
TOTAL	1.892	100,00	4.076	100,00	15.335,05	100,00	8,11	469.167,00	100,00	247,97

Font: A.H.PLL; Llibres- registre de l'Amillament, 1886-1892.

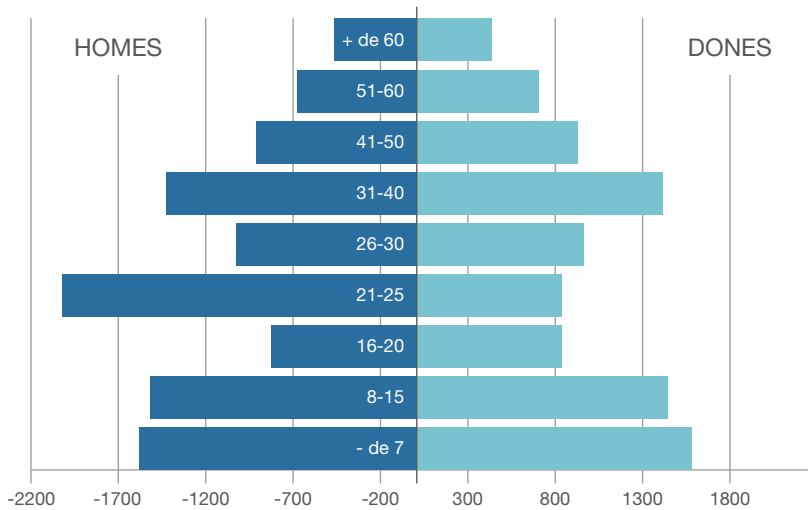
Estructura de la propietat a Lleida, 1912

categories	n° propt.	%	parcel·les	%	hes.	%	Hes/prop.	R.L.I.	%	R.L.I./prop.
sense terres	3	0,13	3	0,07	0,00	0,00	0,00	354	0,07	118,00
>0-<1 hes	897	37,52	963	21,28	479,29	2,80	0,53	42.435	8,14	47,31
>=1-<2 has	610	25,51	841	18,58	864,11	5,05	1,42	63.263	12,13	103,71
>=2-<3 has	280	11,71	514	11,36	687,67	4,02	2,46	43.903	8,42	156,80
>=3-<4 has	160	6,69	347	7,67	559,38	3,27	3,50	33.236	6,37	207,73
>=4-<5 has	87	3,64	229	5,06	387,76	2,26	4,46	23.297	4,47	267,78
subt. 0-5	2.037	85,19	2.897	64,01	2.978,21	17,39	1,46	206.488	39,59	101,37
>=5-<6 has	61	2,55	177	3,91	330,57	1,93	5,42	21.899	4,20	359,00
>=6-<7 has	54	2,26	168	3,71	350,69	2,05	6,49	19.161	3,67	354,83
>=7-<8 has	38	1,59	131	2,89	286,23	1,67	7,53	19.125	3,67	503,29
>=8-<9 has	30	1,25	116	2,56	253,33	1,48	8,44	13.333	2,56	444,43
>=9-<10 has	14	0,59	61	1,35	131,86	0,77	9,42	7.899	1,51	564,21
subt. 5-10	197	8,24	653	14,43	1.352,68	7,90	6,87	81.417	15,61	413,28
>=10-<15 has	69	2,89	315	6,96	856,40	5,00	12,41	47.945	9,19	694,86
>=15-<20 has	24	1,00	146	3,23	407,12	2,38	16,96	15.053	2,89	627,21
>=20-<25 has	15	0,63	100	2,21	334,55	1,95	22,30	15.622	2,99	1.041,47
subt. 10-25	108	4,52	561	12,40	1.598,06	9,33	14,80	78.620	15,07	727,96
>=25-<30 has	13	0,54	116	2,56	347,05	2,03	26,70	26.909	5,16	2.069,92
>=30-<35 has	5	0,21	30	0,66	166,16	0,97	33,23	6.292	1,21	1.258,40
>=35-<40 has	6	0,25	40	0,88	224,87	1,31	37,48	7.941	1,52	1.323,50
>=40-<45 has	4	0,17	62	1,37	170,22	0,99	42,55	12.982	2,49	3.245,50
>=45-<50 has	2	0,08	7	0,15	97,79	0,57	48,90	1.238	0,24	619,00
subt. 25-50	30	1,25	255	5,63	1.006,08	5,88	33,54	55.362	10,61	1.845,40
>=50-<60 has	5	0,21	69	1,52	265,33	1,55	53,07	14.563	2,79	2.912,60

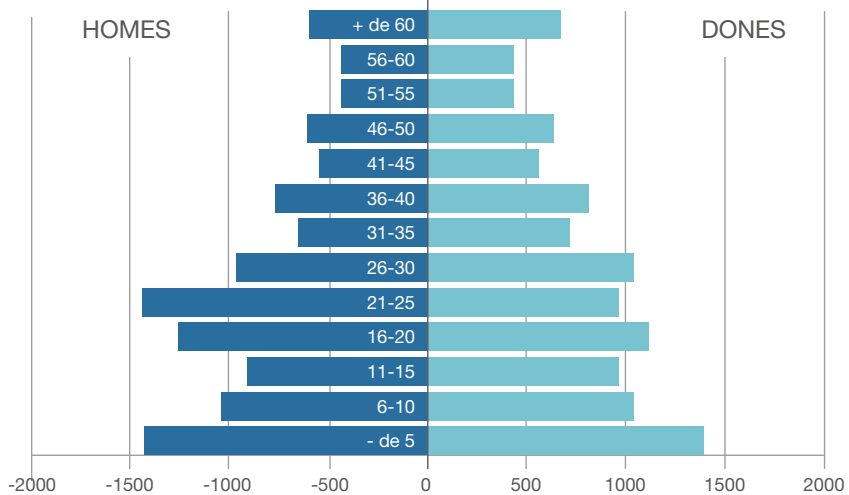
categories	n° propt.	%	parcel.les	%	hes.	%	Hes/prop.	R.L.I.	%	RLI/prop.
>=60-<70 has	3	0,13	11	0,24	197,79	1,16	65,93	2.925	0,56	975,00
>=70-<80 has	3	0,13	52	1,15	218,52	1,28	72,84	13.470	2,58	4.490,00
>=80-<90 has	1	0,04	12	0,27	81,03	0,47	81,03	474	0,09	474,00
>=90-<100 has	0	0,00	0	0,00	0,00	0,00		0	0,00	
subt. 50-100	12	0,50	144	3,18	762,67	4,45	63,56	31.432	6,03	2.619,33
>=100 has	7	0,29	16	0,35	9.425,40	55,04	1.346,49	68.308	13,10	9.758,29
TOTAL	2.391	100,00	4.526	100,00	17.123,09	100,00	7,16	521.627	100,00	218,16

Font: A.H.P.LL; Llibres- registre de l'Amillament, 1912.

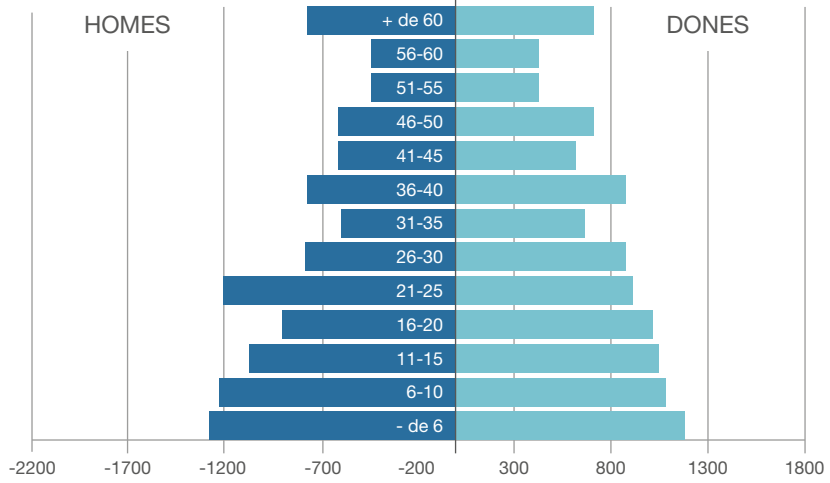
Piràmide d'edats de Lleida, 1857

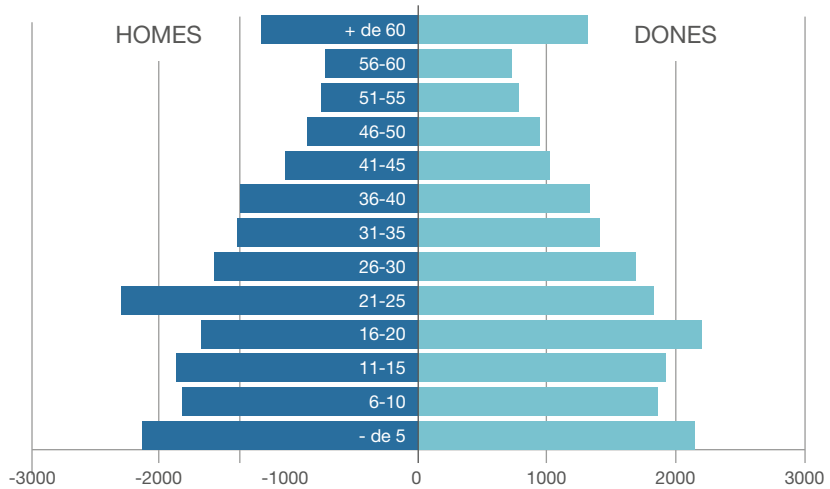
Piràmide d'edats de Lleida, 1887

Piràmide d'edats de Lleida, 1900

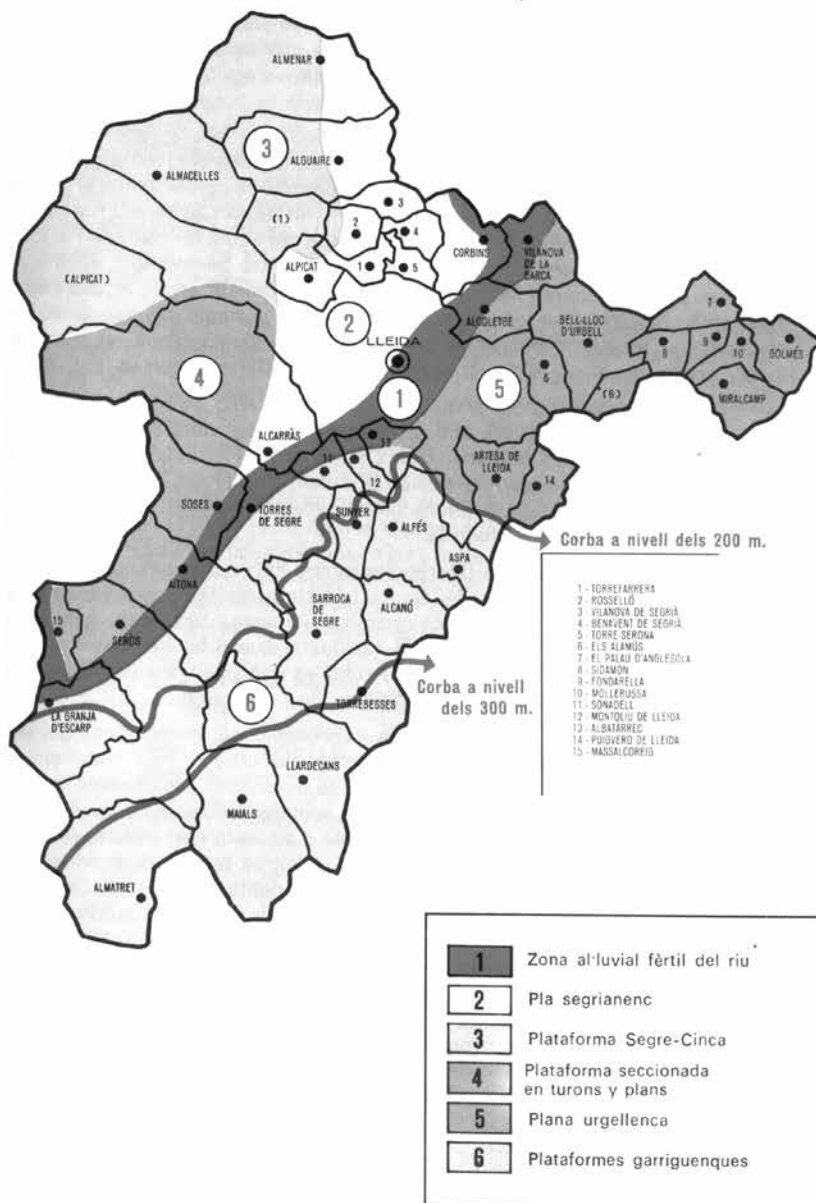

Piràmide d'edats de Lleida, 1920

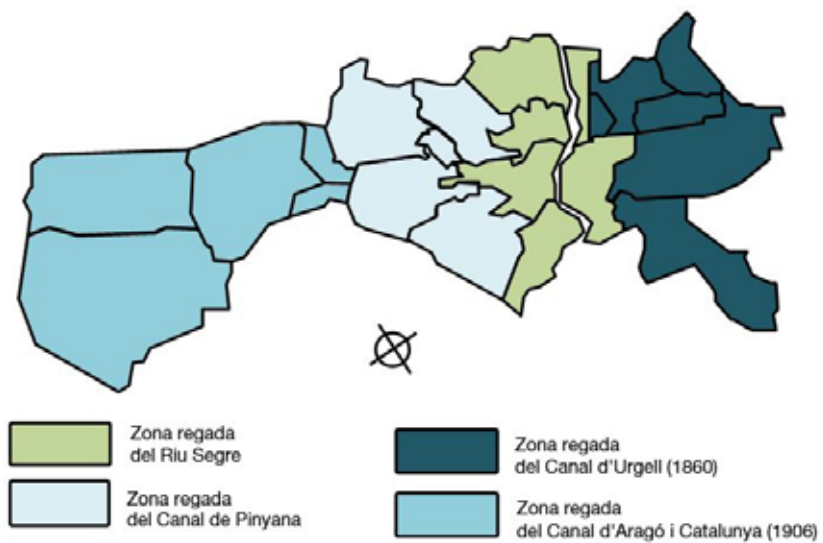
Mapa 4.1
Unitats naturals del Segrià segons el tipus de terrenys

**UNITATS NATURALS DE LA COMARCA
 (SEGONS EL TERRENY)**

Font: R. Morell, X. Maurel i I. Aldomà (1980):. Barcelona, pàg. 7. Interessa remarcar el fet que, pel municipi de Lleida, les zones naturals es corresponen a fases diferents en l'extensió del reg. Així, la zona 1 es correspon a les terres regades pel riu Segre i algunes sèquies auxiliars com ara la de Fontanet. La zona 2 és la zona regada des del temps medievals pel Canal de Pinyana. La zona 3 i 4 són regades pel Canal d'Aragó i Catalunya, i la zona n° 5 pel Canal d'Urgell.

Mapa 4.1b. Zones del Terme Municipal de Lleida segons la procedència de l'aigua de rec

Bibliografía

Bibliografía Capítols I i II

- Aguinaga Roustán, J. i Comas Arnau, D. (1980); "Bibliografía sobre sociología de la población" dins Revista Española de Investigaciones Sociológicas, nº 10, 1980.
- Ambrosius, G.; Hubbard, W.H. (1992); Història social y econòmica de Europa en el siglo XX., Madrid.
- Anderson, C.A.; Bowman, M.J. (1963); "Concerning the Role of Education in Development" a C. Geertz (ed.) (1963); Old societies and New States. Illinois.
- Arango, J. (1976); "Cambio económico y movimientos migratorios en la España Oriental del primer tercio del siglo XIX: Algunas hipótesis sobre determinantes y consecuencias" a Hacienda Pública Española, nº 38, pàgs. 51-80.
- Arango, J. (1980); " La teoría de la transición demográfica y la experiencia histórica" dins Revista Española de Investigaciones Sociológicas, nº 10, 1980.
- Arango, J. (1982); "Los censos de población españoles en perspectiva histórica" a I.N.E.: Primeras Jornadas de Estadística Española, Madrid, pàgs. 51-72.
- Arbelo, Antonio (1962); La mortalidad de la infancia en España. 1901-1950., Madrid.
- Balcells, A. (1974); Trabajo industrial y organización obrera en la Cataluña contemporánea (1900-1936), Barcelona.
- Bataller, J. R. (1961); "Discurso de contestación a D. José Iglesias y Fort" dins Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona., vol. XXXIII, Barcelona.
- Benavente, J. (1985); "La fecundidad en Cataluña en el siglo XIX" dins Jornades de Població. Centre d'Estudis Demogràfics, Barcelona.
- Benavente; J. (1990); "La minva de la fecunditat a Catalunya" dins D.A.; Població i Agricultura. Segle XIX. Història Econòmica de la Catalunya Contemporània., Barcelona, 1990.
- Beneria, L. (1981); "Conceptualizing the Labor Force: The underestimation of women's economic activities" dins Journal of Development Studies, nº 17, pàgs. 8-28.
- Borderías, C. (2002); «El trabajo de las mujeres en la Cataluña contemporánea desde la perspectiva de los hogares: balance y perspectivas», Arenal, 9/2, pp. 269-300.
- Borderías, C. (2003); «La transición de la actividad femenina en el mercado de trabajo barcelonés (1856-1930): teoría social y realidad histórica en el

- «sistema estadístico moderno », en SARASÚA, C. y GÁLVEZ, L. (eds.), *Hombres y mujeres en los mercados de trabajo ¿privilegios y eficiencia?* Alicante, Publicaciones de la Universidad de Alicante, pp. 241-276.
- Cabré i Pla, A. i Pujadas i Ribes, I. (1989); "La població: immigració i explosió demogràfica" dins D.A.; *Població, agricultura i energia. Història Econòmica de la Catalunya Contemporània. Segle XX. Volum 5è*, Barcelona, 1989.
- Cabré, Anna i altres (1992); "Catalunya i la Restauració: dues imatges demogràfiques" dins *Actes del Congrés Internacional d'Història Catalunya i la Restauració*, Manresa, 1992.
- Cachinero Sánchez, B. (1982); "La evolución de la nupcialidad en España (1887-1975)" dins *Revista española de investigaciones sociológicas*, nº 20.
- Capel, R. (1980): *La mujer española en el mundo del trabajo (1900-1930)*. Madrid.
- Carreras i Verdaguer, C. (1983); "Les unitats territorials socio-econòmiques" dins *Gran Geografia comarcal de Catalunya*, volum 18è, Barcelona.
- Carreras, A. (coord.) (1989); *Estadísticas Históricas de España. Siglos XIX-XX.*, Barcelona.
- Carreras, Josep M^a i Margalef, Joaquim (1977); "La evolución de las ciudades catalanas entre 1857 i 1975" dins *Ciudad y territorio*, nº 2, Barcelona.
- Casassas i Simó, L. i Bertran, E. (1983); "Les ciutats" dins *Gran Geografia comarcal de Catalunya*, volum 18è, Barcelona.
- Centro Feminista de Estudios y Documentación (1985): *El trabajo de las mujeres a través de la Historia*. Instituto de la Mujer, Madrid.
- Clar, E. (2006b): «Progresión demográfica de la Zona Regable», en NAVARRO, H. (dir.), *Historia de una tierra. Centenario del Canal de Aragón y Cataluña, Binéfar, Comunidad General de Regantes del Canal de Aragón y Cataluña*, pp. 309-352.
- Clar, E.; Silvestre, J. (2006): «Impactos demográficos del regadío en las comarcas afectadas por los riegos del Alto Aragón», en GERMÁN, L. (coord.), *Riegos del Alto Aragón. Impacto económico y social, 1953-2003*, Huesca, Comunidad General de Riegos del Alto Aragón, pp. 219-235.
- Clark, C. (1967); *Las condiciones del progreso económico*, Madrid.
- Clark, C. (1968); *Crecimiento Demográfico y utilización del suelo*, Madrid.
- Coale, Ansley J. i Demeny, P. (1966); *Regional model life tables and stable populations.*, Princeton.
- Coale, Ansley J. i Treadway, Rod (1986); "A Summary of the Changing Distribution of Overall Fertility, and the Proportion Married in the Provinces of Europe"

- dins A.J. Coale i S.C. Watkins (eds.); *The Decline of Fertility in Europe.*, Princeton, 1986.
- Coale, A.J. i Watkins, S. C. (eds.) (1986); *The Decline of Fertility in Europe.*, Princeton.
- D.A. (1967); *Lleida, problema i realitat.* Barcelona.
- D.A. (1989-94); *Història Econòmica de la Catalunya Contemporània.*, 6 volums, Barcelona.
- D.A. (1982); *Mujer y sociedad en España (1700-1975).* Madrid.
- De Villeneuve, A. (1813); *Mémoire Statistique, Historique et Administratif, Présentant le Tableau de l'Administration du Departament des Bouches de l'Ebre avant la Guerre, les changements qu'elle a éprouvé depuis la Guerre et sa Situation.* A.C.A.; *Dominació Napoleònica*, Caixa 1.
- Devolder, D.; Nicolau, R. Panareda E. (2006); "La fecundidad de las generaciones españolas nacidas en la primera mitad del siglo XX. Un estudio a escala provincial", *Revista de Demografía Histórica*, XXIV-1, pp. 57-89.
- Domínguez Martín, R. (1988); *Actividades Comerciales y Transformaciones Agrarias en Cantabria, 1750-1850*, Santander.
- Dopico Gutiérrez del Arroyo, F. y Reher, D. S. (1998); *El declive de la mortalidad en España 1860-1930*, Zaragoza, *Monografías A. D. E. H.*, n.º 1.
- Easterlin, R.A. (1968); *Population, Labor Force and Long Swings in Economic Growth. The American Experience*, Nova York.
- Erdozain, P. i Mikelarena, F. (1996); "Algunas consideraciones acerca de la evolución de la población rural en España en el siglo XIX", *Historia Agraria*, 12, pp. 91-118.
- Erdozain, P. i Mikelarena, F. (2003); "El inicio del declive: la evolución de la población de la provincia de Huesca entre 1860 y 1877", *Ager*, 3, pp. 185-208.
- Espina, A. (comp.) (1985); *Estudios de economía del trabajo en España.* 2 Volums, Madrid.
- Fernández Díaz, R. (1993); *Manual de Historia de España. Siglo XVIII*, Madrid.
- Floud, R. (1979); *Métodos cuantitativos para historiadores.*, Madrid.
- Fontana, J. (1988); *La fi de l'antic règim i la industrialització (1787-1868).* *Història de Catalunya.*, Vol. V, Barcelona.
- García Sanz, A. (1994); "Indagaciones sobre las causas históricas de la actual situación de atraso relativo de la economía de Castilla y León (siglos XIX-XX)" a *Papeles de Economía Española*, nº 14, 1994, pàgs. 19-29.

Bibliografía

- García Soler, A; Gil Alonso, F. (2007); "Hijos fallecidos, hijos supervivientes: reconstrucción de las pautas territoriales de mortalidad en la infancia a partir de datos retrospectivos de los censos de 1930 y 1940", *Revista de Demografía Histórica*, XXV-2, p.91-130.
- Gil Alonso, F. (1997); "Las diferencias territoriales en el descenso de la fecundidad en España. Aproximación a su estudio a partir de adtos censales sobre fecundidad retrospectiva" *Boletín de la ADEH*, XV-2, p. 13-54.
- Gil Ibàñez, S.L. (1979); *La población activa en España. 1860-1930*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid.
- Gil Ibàñez, S. (1987); "Un intento de homogeinización de las clasificaciones profesionales en España" dins *Revista Internacional de Sociología*, nº 23 pags. 7-40.
- Glass, D.V. i Reville, R. (dirs.) (1978); *Población y cambio social. Estudios de demogrfía histórica*, Madrid.
- Goerlich Gisbert, F. J. y Pinilla Pallejá, R. (2005): «Esperanza de vida en España a lo largo del siglo XX», *Revista de Demografía Histórica*, II, XXIII, pp. 79-109.
- Hajnal, J. (1953); "Age at Marriage and Proportions Marrying" dins *Population Studies*, VII, 2, novembre de 1953.
- Iglèsies, J. (1961); "El movimiento demográfico en Cataluña en los últimos cien años" dins *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona.*, vol. XXXIII, Barcelona.
- Iglèsies, J. (1967); "Indagaciones sobre la población de Cataluña en la primera mitad del siglo XIX" dins *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona.*, vol. XXXVII, Barcelona.
- Iglèsies, J. (ed.) (1969); *El cens del Comte de Floridablanca*. Barcelona, 2 vols.
- Instituto de Cultura Hispánica (1957) "La población activa española de 1900 a 1957" dins *Estudios Hispánicos de Desarrollo económico*, nº 1, Madrid.
- Jové i Montanyola, A. M^a (1987); *Estructura social i conjuntura econòmica a Lleida (1880-1892)*. Tesi de llicenciatura inèdita, Estudi General de Lleida, Universitat de Barcelona, Lleida.
- Jové i Montanyola, A. M^a (1993); "Propiedad de la tierra y crecimiento agrario en Lérida (1785-1944)" dins F. López Palomeque (ed.); *La región agraria de Lleida.*, Lleida, 1993.
- Jover J.M. (1963); "España Contemporánea" dins J. Regla, J.M. Jover, C.Seco (1963); *España Moderna y Contemporánea*, Barcelona.
- Leasure, J.W. (1963); "Factors Involved in the Decline of Fertility in Spain, 1900-1950" a *Population Studies*, nº 3, vol. XVI, març 1963, pàgs. 271-285.

- Lesthaeghe, R.J. (1977); *The Decline of Belgian Fertility, 1800-1970.*, Princeton.
- Livi Bacci, M. (1968); "Fertility and Nuptiality Changes in Spain from the late 18th to the Early 20th Century" dins *Population Studies*, vol. XXII, nº 1-2, març-juliol. (Hi ha traducció al castellà a M.Livi Bacci "Cambios de la fecundidad y la nupcialidad en España desde finales del siglo XVIII hasta principios del siglo XX" dins A. Espina (1985); *Estudios de economía del trabajo en España.*, vol. 1, Madrid.
- Livi-Bacci, M. (1993); *Introducción a la demografía.*, Madrid.
- Lladonosa i Pujol, J. (1956); *La ciutat de Lleida.*, Barcelona, 3 vols.
- Lladonosa i Pujol, J. (1967); "Les crisis històriques" a D.A.; *Lleida, problema i realitat.* Barcelona, pàgs. 14-60.
- Lladonosa i Pujol, J. (1974a); *Noticia histórica sobre el desarrollo de la medicina en Lérida.*, Lleida.
- Lladonosa i Pujol, J. (1974b); *Història de Lleida.* Lleida.
- Llopis Agelán, E.; Pérez Moreda, V. (2003): «Evolución demográfica de la zona centro de España a través de los índices de bautismos, 1580-1850», en *Estudios de Historia y Pensamiento Económico. Homenaje al profesor Francisco Bustelo García del Real*, Madrid, Editorial Complutense, pp. 113-146.
- Lluch, E. i Giral, E. (1964); "La població catalana" dins A. Sauvy; *La Población.*, Barcelona, 1964.
- Maluquer de Motes, J. (2007); "La incidencia de la Gran Depresión y de la Guerra Civil en la población de España (1931-1940). Una nueva interpretación," *Revista de Demografía Histórica*, XXV-2, p.131-166.
- Maluquer i Sostres, J. (1965); *Població i societat a l'àrea catalana.*, Barcelona.
- Marcos Martínez, P. et al. (1987); *Crisis demogràfica y tensiones en la Castilla del siglo XIX*, Valladolid.
- Martín Niño, J. (1972); *La Hacienda Española y la Revolución de 1868*, Madrid.
- Martínez Cuadrado, M. (1973); *La burguesía conservadora (1874-1931)*, Madrid.
- Martín-Guzman, Mª P. i Martín Pliego, F. J. (1985); *Curso Básico de Estadística Económica.*, Madrid.
- Mateu i Giralt, J. (1982); *La pagesia urgellenca abans del Canal.*, Barcelona.
- Mattila, J.M.; Thompson, W.R. (1955); "The measurement of the economic base of metropolitan area" en *Land economic*, nº 31, pàgs. 210-217.
- Mestre i Roigé, E. (coord.) (1987); *Història de Linyola.*, Lleida.

- Ministerio de Gobernación (1836); Guía del Ministerio de Gobernación para el presente año de 1836, Madrid.
- Monzón i Josa, J. (1933); De com Lleida creix, progressa i prospera., Lleida.
- Moreno, M. (1991); La pagesia lleidatana. 1808-1840. Tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de Lleida, Lleida.
- Muñoz Pradas, F. (2005): «Geografía de la mortalidad española del siglo XIX: una exploración de sus factores determinantes», Boletín de la A.G.E, 40, pp. 269-310.
- Muñoz Pradas, F. (2005b); “Pautas territoriales de mortalidad en la España de 1860: Una reconstrucción y análisis”, Revista de Demografía Histórica, XXIII-2, pp. 43-77.
- Nadal i Oller, J. (1959); “Demografía y economía en el origen de la Cataluña moderna. Un ejemplo local: Palamós (1705-1839)” dins Estudios de Historia Moderna, VI, 1959.
- Nadal i Oller, J. (1973); La población española (siglos XVI a XX)., Barcelona.
- Nadal i Oller, J. (1990); “Las grandes crisis de mortalidad de los años 1793-1812: Los efectos a largo plazo en la población catalana” dins Boletín de la Asociación de Demografía Histórica, año VIII, nº 2, 1990.
- Nadal i Oller, J. i Giralt, E. (1960); La population catalane de 1553 à 1717. L’immigration Française et autres facteurs de son développement., Paris.
- Nadal i Oller; Jordi i Saez, A. (1972); “La fécondité à Sant Joan de Palamós (Catalogne) de 1700 à 1859” dins Annales de Demographie Historique, 1972.
- Nash, M. (1983); Mujer, familia y trabajo en España (1875-1936). Barcelona.
- Nicolau i Ros, R. (1989); “Población” dins Albert Carreras (coord.); Estadísticas Históricas de España. Siglos XIX-XX., Barcelona, 1989.
- Nicolau i Ros, R. (1990); “Els factors demogràfics del creixement econòmic: Catalunya, 1787-1910” dins D.A.; Història Econòmica de la Catalunya Contemporània. s. XIX. Població i agricultura., Barcelona, 1990.
- Nicolau Nos, R. (1990); “Els factors demogràfics del creixement econòmic: Catalunya 1787-1910” dins Història Econòmica de la Catalunya Contemporània. Vol. 2. Població i Agricultura. Barcelona.
- Núñez, C.E. (1992); La fuente de la riqueza. Educación y desarrollo económico en la España Contemporánea. Madrid..
- Núñez, C.E.; Tortella, G. (eds) (1993); La maldición divina. Ignorancia y atraso económico en su perspectiva histórica. Madrid.
- Pérez Moreda, V.(1980); Las crisis de mortalidad en la España interior., Madrid.

- Pérez Moreda, V.(1984); "Evolución de la población española desde finales del antiguo régimen" dins Papeles de Economía Española, nº 20, pàgs. 20-38.
- Pérez Moreda, V. (2010): «Una nueva interpretación de las relaciones entre mortalidad y economía: pruebas históricas contra el modelo de «crisis de subsistencias», en Cavaciocchi, S. (ed.), *La interazioni fra economia e ambiente biologico nell' Europa preindustriale*, secc. XIII-XVIII, Florencia, Firenze University Press, pp. 181-218.
- Pérez Moreda, V. i Reher, D.-S. (eds.) (1988); *Demografía histórica en España.*, Madrid.
- Pérez-Serrano, M.; Punset, S.; Ubeda, A. (1978); *Mujer y trabajo*. Dirección General de Desarrollo Comunitario, Madrid.
- Pla i Toldrà, L. (1987); *L'estructura socio-professional de Lleida (1793-1815)*. Tesi de llicenciatura inèdita, Estudi General de Lleida, Universitat de Barcelona, Lleida.
- Plà Ll.; Serrano, A.; (1995); *La societat de Lleida al set-cents*. Lleida.
- Pombo San Miguel, Me N. i Nogueras Martínez, B. (1993); "Estadística y censos en la España del XIX: reseña de los nuevos tiempos" dins David Sven Reher y otros; *España a la luz del Censo de 1887*, Madrid, 1993.
- Pressat, R. (1977); *Introducción a la demografía.*, Barcelona.
- Pressat, R. (1983); *El análisis demográfico*, Madrid.
- Rebagliato, J. (1979); "Evolució demogràfica i dinàmica social al segle XIX" dins *Història de Catalunya*. Vol . 5, Barcelona.
- Recolons, L. (1979); "Els habitants" dins *Catalunya: home i territori*. Barcelona.
- Reher, D.-S. (1980); "La crisis de 1804 y sus repercusiones demográficas: Cuenca (1775-1825)" *Moneda y Crédito*, 154, pp. 35-72.
- Reher, D.-S. (1986); "Desarrollo urbano y evolución de la población: España 1787-1930" dins *Revista de Historia Económica*, año IV, nº 1, Madrid, 1986.
- Reher, D.-S. (1988); *Familia, población y sociedad en la provincia de Cuenca. 1700-1970.*, Madrid.
- Reher, D.-S. (1988); "Fluctuaciones económicas y comportamientos demográficos en la España urbana," *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, VI (3), pp. 51-79.
- Reher, D.-S. (1993); "Una perspectiva comarcal i regional de España en 1887" dins D.S. Reher y otros; *España a la luz del Censo de 1887*, Madrid, 1993.
- Reher, D.-S. et alii (1993); *España a la luz del Censo de 1887.*, Madrid.

Bibliografía

- Reher, D.-S. y Sanz, A. (2000): "Mortality and economic development over the course of modernization: an analysis of short-run fluctuations in Spain, 1850-1990", *Population Studies*, 54 (2), pp. 135-152.
- Reher, D.S. i Sanz Gimeno, A. (2015); *La conquista de la salud. Mortalidad y modernización en la España Contemporánea*, Madrid.
- Reher, D.-S. (2007): "Towards long-term population decline: a discussion of relevant issues", *European Journal of Population*, 23, pp. 189-207.
- Revenga Arranz, Estrella (1980); "La transición demográfica en España" dins *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, nº 10, 1980.
- Rodríguez Labandeira, J. (1991); *El trabajo rural en España (1876-1936)*. Barcelona.
- Rodríguez Osuna, J. (1985); *Población y territorio en España. Siglos XIX y XX.*, Madrid.
- Romero de Solís, P. (1973); *La Población Española en los siglos XVIII y XIX.*, Madrid.
- Roquer Soler, S. (1981); "Notas acerca de la población activa catalana de finales del s. XIX (1887). Distribución sectorial y contrastes territoriales" a *Tarraco*, cuadernos de Geografía, 1981, vol. II, p.59-77.
- Rueda Hernanz, G.; Carasa Soto, P. (1983); "Estructura socio-profesional y socio-economica de Valladolid en 1840-41 como prototipo de una ciudad de Castilla La Vieja" a *Revista Internacional de Sociología*, nº 46, Tomo XLI, pàgs. 229-271.
- Sáez, A. (1975); *Población y actividad económica en España*, Madrid.
- Sáez, A. (1980); "Algunas reflexiones sobre la demografía como ciencia desde una perspectiva histórica" dins *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, nº 10, 1980.
- Sánchez Barricarte, J.J. (1995); "Análisis crítico de los índices de Princeton (I_g, I_m, I_f, I_h). Una nueva propuesta de medición de la natalidad", *Revista de Demografía Histórica*, XIII-3, pp. 61-68.
- Sánchez-Albornoz, N. (1975); *Jalones en la modernización de España.*, Madrid.
- Sanz Gimeno, A.; Ramiro Fariñas, D. (2002): «Infancia, mortalidad y niveles de vida en la España interior, siglos XIX y XX», en MARTÍNEZ CARRIÓN, J. M. (ed.), *El nivel de vida en la España rural, siglos XVIII-XX*, Alicante, Universidad de Alicante, pp. 359- 403.
- Sanz Gimeno, A.; Ramiro Fariñas, D. (2002); «La caída de la mortalidad en la infancia en la España interior, 1860-1960. Un análisis de las causas de muerte», *Cuadernos de Historia contemporánea*, 24, pp. 173-184.

- Sarasúa, C. (2013): «¿Activos desde cuándo? La edad de acceso al mercado de trabajo en la España del siglo XVIII», DT-AEHE N°1309.
- Sargent Florence, P. (1948); *The logic of British and American Industry*, Londres.
- Sauvy, A. (1964); *La Población.*, Barcelona.
- Schofield, R. S. y Reher, D. S. (1994): «El descenso de la mortalidad en Europa », *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, XII-I, pp. 9-32.
- Serra i Rafols, J. de C. (1928); “Demografía de Lleida” dins *Vida Lleidatana*, n° 61, Lleida, desembre de 1928.
- Serrano, M. A. (1985); *Estructura socio-profesional de la ciudad de Lérida después de la Guerra de Sucesión (1716-1758)*. Tesis de llicenciatura inèdita, Estudi General de Lleida, Universitat de Barcelona, Lleida.
- Sol, R. i Torres, C. (1978); *Lleida i el fet nacional català.*, Barcelona.
- Sol, R. i Torres, C. (1989); *Lleida en temps de la mancomunitat de Catalunya (1913-1924).*, Lleida.
- Soto Carmona, A. (1989); *El trabajo industrial en la España Contemporánea (1874-1936)*. Barcelona.
- Stone, L. (ed.) (1976); *Shooling and Society. Studies in the History of Education*. Baltimore.
- Tortosa i Duran, J. (1978); *El llano y la ciudad de Lleida. Estudio Geográfico*. Tesis Doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Tortosa i Duran, J. (1981); *El Pla de Lleida.*, Barcelona, 1981.
- Vicedo i Rius, E. (1991); *Les terres de Lleida i el desenvolupament català del set-cents. Producció, propietat i renda.*, Barcelona.
- Vicens Vives J. (1962); *Historia Económica de España.*; Barcelona.
- Vicens Vives, Jaume i Llorens, Montserrat (1983); *Industrials i Polítics (segle XIX).*, Barcelona.
- Vidal i Benito, T. (1983); “La Població” dins *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*. Vol. 18è, Barcelona.
- Vilalta Escobar, M. J. (1991); *Població, família i treball a la Lleida del segle XVI*. Tesis doctoral inèdita, Universitat de Lleida, Lleida.
- Vilar, P.(1986); *Catalunya dins l'Espanya Moderna. Recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals.*, Barcelona.
- Vinuesa Angulo, J. i altres (1988); *El Estudio de la Población.*, Madrid.

Wrigley, E.A. (1969); Historia y población. Introducción a la demografía histórica., Madrid.

Bibliografía Capítols III i IV

Acosta Sanchez, J. (1975); El desarrollo capitalista y la democracia en España. Aproximación metodológica. Dirosa, Barcelona.

Aldcroft, D. H. (1997), Historia de la economía europea (1914-1990), (reedición en 2003), Barcelona, Crítica.

Aldomà, I. Y Pujadas, R. (1993): El Pla d'Urgell. Dinamisme agroalimentari i diversificació industrial i terciària, Barcelona, Caixa de Catalunya.

Allen, R. C. (2004), Revolución en los campos. La reinterpretación de la Revolución Agrícola inglesa, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza.

Alonso Alvarez, L. (1976); Industrialización y conflictos sociales en la Galicia del Antiguo Régimen, 1750-1830. Akal, Madrid.

Anderson C.A. i Bowman, M.J. (1963); "Concerning the Role of Education in Development" a C. Geertz (ed.) (1963); Old societies and New States. Illinois.

Anes, R. (1974); "El Banco de España (1874-1914): un banco nacional", a Tortella, dir. (1974), pp. 107-215.

Anes, R. (1978); "Relaciones entre el ferrocarril y la economía española (1865-1936)", en ARTOLA, dir. (1978), pp. 355-512.

Antolín, F. (1988), «Electricidad y crecimiento económico. Los inicios de la electricidad en España», Revista de Historia Económica, VI, 3.

Arango J. (1982); "Los censos de población españoles en perspectiva històrica" a I.N.E.: Primeras Jornadas de Estadística Española, Madrid, pàgs. 51-72.

Arango, J. (1987), «La modernización demográfica de la sociedad española», en J. Nadal, A. Carreras y C. Sudria, eds.

Artola, M. (1978); "La evolución del latifundio desde el siglo XVIII", Agricultura y Sociedad, no. 7, pp. 185-198.

Artola, M. (1986); La Hacienda del siglo XIX. Progresistas y moderados. Alianza, Madrid.

Artola, M. ed. (1978); Los ferrocarriles en España, 1844-1943. I. El Estado y los ferrocarriles. II. Los ferrocarriles y la economía. Banco de España, Madrid, 2 vols.

Artola, M. y Bilbao, L.M., eds. (1984); Estudios de Hacienda: de Ensenada a Mon. I.E.F., Madrid.

- Artola, M., Bernal, A.M. Y Contreras, J. (1978); *El latifundio. Propiedad y explotación, siglos XVIII-XIX*. Ministerio de Agricultura, Madrid.
- Balcells, A. (1974); *Trabajo industrial y organización obrera en la Cataluña contemporánea (1900-1936)*, Barcelona.
- Ballesteros, E. (1997), «Una estimación del coste de la vida en España, 1861-1936», *Revista de Historia Económica*, XV, 2.
- Barciela, C. (1983), «Producción y política cerealista durante la guerra civil española (1936-1939)», en Anes, G., L. A. Rojo y P. Tedde, eds.
- Barciela, C. (1986), «Introducción», en R. Garrabou, C. Barciela y J. L. Jiménez Blanco, eds,
- Barquín Gil, R. (1997), «Transporte y precio del trigo en el siglo XIX: creación y reordenación de un mercado nacional», *Revista de Historia Económica*, 15, 1, pp. 17-48.
- Barquín, R. (2001), «Primera aproximación al coste de la vida en España, 1815-1860» en C. Sudrià y D. Tirado, eds.
- Bernal, A. M. (1988), *Economía e historia de los latifundios*, Espasa Calpe, Madrid.
- Bernal, A. M. i A. Parejo (2001), *La España liberal, 1869-1913*. Economía, Síntesis, Madrid.
- Bernal, A.M. (1988); *Economía e historia de los latifundios*. Inst. de España/Espasa-Calpe, Madrid.
- Betran C. (1997), «Tamaño de mercado y crecimiento industrial en España durante el primer tercio del siglo XX», *Revista de Historia Industrial*, 11.
- Betran C. (1999), «Difusión y localización industrial en España durante el primer tercio del siglo XX» *Revista de Historia Económica*, 17-3.
- Bringas, M. A. (2000), *La productividad de los factores en la agricultura española (1752-1935)*, Servicio de Estudios del Banco de España, Madrid.
- Bustelo, F. (1972); «Algunas reflexiones sobre la población española de principios del siglo XVIII», *Anales de Economía*, no. 15, 3a. época.
- Bustelo, F. (1972b); «La población española en la segunda mitad del siglo XVIII», *Moneda y Crédito*, no. 123, pp. 53-104.
- Cabana, F. (1978), *Història del Banc de Barcelona (1844-1920)*, Edicions 62, Barcelona.
- Calatayud, S. (1993): «El regadío ante la expansión agraria valenciana: cambios en el uso y control del agua (1800-1916)». *Agricultura y Sociedad*, núm. 67, pp. 47-92.

Bibliografía

- Caminal, M., Canales, E., Sola, A. Y Torras, J. (1978); "Moviment de l'ingrès senyorial a Catalunya, 1770-1835. Els arrendaments de la casa Medianceli", *Recerques*, no. 8, pp. 51-72.
- Camps, E. (1995), *La formación del mercado de trabajo industrial en la Cataluña del siglo XIX*, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Madrid.
- Capel, R. (1980); *La mujer española en el mundo del trabajo (1900-1930)*. Madrid.
- Carreras, A. (1984); "La producción industrial española, 1842-1981: construcción de un índice anual." *Revista de Historia Económica*, II, no. 1, pp. 27-157.
- Carreras, A. (1985), «Gasto Nacional Bruto y formación de capital en España, 1849-1958: Primer ensayo de estimación», en P. Martín Aceña y L. Prados de la Escosura, (eds.)
- Carreras, A. (1985b); "Las industrias de bienes de consumo en el siglo XIX." *Información Comercial Española*, no. 623, pp. 105-116.
- Carreras, A. (1987), «La industria: atraso y modernización», en J. Nadal, A. Carreras y C. Sudrià, eds.
- Carreras, A (1990); *Industrialización española, estudios de historia cuantitativa*, Espasa- Calpe, Madrid.
- Carreras, A (1997), «La industrialización: una perspectiva a largo plazo», *Papeles de Economía Española*, nº 73.
- Carreras, A. (2003), «El siglo XX, entre rupturas y prosperidad (1914-2000)», en A. di Vittorio, coord. (2003), 303-433.
- Carreras, A. (Coord.) (1989), *Estadísticas históricas de España. Siglos XIX y XX*, Fundación Banco Exterior, Madrid.
- Carreras, A. Y Sudria, C. (1987); "Formació de capital i finançament industrial a Catalunya (s. XIX)." *Revista Econòmica de Catalunya*, no. 4, pp. 75-87.
- Carreras, A., P. Pascual, D. Reher Y C. Sudria, (Eds.) (1999), *Doctor Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya/La industrialización y el desarrollo económico de España*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2 vols.
- Carreras, A., Y X. Tafunell (2004), *Historia económica de la España contemporánea*, Barcelona, Crítica.
- Carrion, P. (1972); *Los latifundios en España. Su importancia. Origen. Consecuencias y solución*. Ariel, Barcelona.
- Carrion, P. (1974); *Estudios sobre agricultura española, 1919-1971*. *Revista de Trabajo*, Madrid.

- Carmona, J. y Simpson, J., (2003); El laberinto de la agricultura española. Instituciones, contratos y organización entre 1850 y 1936. Prensas Universitarias de Zaragoza, Zaragoza.
- Casey, J. et alii (1987); La familia en la España mediterránea (siglos XV-XIX). Crítica, Barcelona.
- Castañeda, L. (2001), El Banco de España (1874-1900). La red de sucursales y los nuevos servicios financieros. Servicio de Estudios del Banco de España, Madrid.
- Castañeda, L. Y X. Tafunell (1993), «Un nuevo indicador para la historia financiera española. La cotización de las letras de cambio a corto plazo», Revista de Historia Económica, XI, 2 y 3.
- Castañeda, L. Y X. Tafunell (2001), «La Bolsa de Barcelona entre 1849 y 1913: un nuevo índice», en C. Sudrià y D. A. Tirado, eds.
- Casteras, R. (1985); Actitudes de los sectores catalanes en la coyuntura de los años 1880. Anthropos, Barcelona.
- Centro Feminista de Estudios y Documentación (1985): El trabajo de las mujeres a través de la Historia. Instituto de la Mujer, Madrid.
- Clark, C. (1980); Las condiciones del progreso económico, 2 vols., Madrid.
- Clavero, B., Ruiz Torres, P. Y Hernandez, F.J. (1979); Estudios sobre la revolución burguesa en España. Siglo XXI, Madrid.
- Coll, S. Y C. Sudria (1987), El carbón en España, 1770-1961, Una historia económica, Turner, Madrid.
- Colomé, J. (1997): «Los amillaramientos como fuente documental histórica. Algunas reflexiones a partir del grado de ocultación detectado en las comarcas vitícolas catalanas», Actas del VI Congreso de la Asociación de Historia Económica. Girona.
- Comin, F. (1985); Fuentes cuantitativas para el estudio del sector público en España, 1801-1980. I.E.F., Madrid.
- Comín, F. (1988), Hacienda y economía en la España contemporánea, Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 2 vols.
- Comín, F. (1993), «Estado y crecimiento económico en España: lecciones de la historia», Papeles de Economía Española, 57.
- Comín, F. (1996), Historia de la Hacienda Pública. I. Europa, Barcelona, Crítica.
- Comín, F. (2000), «Los economistas clásicos y los políticos liberales ante los problemas de la economía española (1808-1874)», en E. Fuentes Quintana, dir. (2000), Economía y economistas españoles, 4, La economía clásica, Barcelona, Galaxia Gutenberg y Círculo de Lectores, 621-704.

- Comín, F. (2001), «Las modestas realizaciones de la nueva política económica intervencionista de la Restauración», en E. Fuentes Quintana, dir. (2001), *Economía y economistas españoles*, 5, Las críticas a la economía clásica, Barcelona, Galaxia Gutenberg y Círculo de Lectores, 197-238.
- Comín, F. (2002) «El período de entreguerras (1914-1936)», en F. Comín; M. Hernández, y E. Llopis, eds. (2002), 285-329.
- Comín Comín, Francisco; Martín Aceña, Pablo; Muñoz Rubio, Miguel and Vidal Olivares, Javier (1998), *150 Años de Historia de los Ferrocarriles Españoles*, Madrid, Fundación de los Ferrocarriles Españoles.
- Comín, F. Y D. Díaz Fuentes (2004), *La empresa pública en Europa*, Madrid, Síntesis.
- Comín, F.; M. Hernández, Y E. Llopis, eds. (2002), *Historia económica de España. Siglos X-XX*. Barcelona, Crítica.
- Congost, R. (1990) *Els propietaris i els altres*. Vic.
- Congost, R (2007); *Tierra, leyes, historia. Estudios sobre la “gran propiedad”* Barcelona.
- Costa, J. (1975); *Oligarquía y caciquismo*. Revista de Trabajo, Madrid, 2 vols.
- Costas, A. (1988); *Apogeo del liberalismo en La Gloriosa. La reforma económica en el Sexenio liberal (1868-1874)*. Siglo XXI, Madrid.
- D.A. (1970); *El Banco de España. Una historia económica*. Banco de España, Madrid.
- D.A. (1970); *Ensayos sobre la economía española a mediados del siglo XIX*. Ariel/ Banco de España, Madrid.
- D.A. (1976); *Datos básicos para la historia financiera de España, 1850-1975*. I.E.F., Madrid, 2 vols.
- D.A. (1982); *Mujer y sociedad en España (1700-1975)*. Madrid.
- D.A. (1994); *Història Econòmica de la Catalunya Contemporània*, 6 vols., Barcelona.
- D.A. (1997); “Fuentes fiscales para la historia económica de la España Contemporánea” en VI Congreso de la Asociación de Historia Económica, actas mecanografiadas, Girona.
- Domínguez Martín, R. (1988); *Actividades Comerciales y Transformaciones Agrarias en Cantabria, 1750-1850*, Santander.
- Domínguez Martín, R. (2002), *La riqueza de las regiones. Las desigualdades económicas regionales en España, 1700-2000*, Madrid, Alianza.

- Domínguez Martín, R. (2002b); "Desigualdades sociales y crecimiento económico regional en España a largo plazo." *Revista de Historia Industrial*, 22, 177-193.
- Erdozain, Pi Mikelarena, F. (1996): "Algunas consideraciones acerca de la evolución de la población rural en España en el siglo XIX," *Historia Agraria*, 12, pp. 91-118.
- Erdozain, Pi Mikelarena, F. (2003): "El inicio del declive: la evolución de la población de la provincia de Huesca entre 1860 y 1877," *Ager*, 3, pp. 185-208.
- Estepa, F. (1971); *La reforma tributaria de 1845. Estudio preliminar y consideración de sus precedentes inmediatos*. I.E.F., Madrid.
- Fernandez Clemente, E. Y Peiro Arroyo, A. (1977 y 1983); *Bibliografía de historia económica de Aragón*. Zaragoza, 2 vols.
- Fernández Clemente, E. (1990). "La política hidráulica de Joaquín Costa." Dins PÉREZ PICAZO, María Teresa i LEMEUNIER, Guy (eds.), *Agua y modo de producción*. Barcelona: Crítica, pp. 68-97.
- Fernandez Clemente, E., Forcadell, C. Y Torras, J. (1982); *Tres estudios de historia económica de Aragón*. Universidad de Zaragoza.
- Fernandez De Pinedo, E. (1974); *Crecimiento económico y transformaciones sociales del País Vasco, 1100-1850*. Siglo XXI, Madrid.
- Fernandez De Pinedo, E. y HERNANDEZ MARCO, J.L. eds. (1988); *La industrialización en el norte de España*. Universidad del País Vasco/Crítica, Barcelona.
- Fernandez Diaz, R. (1988); "La historiografía sobre la burguesía catalana del siglo XVIII." *Pedralbes*, no 8-I, pp. 25-48.
- Fernandez Diaz, R. ed. (1985); *España en el siglo XVIII. Homenaje a Pierre Vilar*. Crítica, Barcelona.
- Ferrer, Ll. (1986); *Els orígens de la industrialització a la Catalunya central*. Dalmau Ed., Barcelona.
- Ferrer, Ll. (1987); *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya central (segles XVIII-XIX)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Fontana, J. (1967); "El censo de frutos y manufacturas de 1799: un análisis crítico." *Moneda y Crédito*, no. 101, pp. 54-68.
- Fontana, J. (1971); *La quiebra de la monarquía absoluta, 1814-1820*. Ariel, Barcelona.
- Fontana, J. (1973a); *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*. Ariel, Barcelona.

- Fontana, J. (1973b); *Hacienda y Estado en la crisis final del Antiguo Régimen, 1823-1833*. I.E.F., Madrid.
- Fontana, J. (1974); "Comercio colonial e industrialización: una reflexión sobre los orígenes de la industria moderna en Cataluña," en NADAL y TORTELLA, eds. (1974), pp. 358-365.
- Fontana, J. (1977); *La revolución liberal. Política y Hacienda en 1833-1845*. I.E.F., Madrid.
- Fontana, J. (1979); *La crisis del Antiguo Régimen, 1808-1833*. Crítica, Barcelona.
- Fontana, J. (1980); "Crisi camperola i revolta carlina." *Recerques*, no. 10, pp. 7-16.
- Fontana, J. (1980); *La Hacienda en la historia de España, 1700-1931*. I.E.F., Madrid.
- Fontana, J. (1985); "La crisis agraria de comienzos del siglo XIX y sus repercusiones en España," en GARCIA SANZ y GARRABOU, eds. (1985), pp. 103-128.
- Fontana, J. (1988); *La fi de l'Antic Règim i la industrialització, 1787-1868*. Vol. V. de la *Història de Catalunya* dirigida por P. Vilar, Ed. 62, Barcelona.
- Fradera, J.M. (1987); *Indústria i mercat. Les bases comercials de la indústria catalana moderna, 1814-1845*. Crítica, Barcelona.
- Fraile, P. (1985); "El fracaso de la revolución industrial en España: un modelo cerrado de industrialización." *Información Comercial Española*, no. 623, pp. 97-104.
- Gabriel, P. (1988); "Sous i cost de la vida a Catalunya a l'entorn dels anys de la Primera Guerra Mundial." *Recerques*, no. 20, pp. 61-91.
- Gallego, D. y Pinilla V. (1986); "Del librecambio matizado al proteccionismo selectivo: el comercio exterior de productos agrarios en España entre 1850 y 1935." *Revista de Historia Económica*, XIV, 2 y 3, 371-420 y 619-639.
- Galor, O. i Weil, D. N. (1996), "Human capital and industrialization: evidence from the age of enlightenment," *American Economic Review* 86(3), 374-387.
- Galor, O. i Weil, D. N. (2000), "Population, technology, and growth: From Malthusian stagnation to the demographic transition and beyond," *American Economic Review*, 90, 806-828.
- Galor, O. i Moav O. (2002), "Natural selection and the origin of economic growth," *The Quarterly Journal of Economics* 117(4), 1133-1191.
- Galor, O. i Mountford A. (2008), "Trading population for productivity: Theory and evidence," *Review of Economic Studies* 75(4), 1143-1179.
- Galor, O. (2011), *Unified Growth Theory*. Princeton.

- Galor, O. (2012), 'The demographic transition: causes and consequences', *Cliometrica* 6(1), 1-28.
- García Delgado, J.L. ed. (1974); *Estudios sobre la agricultura española, 1919-1971*. Revista de Trabajo, Madrid.
- García Delgado, J.L. ed. (1976); *La cuestión agraria en la España contemporánea*. Edicusa, Madrid.
- García Delgado, J.L. (1977); *Orígenes y desarrollo del capitalismo en España*. Notas críticas. Edicusa, Madrid.
- García Delgado, J.L. ed. (1984); *España, 1898-1936: estructuras y cambio*. Universidad Complutense, Madrid.
- García Delgado, J.L. ed. (1985); *La España de la Restauración: Política, Economía, Legislación y Cultura*. Siglo XXI, Madrid.
- García Delgado, J.L. (1985a); "Nacionalismo económico e intervención estatal, 1900-1930", a Sánchez Albornoz, ed. (1985), pp. 176-195.
- García Delgado, J.L. (1985b); "Sobre el fracaso de la revolución industrial en España diez años después". *Información Comercial Española*, no. 623, pp. 13-20.
- García Delgado, J.L. (1986); "Crecimiento industrial y cambio en la política española en el decenio de 1950: guía para un análisis". *Hacienda Pública Española*, no. 100, pp. 287-296.
- García Delgado, J.L. ed. (1986); *La crisis de la Restauración. España ante la Primera Guerra Mundial y la II República*. Siglo XXI, Madrid.
- Garrabou, R. (1975); "La crisi agrària espanyola de finals del segle XIX: una etapa del desenvolupament del capitalisme". *Recerques*, no. 5, pp. 163-216.
- Garrabou, R. (1985). *Uns fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana, 1850-1900*. València : Institució Alfons el Magnànim.
- Garrabou, R. ed. (1988); *La crisis agraria de fines del siglo XIX*. Crítica, Barcelona.
- Garrabou, R. i Pujol, J. (1987). "El canvi agrari a La Catalunya Del segle XIX". *Recerques*, núm. 19, pp. 35-83.
- Garrabou, R.; Sanz Fernández, J. (1985b); "La agricultura española durante el siglo XIX: ¿inmovilismo o cambio?", en Garrabou, Ramon and Sanz Fernández, Jesús (eds.), pp. 7-191.
- Garrabou, R. i Sanz, J. (eds.) (1985); *Historia agraria de la España contemporánea*. 2. Expansión y crisis (1850-1900). Barcelona.
- Garrabou, R., Barciela, C. Y Jimenez Blanco, J.I. eds. (1986); *Historia agraria de la España contemporánea*. III. El fin de la agricultura tradicional. Barcelona.

- Garrabou, R. (coord.); (1992); *Propiedad y explotación campesina en la España contemporánea*. Madrid.
- Garrabou, R.; Ramon-Muñoz, J.M (2011); *Aigua, agricultura i regadiu a la Catalunya contemporània, 1800-2010*, UAB. Barcelona.
- Garrabou R.; Planas, J.; Sagner, E.; Vicedo, E. (2014); "Propiedad de la tierra y desigualdad social en el mundo rural catalán de mediados del siglo XIX", *Historia Agraria*, 63, pp. 115-150.
- Germán Zubero, L. (1996); "Economía zaragozana y especialización industrial. El proceso de industrialización de Zaragoza (1850-1960)." En Germán, L., Biescas, J.A., Forcadell, C. y Fernández Clemente, E., *Industrialización y enseñanza técnica en Aragón, 1895-1995: cien años de Escuela y profesión*, Colegio Oficial de Ingenieros Técnicos Industriales de Aragón y DPZ, Zaragoza, pp. 17-60.
- Germán Zubero, L. (1999a); *Especialización industrial harinera y transformaciones empresariales en Aragón: (1845-1995)*. Madrid.
- Germán Zubero, L. (1999b), "Red ferroviaria y evolución del comercio interregional de la economía aragonesa, 1875-1930", in Muñoz Rubio, Miguel; Sanz Fernández, Jesús; and Vidal Olivares, Javier (eds.), pp. 517-532.
- Germán, L.; E. Llopis; J. Maluquer De Motes, Y S. Zapata, eds. (2001), *Historia económica regional de España. Siglos XIX y XX*. Barcelona, Crítica.
- Germán Zubero, L. (2006): «La industria alimentaria en Riegos del Alto Aragón», en GERMÁN, L. (coord.), *Riegos del Alto Aragón. Impacto económico y social, 1953-2003*, Huesca, Comunidad General de Riegos del Alto Aragón, pp. 195-217.
- Germán, L. (coord.) (2006): *Riegos del Alto Aragón. Impacto económico y social, 1953- 2003*, Huesca, Comunidad General de Riegos del Alto Aragón.
- Germán Zubero, L.; Hernández García,R.; Moreno Lázaro, J. (coords.) (2009); *Economía alimentaria en España durante el siglo XX*. Madrid
- Germán Zubero, L (2012); *Historia Económica del Aragón Contemporáneo*. Zaragoza.
- Gómez Mendoza, A. (1982); *Ferrocarriles y cambio económico en España, 1855-1913. Un enfoque de nueva historia económica*. Alianza, Madrid.
- Gómez Mendoza, A. (1984-85); *Ferrocarril y mercado interior en España, 1874-1913*. Banco de España, Madrid, 2 vols.
- Gómez Mendoza, A. (1989a), *Ferrocarril, industria y mercado en la modernización de España*, Madrid, Espasa Calpe.

- Gómez Mendoza, A. (1989b), "Transportes y Comunicaciones" in Carreras, Albert (ed.), *Estadísticas Históricas de España, siglos XIX-XX*, Madrid, Fundación Banco Exterior, pp. 269-323.
- Gonzalez Portilla, M. (1985); *Estado, capitalismo y desequilibrios regionales, 1845-1900*. Andalucía, País Vasco. Haramburu, San Sebastián.
- Grupo De Estudios De Historia Rural (1980); *Los precios del trigo y la cebada en España, 1891-1907*. Banco de España, Madrid.
- Grupo De Estudios De Historia Rural (1983); "Notas sobre la producción agraria española, 1891-1931." *Revista de Historia Económica*, I, no. 2, pp. 185-252.
- Grupo De Estudios De Historia Rural (1987); "Un índice de la producción agraria española, 1891-1935" *Hacienda Pública Española*, no. 108/109, pp. 411-422.
- Grupo de Historia Agraria de Murcia (1992); "La propiedad de la tierra en los regadíos del Segura durante los siglos XIX y XX" dins R. Garrabou (Coord.) (1992); *Propiedad y explotación campesina en la España contemporánea*. Madrid.
- Hernandez Andreu, J. (1980); *Depresión económica en España. 1925-1934. Crisis mundial antes de la guerra civil española*. I.E.F., Madrid.
- Hobsbawn, E. J. (1994), *Historia del siglo XX, 1914-1991*, Barcelona, Crítica.
- Hobsbawn, E. J. (2001), *Industria e Imperio. Historia de Gran Bretaña desde 1750 hasta nuestros días*, Barcelona, Grijalbo.
- Iglesies, J. (1968); *La crisi agrària de 1879-1900. La fil·loxera a Catalunya*. Ed. 62, Barcelona.
- Izard, M. (1979); *Manufactureros, industriales y revolucionarios*. Crítica, Barcelona.
- Josa, A. (1999): *Història de la sucrera de Menàrguens, Lleida*, Ajuntament de Menàrguens y Pagès Editors.
- Jover, J.M. (1963); "España Contemporánea" dins J. Regla, J.M. Jover, C.Seco (1963); *España Moderna y Contemporánea*, Barcelona.
- Landes, D. (1999), *La riqueza y la pobreza de las naciones*, Barcelona, Crítica.
- Livi-Bacci, M. (1968); "Fertility and Nupciality Changes in Spain from the Late 18th to the Early 20th Centuries" *Population Studies*, no. 22, I, pp. 83-102 y II, pp. 213-234.
- Livi-Bacci, M. (1972); "La fecundidad y el crecimiento demográfico en España en los siglos XVIII y XIX" en GLASS y REVELLE, eds. (1978), pp. 176-187.
- Llopis Agelán, E. Y Sebastián Amarilla, J. A. (2009): «Impulso económico e inestabilidad: España, 1808-1850», en LLOPIS, E. y MARICHAL, C. (coords.),

- Latinoamérica y España, 1808-1850. Un crecimiento económico nada excepcional, Madrid, Marcial Pons e Instituto Mora, pp. 161-210.
- Maluquer de Motes, J. (1983); "Les relacions entre agricultura i indústria en el desenvolupament capitalista català del Vuit-cents. Algunes hipòtesis", en AA.VV. Primer Col.loqui d'Història Agrària, pp. 199-212.
- Maluquer de Motes, J. (1984); "La historia económica de Cataluña." Papeles de Economía Española, no. 20, pp. 268-280.
- Maluquer de Motes, J. (1985); "La revolución industrial en Cataluña," en SANCHEZ ALBORNOZ, Comp. (1985), pp. 199-225.
- Maluquer De Motes, J. (1998), Història econòmica de Catalunya, segles XIX i XX, Barcelona, Universitat Oberta de Catalunya i Proa.
- Maluquer De Motes, J. (2002), «Crisis y recuperación económica en la Restauración (1882-1913)», en F. Comín; M. Hernández, y E. Llopis, eds. (2002), 243-283.
- Manera, C. (1988a); "Manufactura textil y comercio en Mallorca, 1700-1830" Revista de Historia Económica, nº 6, 523-555.
- Manera, C. (1988b); Comerç i capital mercantil a Mallorca, 1720-1800. Mallorca.
- Marcos Martín, A. (2000), España en los siglos XVI, XVII y XVIII: economía y sociedad, Barcelona, Crítica.
- Martin Aceña, P. i Prados De La Escosura, L. eds. (1985); La nueva historia económica de España. Tecnos, Madrid.
- Martin Niño, J. (1972); La Hacienda española y la revolución de 1868. I.E.F., Madrid.
- Martin Rodriguez, M. (1984); Pensamiento económico español sobre la población. De Soto a Matanegui. Piràmide, Madrid.
- Mata Olmo, R. i Romero González, J. (1988); "Fuentes para el estudio de la propiedad agraria en España (siglos XVIII-XX). Balance provisional y análisis crítico" a Agricultura y Sociedad, nº 49
- Mattila, J.M. i Thompson, W.R. (1955); "The measurement of the economic base of metropolitan area" en Land economic, nº 31, pàgs, 210-217
- Monlau, P.F.Y Salarich, J. (1984); Condiciones de vida y trabajo obrero en España a mediados del siglo XIX. Anthropos, Barcelona.
- Moral Ruiz, J. del (1979); Gasto público y expansión económica en España, 1845-1865. Hacienda y política económica en la España de moderados y progresistas. I.E.F., Madrid.

- Moral Ruiz, J. del (1979); *La agricultura española a mediados del siglo XIX. Resultados de una encuesta agraria de la época*. Ministerio de Agricultura, Madrid.
- Nadal, F. (1987); *Burgueses, burócratas y territorio. La política territorial en la España del siglo XIX*. I.E.A.L., Madrid.
- Nadal Oller, J. (1975); *El fracaso de la revolución industrial en España, 1814-1913*. Ariel, Barcelona.
- Nadal Oller, J. (1984); "El fracaso de la revolución industrial en España. Un balance historiográfico." *Papeles de Economía Española*, no. 20, pp. 108-125.
- Nadal Oller, J. (1985); "Un siglo de industrialización en España, 1833-1930" en *SANCHEZ ALBORNOZ*, ed. (1985), pp. 89-101.
- Nadal J.; J. Catalán, (eds.) (1994), *La cara oculta de la industrialización española*, Alianza, Madrid.
- Nadal Oller, J (dir.) (2003), *Atlas de la industrialización de España, 1750-2000*, Barcelona.
- Nadal, J. y Maluquer De Motes, J. (con la colaboración de A. Carreras) (1985); *Cataluña, la fábrica de España. Un siglo de industrialización catalana, 1833-1936*. Ajuntament de Barcelona.
- Nadal, J. y Sudria, C. (1983); *Historia de la Caja de Pensiones (La Caixa dentro del sistema financiero catalán)*. Caixa de Pensions, Barcelona.
- Nadal, J., Carreras, A. Y Sudria, C. eds. (1987); *La economía española en el siglo XX. Una perspectiva histórica*. Barcelona.
- Nadal, J. i Tortella, G. eds. (1974); *Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico en la España contemporánea*. Barcelona.
- Nash, M. (1983); *Mujer, familia y trabajo en España (1875-1936)*. Barcelona.
- C.E. Núñez (1992); *La fuente de la riqueza. Educación y desarrollo económico en la España Contemporánea*. Madrid.
- Núñez, C.E. i Tortella, Gabriel (eds) (1993); *La maldición divina. Ignorancia y atraso económico en su perspectiva histórica*. Madrid.
- Palafox, J. (2002): «Las agriculturas españolas en los siglos XIX y XX: ¿el mejor de los mundos posibles?», *Historia Agraria*, 28, pp. 199-205.
- Pascual, P. (1985); "Ferrocarrils i industrialització a Catalunya." *Recerques*, no. 17, pp. 43-72.
- Pascual, P. (1988); "Ferrocarrils i circulació mercantil a Catalunya durant la segona meitat del segle XIX." *Recerques*, no. 21, pp. 125-161.

- Pascual, P. (1990) *Agricultura i Industrialització a la Catalunya del segle XIX. Formació i desestructuració d'un sistema econòmic*, Barcelona.
- Pascual, P. Y C. Sudrià (2002), «El difícil arranque de la industrialización (1840-1880)», en F. Comín; M. Hernández, y E. Llopis, eds. (2002), 203-242.
- Pascual, P.; Sudrià, C. (2002): «Notas sobre «El pozo»», *Historia Agraria*, 28, pp. 207-
- Pérez Moreda, V. (1984); "Evolución de la población española desde finales del antiguo régimen" dins *Papeles de Economía Española*, nº 20.
- Perez Picazo, M. T. (1979); *Oligarquía urbana y campesinado en Murcia*. Murcia.
- Pérez Picazo, M. T. (1991); "La propiedad de la tierra y los regímenes de tenencia, siglos XIX y XX" a *Noticario de Historia Agraria*, 1991, nº2, pàgs. 13-25.
- Pérez-Serrano, M. Punset, Suzel i Ubeda, Anina (1978); *Mujer y trabajo*. Dirección General de Desarrollo Comunitario, Madrid.
- Pinilla, V. (1995): *Entre la inercia y el cambio: el sector agrario aragonés, 1850-1935*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Secretaria General Técnica.
- Pinilla, V. (2004): «Sobre la agricultura y el crecimiento económico en España (1800- 1935)», *Historia Agraria*, 34, pp. 137-162.
- Pinilla, V. (2006a): «Evolución de la producción agraria en Riegos del Alto Aragón», en GERMÁN, L. (coord.), *Riegos del Alto Aragón. Impacto económico y social, 1953-2003*, Huesca, Comunidad General de Riegos del Alto Aragón, pp. 109-141.
- Pinilla, V. (ed.) (2008): *Gestión y usos del agua en la cuenca del Ebro en el siglo XX*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza.
- Pounds, N. J. G. (2000), *Geografía histórica de Europa*, Barcelona, Crítica.
- Prados De La Escosura, L Y Zamagni, V. (eds.) (1992), *El desarrollo económico de la Europa del Sur. España e Italia en perspectiva histórica*, Alianza, Madrid.
- Prados De La Escosura, L. (1978); "El comercio exterior de España, 1790-1830: una reconsideración." *Hacienda Pública Española*, no. 55, pp. 339-349.
- Prados De La Escosura, L. (1982); "Comercio exterior y cambio económico en España (1792-1849)", en FONTANA, ed. (1982), pp. 171-249.
- Prados De La Escosura, L. (1988); *De imperio a nación. Crecimiento y atraso económico en España (1780-1930)*. Alianza, Madrid.
- Prados De La Escosura, L. (2003), *El progreso económico de España (1850-2000)*, Bilbao, Fundación BBVA.

- Prados De La Escosura, L. (2004), «Integración internacional y atraso en España: lecciones del siglo XIX», en C. E. Lida y J. A. Piqueras, comps., *Impulsos e inercias del cambio económico. Ensayos en honor a N. Sánchez-Albornoz*, Valencia, Fundación Instituto de Historia Social, 171-196.
- Prados De La Escosura, L. Y Tortella, G. (1983); "Tendencias a largo plazo del comercio exterior español, 1714-1913" *Revista de Historia Económica*, I, no. 2, pp. 353-367.
- Pro, J. (1994): «Ocultación de la riqueza rústica en España (1870-1936): acerca de la fiabilidad de las estadísticas sobre la propiedad y el uso de la tierra», *Revista de Historia Económica*, XIII, 1, pp. 89-114.
- Pujol, J. (2006). «Els processos de canvi tècnic i el desenvolupament de noves activitats agroindustrials i alimentàries», en GIRALT, E. (dir.) y GARRABOU, R. (coord.), *Història Agrària dels Països Catalans. IV. Segles XIX-XX*. Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, pp. 201-247.
- Pujol, J., González Demolina, M., Fernández Prieto, L., Gallego, D. ; Garrabou, R. (2001): *El pozo de todos los males. Sobre el atraso en la agricultura española contemporánea*, Barcelona, Crítica.
- Ramon Muñoz, J. M. (1999): *El sindicalisme agrari a la Segarra, 1890-1936*, Lleida.
- Ramon Muñoz, J. M. (2000): «La complicada gestació del canal d'Urgell. Cinc-cents anys de projectes, fracassos i oposicions (1341-1854)», en VICEDO, E. (ed.), *Terra, aigua, societat i conflicte a la Catalunya occidental*, Lleida, pp. 181-214.
- Ramon Muñoz, J. M. (2004): *L'agricultura de regadiu a la Catalunya contemporània: els Canals d'Urgell, 1860-1960*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, Tesis doctoral inédita.
- Ramon Muñoz, J.M. (2008a). "Infraestructuras hidráulicas y regadío en la cuenca catalana del Ebro, 1850-2000" Dins PINILLA, Vicente (ed.). *Gestión y usos del agua en la cuenca del Ebro en el siglo XX*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, pp. 275-299.
- Ramon Muñoz, J.M. (2008b): «La agricultura de regadío en la cuenca catalana del Ebro: Lleida y Tarragona durante el siglo XX», en PINILLA, V. (dir.), *Gestión y usos del agua en la cuenca del Ebro en el siglo XX*, Zaragoza, pp. 449-479.
- Ramon Muñoz, J.M (2013); "Cambio agrario, uso del suelo y regadío: el impacto del Canal de Urgell, 1860-1935" *Historia Agraria*, 59, pp. 43-94.
- Ramon Muñoz, R. (1999): «Estructura empresarial, empreses i canvi tècnic en la indústria de l'oli d'oliva de les comarques de Lleida, 1890-1936», en VICEDO, E. (ed.), *Empreses i Institucions Econòmiques Contemporànies a les Terres de Lleida*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, pp. 141-187.

- Ramon Muñoz, R. (2000): «La exportación española de aceite de oliva antes de la Guerra Civil: empresas, mercados y estrategias comerciales», *Revista de Historia Industrial*, 17, pp. 97-151.
- Ramon Muñoz, R. (2011): «La industria catalana del aceite de oliva: exportaciones, localización y empresas (1861-1921)», en CATALAN, J., MIRANDA, J.A. y RAMON-MUÑOZ, R. (eds.): *Distritos y clusters en la Europa del Sur*, Madrid, LID editorial, pp. 57-80.
- Raveux, O.; Sánchez Suarez, A. (2010); “La adaptación tecnológica como factor de localización industrial. Una revisión de las investigaciones sobre la industria de hilados de algodón en Cataluña. (1772-1885)” a *Investigaciones de Historia Económica* nº 17,
- Recolons, Ll. (1974); *La població de Catalunya. Distribució territorial i evolució demogràfica, 1900-1970*. Laia, Barcelona.
- Reventos, M. (1987); *Els moviments socials a Barcelona en el segle XIX*. Crítica, Barcelona.
- Ringrose, D.R. (1972); *Los transportes y el estancamiento económico de España, 1750-1850*. Tecnos, Madrid.
- Ringrose, D.R. (1974); “España en el siglo XIX: transportes, mercado interior e industrialización.” *Hacienda Pública Española*, no. 27, pp. 81-86.
- Robledo, R. (1983); “Notas sobre el precio de la tierra en España, 1836-1914.” *Revista de Historia Económica*, I, no. 2, pp. 253-275.
- Rodríguez Labandeira, J. (1991); *El trabajo rural en España (1876-1936)*. Barcelona,
- Rodriguez Osuna, J. (1985); *Población y territorio en España. Siglos XIX y XX*. Espasa-Calpe, Madrid.
- Roldan, S. i Garcia Delgado, J.L. (1974); *La consolidación del capitalismo en España, 1914-1920*. CECA, Madrid, 2 vols.
- Roldan, S. i Garcia Delgado, J.L. (con la colaboración de J. Muñoz) (1973); *La formación de la sociedad capitalista en España, 1914-1920*. CECA, Madrid, 2 vols.
- Roquer Soler, S. (1981); *Notas acerca de la población activa catalana de finales del s. XIX (1887). Distribución sectorial y contrastes territoriales” a Tarraco, cuadernos de Geografía, 1981, vol. II,*
- Ruiz Torres, P. (1983); “Crisis señorial y transformación agraria en la España de principios del siglo XIX.” *Hispania*,. no. 153, pp. 89-128.
- Saguer, E. (1998); “La consolidación de la propiedad campesina en Cataluña: un análisis cuantitativo de las transformaciones en la propiedad de la tierra. El

- Baix Empordà, 1860-1940." *Historia agraria: revista de agricultura e historia rural*, 209-233.
- Sagner, E. (2005): *Treball agrari i reproducció econòmica. El Baix Empordà a mitjan segle XIX*, Girona.
- Sales, F. (1994): «Transformacions agràries a les Garrigues (1860-1936)», *Recerques: història, economia, cultura*, 29, p. 88-108.
- Sánchez Albornoz, N. (1963): *Las crisis de subsistencia de España en el siglo XIX*. Ins. de Investigaciones Históricas, Rosario.
- Sánchez Albornoz, N. (1975): *Los precios agrícolas durante la segunda mitad del siglo XIX. I. Trigo y cebada*. Banco de España, Madrid.
- Sánchez Albornoz, N. y Carnero, T. (1981): *Los precios agrícolas durante la segunda mitad del siglo XIX. II. Vino y aceite*. Banco de España/Tecnos, Madrid.
- Sánchez Suárez, A. (1986): "La burguesía catalana del siglo XIX en la obra de Jaime Vicens Vives?" *Manuscrits*, no. 3, pp. 41-75.
- Sánchez Suárez, A. (1988): "De la Compañía de Hilados a la Comisión de Fábricas. El asociacionismo empresarial en Cataluña durante la crisis del Antiguo Régimen (1771-1820)" *Pedralbes*, no. 8-I, pp. 385-394.
- Sánchez Suárez, A. (1988): "La formación de una política económica prohibicionista en Cataluña, 1760-1840" *Espai/Temps*, no. 1, pp. 5-60.
- Sánchez-Alonso, B. (1995), *Las causas de la emigración española, 1880-1930*, Madrid, Alianza Editorial.
- Sargent Florence, P. (1948): *The logic of British and American Industry*, Londres.
- Segura, A. (1983): "El Cadastre: la seva història (1715-1845) i la seva importància com a font documental" *Estudis d'Història Agrària*, no. 4, pp. 129-143.
- Segura, A. (1990): «Els amillaments: una font per a l'anàlisi de la propietat de la terra a la segona meitat del segle XIX», *Estudis d'Història Agrària*, 8, pp. 235-265.
- Segura, A. (1993): *Burguesia i propietat a la terra a Catalunya en el segle XIX. Les comarques barcelonines*, Barcelona, Curial.
- Segura, A. Coord. (1988): *El Catastro en España, 1714-1906. De los Catastros del siglo XVIII a los Amillaramientos de la segunda mitad del siglo XIX*. Vol. I. Centro de Gestión Catastral y Cooperación Tributaria, Madrid.
- Serrano Sanz, J.M. (1987): *El viraje proteccionista en la Restauración. La política comercial española, 1875-1895*. Siglo XXI, Madrid.

- Simon Segura, F. (1984); La desamortización española en el siglo XIX. I.E.F., Madrid.
- Simpson, J. (1989), "La producción agraria y el consumo español en el siglo XIX", *Revista de Historia Económica*, 7, 2, pp. 355-388.
- J. Simpson (1997); La agricultura española (1765-1965): la larga siesta. Madrid.
- Simpson, J. (2002): «'El pozo', y el debate sobre la agricultura española», *Historia Agraria*, 28, pp. 217-228.
- Sole Villalonga, G. (1967); La reforma fiscal de Villaverde, 1899-1900. Ed. de Derecho Financiero, Madrid.
- Soto Carmona, A. (1989); El trabajo industrial en la España Contemporánea (1874-1936). Barcelona
- Stone, L. (ed.) (1976); *Shooling and Society. Studies in the History of Education*. Baltimore
- Sudrià, C. (1982); "Desarrollo industrial y subdesarrollo bancario en Cataluña, 1844-1950" *Investigaciones Económicas*, no. 18, pp. 137-176.
- Sudrià, C. (1987); "Un factor determinante: la energía," en NADAL, CARRERAS, SUDRIA, eds. (1987), pp. 280-311.
- Sudrià, C. (1988); *Una societat plenament industrial. Segle XX. Vol. 4, de Història Econòmica de la Catalunya Contemporània*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- Tedde De Lorca, P. (1974); "La banca privada durante la Restauración (1874-1914)", en TORTELLA, dir. (1974), II, pp. 217-455.
- Tedde De Lorca, P. (1978); "Las compañías ferroviarias en España (1855-1935)", en ARTOLA, dir. (1978), pp. 9-354.
- Tedde De Lorca, P. (1985); "El gasto público en España, 1875-1906: Un análisis comparativo con las economías europeas", en MARTIN y PRADOS, eds. (1985), pp. 233-261.
- Tedde De Lorca, P. (1998), «Una economía en transformación: de la ilustración al librecambismo», en J. M. Jover, dir., *Historia de España Ramón Menéndez Pidal. XXX. Las bases políticas, económicas y sociales de un régimen en transformación (1759-1834)*, Madrid, Espasa Calpe.
- Tomas Y Valiente, F. (1971); El marco político de la desamortización en España. Ariel, Barcelona.
- Torras, J. (1994), "L'economia catalana abans del 1800. Un esquema", en *Història Econòmica de la Catalunya Contemporània*, s. XIX. 1. La formació d'una societat industrial, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

- Tortella, G. (1973); Los orígenes del capitalismo en España. Banca, industria y ferrocarriles en el siglo XIX. Tecnos, Madrid.
- Tribó, G. (1992): «Evolución de la estructura agraria del Baix Llobregat», en GARRABOU, R. (coord.), Propiedad y explotación campesina en la España contemporánea, Madrid, MAPA, pp. 209-235.
- Tuñón De Lara, M. y otros (1977); Crisis del Antiguo Régimen e industrialización en la España del siglo XIX. Edicusa, Madrid.
- Vallejo, R. (2000): «Los amillaramientos como fuente estadística: una visión crítica desde la contribución territorial», Historia Agraria, 20, pp. 95-122.
- Vicedo, E. (ed.) (2000). Terra, aigua, societat i conflictitat a la Catalunya Occidental. Lleida: Pagès Editors.
- Vicens Vives, J. (1962); Historia Económica de España. Barcelona.
- Vicens Vives, J. (1971); Coyuntura económica y reformismo burgués y otros estudios de historia de España. Barcelona.
- Vidal Olivares, Javier (1992), Transportes y mercado en el País Valenciano (1850-1914), Valencia,
- Vilar, P. (1973); «La Catalunya industrial: reflexions sobre una arrancada i sobre un destí» Recerques, no. 3, pp. 7-22.
- Wrigley, E. A. (1993), Cambio, continuidad y azar. Carácter de la Revolución Industrial inglesa, Barcelona, Crítica.

Bibliografía específica sobre la Lleida del segle XIX

- Ayneto, J.; Del porvenir de Lérida o la Lérida del porvenir. Lleida. 1923.
- Baró, J.; Cabasés, M.A.; Gómez, M.J. (1999); «Aplicació de l'anàlisi factorial a l'estudi de les comarques de la provincia de Lleida», D.A.; Lectures d'economia lleidatana, Lleida.
- Bartra, J; Juste, T. A.; Rodríguez, R; Torralba. J. M.; Trullols, N. (1983); «La fruticultura de Lleida según los inventarios» comunicación presentada al Primer Congrés internacional de la Fruita Dolça Barcelona.
- Bergós A. (1928); «Estudi de l'horta de Lleida» Vida Lleidatana, núms 57 y 58, Lleida.
- Bergós A. (1929); «La ramaderia a l'horta de Lleida», Vida Lleidatana, núms. 77 y 78, Lleida
- Blavía, A. (1889); «Colonización de la huerta de esta ciudad y medios más convenientes para mejorar la producción de su suelo» a S.E.A.P. de Lérida (1889);

Bibliografia

- Solemne sessió celebrada el 12 de maig de 1889 y memòries agraciades en dicho acto. Lleida, pp. 49-122.
- Bonales, J. (1999a); "La petita empresa agrícola: de la reforma liberal a la crisi de la fi de segle. La conca de Tremp.", VICEDO I RIUS E. (ed.); *Empreses i Institucions Econòmiques Contemporànies a les terres de Lleida, 1850-1990*. Lleida
- Bonales, J. (1999b); *Les muntanyes en venda. La desmortització de terres comunals a la conca de Tremp, 1855-1931*, Lleida.
- Botargues, M. (2000); *Consumo cultural en la ciudad de Lleida (1808-1874)*, Lleida.
- Breton V. (1990); *Terra y franquisme a Lleida. La colonització del canal d'Aragó y Catalunya (1940-1970)*, Lleida.
- Bretón V.; Mateu, J.J. (1995); "La lucha por la tierra en Lleida durante el primer franquismo: ensayo de aproximación a través del análisis de las actas de conciliación" comunicació presentada al VII Congreso de Historia Agraria, Baeza.
- Bretón V.; Mateu, J.J. (2000); "Propietarios, aparceros y expedientes judiciales. La lucha por la tierra en Lleida durante el primer franquismo", *Revista Española de Estudios Agrosociales y Pesqueros.*, núm. 186, Madrid.
- Bretón, V. (1990); "Montagut o la estabilidad de la gran propiedad", *Agricultura y Sociedad*, núm 57, Madrid.
- Bretón, V. (2000); *Tierra, estado y capitalismo. La transformación agraria del occidente catalán. 1940-1900*. Lleida.
- Bretón, V.(1993a); "Autarquía económica, intervencionismo y fascismo agrario: la coyuntura agrícola de Lleida durante los años cuarenta", LOPEZ PALOMEQUE, F. (ed.): *La Regió Agrària de Lleida. Jornades d'Estudis Agraris*. Lleida.
- Bretón, V.(1993b); "Algunos aspectos de la coyuntura agraria de Cataluña bajo el primer franquismo: intervencionismo y mecanismos de acumulación en los regadíos leridanos durante los años cuarenta" *Agricultura y Sociedad*, núm. 67, Madrid.
- Capdevila, C (1986).; *La Milícia Nacional a Lleida durant el Trienni Liberal (1820-1823)*, Tesi de Llicenciatura, Lleida.
- Casals, Q. (1999); *Canvi econòmic i social en el pas de l'Antic Règim a l'estat liberal: Lleida en la primera meitat del segle XIX*, Lleida.
- Casals, Q. (2000) *El trienni progressista a la Lleida del segle XIX. La Regència del general Espartero (1840-1843)*, Lleida.
- Casals, Q. (2002); *Polítics de Lleida. El poder local i les seves mutacions a través del temps (1716-1868)*, Lleida.

- Casanovas M.; Domínguez M.; Marco J.; Bria L. (1966); ¿Concilio o rebeldía? Los latifundios clericales de Lérida, Barcelona.
- Casteras, R. (1993); Els fabricants, els comerciants, els botiguers i la formació de la Lleida del s. XX (1898-1923). Lleida.
- Compte, A. (1952); Aspectos geográficos de la huerta de Lérida, Lleida.
- Curcó i Pueyo, J (1987).; Lleida, Fets costums i llegendes, 2 vols., Lleida.
- DD.AA.(1988); Lleida, Rondes i raval, Lleida.
- DD.AA. (1989); Lleida, la indústria, Lleida.
- DD.AA. (1995a); Atlas Urbanístic de Lleida, 1707-1995, Lleida.
- DD.AA (1995b).; Biografies de lleidatans il·lustres, Lleida.
- Duran S. Escolá, L.; Llovet J.; Notas sobre la agricultura del Segrià recopiladas con motivo del XVI Concurso entre empresas agrarias, Barcelona, s.f.
- Estrada F. (1994); La casa al Pla d'Urgell. Els models culturals i la pràctica social davant de les transformacions sócio-econòmiques. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Estrada, F. (1998); Les cases pageses al Pí d'Urgell. Família, residència, terra i treball durant els segles XIX i XX. Lleida.
- Feliu, G. (1990); El funcionament del règim senyorial a l'Edat moderna. L'exemple del Pla d'Urgell. Lleida.
- Florensa Farré, M. (1927); Bases para reglamentar el aprovechamiento de las aguas del Canal de Aragón y Cataluña solucionando las dificultades actuales, Barcelona..
- García Pascual, F. (1990); Ganadería en Lérida: una aproximación geográfica. Causalidad de su desarrollo y relaciones con la agroindustria. Tesis de licenciatura, Estudi General de Lleida (Universitat de Barcelona), Lleida.
- García Pascual, F. (1993); La ramaderia a Lleida. El desenvolupament de la ramaderia industrial (1940-1993), Lleida.
- García Pascual, F. (1998); La ganadería en Cataluña. Desarrollo y estructuras del complejo ganadero-industrial. Lleida.
- Gardeñes Rosell, D.; Vicedo i Rius, E. (1993); La vinya i el vi a les terres de Lleida. Història i cultura. Lleida.
- Huguet R. i Jové Montanyola, A. M. (2001); "Los artesanos en Lleida a finales del Antiguo Régimen", Campesinos, artesanos, trabajadores, Lleida.
- Huguet, R.(1990); Els artesans de Lleida, Lleida, 1990.

Bibliografia

- Jové Montanyola, A. M. (1987); Estructura Social i conjuntura econòmica a Lleida (1880-1892). Tesi de Llicenciatura, Estudi General de Lleida, Lleida.
- Jové Montanyola, A. M. (1989); "Riquesa, espai urbà i control polític a Lleida a finals del segle XIX"; C. Mir (ed.); Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració, Lleida.
- Jové Montanyola, A. M. (1992); Propietat rústica i propietat urbana a Lleida. Informe Fundació Jaume Bofill, Lleida.
- Jové Montanyola, A. M. (1993); "Propiedad de la tierra y crecimiento agrario en Lérida (1785-1944)». en LOPEZ PALOMEQUE, F. (ed.): La Regió Agrària de Lleida. Jornades d'Estudis Agraris. Lleida, 1993.
- Jové Montanyola, A. M. (1997); "Crecimiento económico y transformaciones sociales en Lleida (1840-1920)"; Actas del VI Congreso de la Asociación de Historia Económica, Girona.
- Jové Montanyola, A. (2009); Crònica del comerç a Lleida, 1938-2009. Diputació de Lleida, Endesa, Diari La Mañana. Lleida.
- Jové Montanyola, A. M. (2010); "Dona, Treball i propietat a la Lleida contemporània." D.A; Dones de Lleida de la Restauració a la Guerra Civil, Lleida, pp. 108-119.
- Jové, A.; Lladonosa, M.; Vicedo, E. (2003); Història de Lleida. El segle XIX. Lleida.
- Lopez Palomeque, F. (ed.) (1993): La Regió Agrària de Lleida. Jornades d'Estudis Agraris, Lleida.
- Lladonosa Pujol, J. (1974); Història de la ciutat de Lleida, 2 volums, Tàrraga.
- Lladonosa Pujol, J. (1978); Las calles y plazas de Lérida a través de su historia.5 vols, Lleida.
- Lladonosa, J.; Porta, F.; Miquel, S.; Vallverdú, J.; Gabernet, J. (1967); Lleida, problema i realitat. Barcelona.
- Lladonosa, Vall-Llebrera M. (1978); "Un conflicte agrari: el Canal d'urgell i el pagament del novè"; Recerques ,núm 7, Barcelona.
- Lladonosa Vall-Llebrera M. (1993); Carlins i Liberals a Lleida, Lleida.
- Lladonosa Vall-Llebrera M.(2000); "Lleida i Amadeu I de Savoia" a, D.A.; Lleida, 1871: La visita del rei Amadeu I a Lleida. Lleida.
- Llop, J.M. (1995); "Els plans d'urbanisme de Lleida. Una interpretació històrico-urbanística")" dins C. Llop (Coord.) (1995); Atlas urbanístic de Lleida 1707-1995., Lleida
- Lluch, E.; Seró, R. (1970); La regio fruitera de Lleida, Barcelona.

- Martí, J.; Nadal, F. (2000); "El proyecto de Raïmat: la formación de un viñedo", *Historia Agraria*, núm. 22, Murcia.
- Martinez Sopena, P. (2001); "Campesinos y crédito en Lleida (1740-1830)", *Campesinos, artesanos, trabajadores*, Lleida,.
- Mas, Carlos (2000); *Història de la farga catalana*, Lleida,.
- Mateu Giral, J (1982); *La pagesia urgellenca abans del Canal*. Barcelona.
- Mateu Giral, J. (1992); *Agricultura i ramaderia al Pla d'Urgell. Evolució recent i perspectives*. Lleida.
- Mateu Giral, J. (2005); *La vida econòmica a les terres de Lleida (1850-2005)*, Lleida.
- Mateu Gonzalez .J.J. (1994); *L'olivera i Llardecans, 1850-1950. Història d'un fracàs?* Tesis de llicenciatura. Universitat de Lleida, Lleida.
- Mateu Gonzalez, J. J. (1995); "L'olivera i Llardecans, 1850-1950. Història d'un fracàs?". *Noticiero de Historia Agraria*, núm. 9, Murcia.
- Mateu Gonzalez J. J.(1996a); *Terra i treball a les Garrigues. El procés d'especialització oliverera, 1850-1950:Història d'un fracàs?*, Lleida.
- Mateu Gonzalez J. J.(1996b); "El cooperativisme agrari a les Garrigues: Gènesi i evolució a Llardecans i Maials (1880-1962)", *Recerques*, núm. 34, Barcelona.
- Mateu Gonzalez, J.J. (2001a); "Agricultores, políticos y periodistas en la reivindicación del canal de Aragón y Cataluña a fines del siglo XIX" en CASTILLO, S.; FERNANDEZ, R. (Coords.); *Campesinos, Artesanos, Trabajadores. Actas de VI congreso de Historia Social*. Lleida.
- Mateu Gonzalez, J.J. (2001b); "Entre la especulación y la modernización. El canal de Aragón y Cataluña (1834-1940)", *X Congreso de Historia Agraria*, Sitges (en CD-ROM).
- Mir i Comas, R.M. (1943); "Raimat finca modelo. Raventós, hombre símbolo" *dins Catalunya Agrícola*. Barcelona.
- Mir Curcó C.; Farré. J.; Sagues, J. (1997); *Repressió econòmica i franquisme: l'actuació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques de la província de Lleida*, Barcelona.
- Monzon J. (1933); *De com Lleida creix, progressa i prospera*, Lleida.
- Morell, R. (1985); "L'economia», en *Lleida 1910-1985*, Barcelona.
- Morell, R. (1987); "Sobre la ciutat-comarca", *Ressó de Ponent*, núm. 56.
- Morell, R. (1996); "Som només l'oasi de l'agroalimentària?», *Lleida l'extrema. La societat de Ponent a les acaballes del segle xx*, Lleida.

Bibliografia

- Morell, R. Seró R. (1970); *Lleida un assaig d'aproximació*», Serra d'Or, núm. 133. Barcelona.
- Morell, R.; Maurel, X.; Aldomà, L. (1980); *L'economia del Segrià. Desenvolupament agrícola i desequilibris regionals*, Barcelona.
- Moreno Gené M. (1991); *La pagesia lleidatana*, Tesis de licenciatura, Estudi General de Lleida (Universitat de Barcelona). Lleida.
- Moreno Gené M. (1992); "La terra a la ciutat de Lleida (1808-1840). Entre la fi de l'Antig Règim i el nou mon liberal"; *El mon rural català a l'època de la revolució liberal*, Cervera.
- Nadal, S. (1968); «Lleida. problema i realitat», Serra d'Or, núm. 104, Lleida.
- Olives i Roca, M. (1944); "Lérida en la primera mitad del siglo XIX" a *Revista Ilerda*, II, Lleida.
- Pla, Ll.; Serrano, A. (1996); *La societat de Lleida al set-cents*. Lleida.
- Pleyán De Porta, J. (1873); *Apuntes de la historia de Lérida*, Lleida.
- Pleyán De Porta, J. (1889); *Memoria sobre la colonización de la huerta de esta ciudad*, Caixa 116, Llegat Pleyan de Porta, A.I.E.I.
- Pons, J. M. (1997); *El poder polític a Lleida 1843-1854. Eleccions i pronunciaments*, Lleida.
- Pons, J. M. (2002); *Moderats i progressistes a la Lleida del segle XIX (1843-1868)*, Lleida.
- Pujades i Rubies, R. (1986); *La indústria en un medi descentralitzat. Història i perspectives de la industrialització del Pla de Lleida*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Pujades i Rubies, R. (1989); *La indústria agroalimentària catalana*, Barcelona.
- Ramon-Muñoz, J.M. (2000); "La complicada gestació del canal d Urgell. Cinc-cents anys de projectes, fracassos i oposicions (1341-1854)". Dins VICEDO, Enric (ed.). *Terra, aigua, societat i conflicte a la Catalunya occidental*. Lleida: Pagès Editors, pp. 181-214.
- Ramon Muñoz, J.M. (2002); *El sindicalisme agrari a la Segarra (1890-1936)*. Lleida.
- Ramon-Muñoz, J.M. (2004); *L'agricultura de regadiu a la Catalunya contemporània: els canals d'Urgell, 1860-1960*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, tesi doctoral inèdita.
- Ramon Muñoz R. (1999); "Estructura empresarial, empreses i canvi tècnic en la indústria de Lleida", VICEDO I RIUS E. (ed.); *Empreses i Institucions Econòmiques Contemporànies a les terres de Lleida, 1850-1990*. Lleida

- Sabartés, J. M. (1994); L'espai fruiter a Lleida. Aproximació geogràfica i delimitació espacial de /a regió fruitera de Lleida. Lleida.
- Sala, R. (1928); "Els recs faran de Lleida un gran centre fruiter", Vida Lleidatana, núm. 57, Lleida.
- Sales, F. (1989) "Les Garrigues de mitjans del segle XIX a la Segona República: estructura agrària i actituds polítiques", C. Mir (ed.); Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració (1875-1923). Lleida.
- Serra Ràfols, E. (1928); "Demografia de Lleida" a Vida Lleidatana nº 61, desembre, Lleida.
- Serra Ràfols, E. (1929); "La historia económica de Lleida", a Vida Lleidatana, núms. 77-78, Lleida.
- Sisteró i Pons, A. (2001); "Niveles de alfabetización entre los campesinos en tres ciudades de la Cataluña interior: Lleida, Balaguer y Cervera (1756-1820)", Campesinos, artesanos, trabajadores, Lleida.
- Sol R.; Torres, C. (1974); Historia de un canal, 1147-1974. Lleida.
- Sol. R. (1929); "Per la grandesa de tots», Vida Lleidatana, núm. 77, Lleida.
- Solé Massip, J. (1990); La indústria del fred i la regió fruitera de Lleida, 1950-1988, Lleida.
- Solsona, C. (1994); La desamortització eclesiàstica a la província de Lleida (1838-1851), Tesis doctoral, Universitat de Lleida, Lleida.
- Tello, E. (1995); Cervera y la Segarra al segle XVIII. En els orígens d'una Catalunya pobra, 1700-1860. Lleida.
- Tortosa, J. (1961); Lérida. El medio y la vida en la provincia, Estudio geográfico. Lleida.
- Tortosa, J. (1968); La plana regada de Lleida. L'Urgell. La Noguera. El Segrià Aspectes socioeconòmics. Lleida.
- Tortosa, J. (1978); El llano y la ciudad de Lleida, Tesis doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Tortosa, J. (1981); El Pla de Lleida, Barcelona.
- Tous, D. (1999); "La fàbrica J. Trepal de Tàrraga i la mecanització de l'agricultura", VICEDO I RIUS E. (ed.) ; Empreses i Institucions Econòmiques Contemporànies a les terres de Lleida, 1850-1990. Lleida
- Vicedo i Rius E. (ed.) (1999b); Empreses i Institucions Econòmiques Contemporànies a les terres de Lleida, 1850-1990. Lleida

- Vicedo i Rius, E. (1982); "Propietat, accés a la terra i distribució dels ingressos a la Lleida del segle XVIII", Recerques, núm. 12, Barcelona.
- Vicedo i Rius, E. (1983a); "El preu dels cereals durant el segle XVIII en un mercat de l'interior: l'Almodí de Lleida," I Col·loqui d'Història Agrària, València.
- Vicedo i Rius, E. (1983b); "El preu dels cereals a Lleida durant la primera meitat del segle XIX" Recerques, núm 14, Barcelona.
- Vicedo i Rius, E. (1986); "Propietat i renda senyorial a les terres de Lleida en el marc del procés de creixement agrari (segle XVIII)" Terra, treball i propietat Barcelona.
- Vicedo i Rius, E. (1987): Producció, propietat i renda a les terres de Lleida (segle XVIII), tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona.
- Vicedo i Rius, E. (1991a): Les terres de Lleida i el desenvolupament català del et-cents, Producció, propietat i renda, Barcelona.
- Vicedo i Rius, E. (1991b); "L'associacionisme pagès a les terres de Ponent: un tema per a l'estudi", Revista de L'IACSI, 140 aniversari, 1851-1991, Any CXC, Barcelona.
- Vicedo i Rius, E. (1991c): "Notes sobre la integració de l'agricultura de les terres de Lleida en el procés de desenvolupament capitalista", Recerques, núm, 24.
- Vicedo i Rius, E. (1993a): "Producció, intercanvis i transformacions socials a les terres de Lleida (segles XVIII i XIX)", LOPEZ PALOMEQUE, F.; La regió agrària de Lleida, Lleida.
- Vicedo i Rius, E.; (1993b) "Las condiciones de reproducción de la unidad Familiar campesina en la Catalunya Nova: las 'Terres de Lleida", Noticiario de Historia Agraria , núm, 5.
- Vicedo i Rius, E. (1995a); "Desamortització i reforma agrària liberal a les terres de Lleida", El món rural català a l'època de la revolució liberal, UNED Cervera/ Universidad de Lleida, Lleida.
- Vicedo i Rius, E. (1995b): "De la cofradía de labradores a los sindicatos cooperativos. Génesis de la alternativa de los hacendados, formas de asociación y resistencia campesina en la Catalunya occidental", Actas del VII Congreso de Historia Agraria: La conflictividad rural vinculada a transformaciones políticas, sociales y económicas (siglos XI-XX).
- Vicedo i Rius, E. (1997): Pagesos i hortolans, El desenvolupament de l'horta de Lleida abans de la fruita (1716 1950), Lleida.
- Vicedo i Rius, E. (1999a); "La petita empresa agrícola a Catalunya. Estructura i dinàmica històrica a la Catalunya occidental (1850-1930)", VICEDO I RIUS E. (ed.); Empreses i Institucions Econòmiques Contemporànies a les terres de Lleida, 1850-1990. Lleida

- Vicedo i Rius, E. (dir.) (2006). Els canals de Pinyana i Fontanet. L'aigua com a factor transformador de la regió de Lleida. Lleida: Pagès Editors.
- Vicedo, E.; Boixadera, J.; Olarieta, J.R. (1999); "Sistema hidráulico, organización de los riegos y usos del agua en la huerta de Lleida (1830-1950)" Dins GARRABOU, Ramon; NAREDO, José Manuel (eds.). El agua en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica. Madrid: Fundación Argentaria i Visor, pp. 225-253.
- Vidal, E. (1999); "Fronteras y ferrocarriles: Génesis, toma de decisión y construcción de los carriles transpirenaicos (1844-1929)" Espai/Temps nº 39, Lleida.

Relació de taules i gràfics

TAULES

Taula 1	
Població i veïns de Lleida segons els diferents autors	14
Taula 2	
Evolució de la Població de Lleida segons J. Lladonosa i els Censos Corresponents.	19
Taula 3	
Evolució de la població de dret i de fet de la ciutat	19
Taula 4	
Taxes de mortalitat (0/00) a les contrades de Lleida	42
Taula 5	
Defuncions de transeünts a la ciutat de Lleida	44
Taula 6	
Càlcul de la Mortalitat Infantil a Lleida el 1900.	51
Taula 7	
Quadre comparatiu de la mortalitat infantil, 1900-191	51
Taula 8	
Evolució de la Mortalitat Infantil a Lleida (1844-1915)	52
Taula 9	
Evolució de la nupcialitat, 1887-1920.	65
Taula 10	
Edat al primer matrimoni (SMAM) 1887-1920	66
Taula 11	
Índex de solters (Im.) 1787-1920. (1887=100).	66
Taula 12	
Indicadors de la fecunditat a Lleida, 1860-1920.	67
Taula 13	
Taxes de Fecunditat (Ig) a Catalunya, 1787-1900.	69
Taula 14	
Orígens de la Població de la ciutat de Lleida.	74
Taula 15	
Saldos migratoris a Lleida, 1841-1920.	77
Taula 16	
Població masculina entre 16 i 60 anys sobre la població masculina total.	85
Taula 17	
Població ocupada femenina i pes relatiu de la dona en cada sector. Província de Lleida	89
Taula 18	
Població activa a la ciutat de Lleida (1787-1920)	92
Taula 19	
Distribució per grups d'edat de la població activa masculina de la ciutat de Lleida i de la Província (1887-1920)	95
Taula 20	
Veïns de Lleida el 1851 segons la Paeria	101
Taula 21	
Distribució de la població de la ciutat de Lleida a mitjans del Segle XIX	102

Taula 22	Estructura professional de Lleida, 1871	103
Taula 23	Distribució de la població activa de la ciutat de Lleida, 1870.	104
Taula 24	Població menestral a Lleida (1716-1900).	106
Taula 25	Evolució per sectors de la població activa de Lleida, 1787-1930	108
Taula 26	Evolució de la població activa masculina de Lleida, agrupada per sectors	111
Taula 27	Activitats ordenades segons el coeficient de Sargent Florence. Lleida i Província, 1920	117
Taula 28	Activitats ordenades segons l'Índex d'especialització. Lleida - Província, 1920 . . .	118
Taula 29	Activitats ordenades segons el coeficient de Sargent Florence. Lleida i Catalunya, 1920	119
Taula 30	Activitats ordenades segons l'índex d'especialització Lleida - capitals de província espanyoles, 1920.	120
Taula 31	Coefficient de treballadors per patró, 1920	121
Taula 32	Taxa d'ocupats per cada 100 habitants, 1920	123
Mapa 1	Divisió en zones dels termes municipals de Lleida i Alpicat entre 1840 i 1920.	133
Mapa 2	Divisió oficial dels municipis de Lleida i Alpicat.	134
Taula 33	L'amillament de 1886	136
Taula 34	Parcel·lació i fiscalitat a Lleida el 1845	137
Taula 35	R.L.I. per hectàrea segons el tamany de la parcel·la.	137
Taula 36	Relació entre qualitat de la terra i fiscalitat	138
Taula 37	Ocultació i frau dels principals contribuents per rústica en l'amillament de 1886 .	141
Taula 38	Evolució de la superfície fiscalitzada en la contribució territorial (Lleida, 1787-1945).	142
Taula 39	Accés a la terra en les grans finques desamortitzades	143
Taula 40	Usos del sòl a les terres desamortitzades de Malpartit (Torrefarrera) al Gran Priorat de Catalunya de l'Ordre de S. Joan de Jerusalem.	144
Taula 41	Parcel·lació per zones del Municipi de Lleida, segons l'amillament de 1845.	146

Taula 42	
Parcel·lació del terme municipal de Lleida a mitjans del segle XIX	147
MAPA 3	
Superfície mitjana per parcel·la al municipi de Lleida el 1845 (en jornals)	148
Taula 43	
R.L.I. per Ha en Rals segons l'amillament de 1845	149
Taula 44	
Cèdules declaratòries de 1845 i amillament de 1845.	150
Taula 45	
Endeumentament agrari segons grandària de les finques.	150
Taula 46	
Evolució de la parcel·lació segons tamany de les finques. Lleida 1845-1945	153
Taula 47	
Evolució dels propietaris de Lleida (1787=100).	157
Taula 48	
Evolució de la propietat a lleida (1845-1944) (hectàrees per intervals)	161
Taula 49	
Propietat rústica segons residència dels propietaris, Lleida i Alpicat, 1886	162

GRÀFICS

Gràfic 1	
Evolució de la població a Lleida 1718-1920	15
Gràfic 2	
Evolució de la població 1857-1910.	18
Gràfic 3	
Evolució de la població, Lleida i Comarques de Ponent, 1787-1930	22
Gràfic 4	
Evolució de la població de Ponent per categories de municipis, 1787-1920.	24
Gràfic 5	
Relació entre el increment de la població i tamany del poble, 1787-1857.	26
Gràfic 6	
Relació entre el increment de la població i tamany del poble, 1857-1900.	27
Gràfic 7	
Relació entre el increment de la població i tamany del poble, 1900-1930	28
Gràfic 8	
Evolució de la població de les principals ciutats catalanes 1717-1860 (1717=100).	29
Gràfic 9	
Evolució de les capitals catalanes i espanyoles, 1857-1930.	30
Gràfic 10	
Defuncions a Lleida, 1820-1920.	40
Gràfic 11	
Taxa bruta de mortalitat a Lleida, 1820-1920 (0/00).	41
Gràfic 12	
Mortalitat a les capitals catalanes (1858-1892)	43
Gràfic 13	
Mortalitat mitjana mensual a Lleida, 1866-1869.	46

Gràfic 14	Mortalitat mitjana mensual a Lleida, 1899-1901	47
Gràfic 15	Estacionalització de les defuncions, Lleida, 1868-1920	48
Gràfic 16	Mortalitat mitjana mensual a Lleida, 1919-21	49
Gràfic 17	Evolució de la taxa d'albats a Sant Joan, 1801-1868	50
Gràfic 18	Evolució de les Tendències Linials de la Taxa Bruta de Mortalitat i de la Taxa Bruta de Mortalitat Infantil a Lleida (1844-1915)	53
Gràfic 19	Línies de tendència polinòmica de les taxes de mortalitat	54
Gràfic 20	Evolució de la natalitat a Lleida, 1801-1870	55
Gràfic 21	Neixements registrats i neixements recalculats	58
Gràfic 22	Inscripcions en el Registre Civil i Neixements calculats. 1875-1920.	59
Gràfic 23	Neixements calculats, natalitat i matrimonis, 1840-1920	60
Gràfic 24	Evolució de la taxa Bruta de Natalitat a les capitals catalanes, 1858-1920	62
Gràfic 25	Evolució de la T.B.N. a Lleida, Província de Lleida, Catalunya i Espanya (1858-1920)	63
Gràfic 26	Evolució de la Taxa Bruta de Nupcialitat a Lleida, 1820-1920	64
Gràfic 27	Evolució dels índexs de fecunditat i nupcialitat a Lleida, 1787-1920	70
Gràfic 28	Creixement Vegetatiu de la població de Lleida, 1841-1920.	75
Gràfic 29	Taxa de Creixement Vegetatiu i taxa r d'increment anual de la població, 1841-1920.	76
Gràfic 30	Estructura per edats a Lleida, 1787-1920	84
Gràfic 31	Evolució de la població activa femenina. Província de Lleida, 1860-1920	89
Gràfic 32	Evolució del coeficient d'activitat total i el coeficient d'activitat masculina (1860-1920).	90
Gràfic 33	Evolució del Coeficient d'activitat masculina, 1877-1930	93
Gràfic 34	Alfabetització i diferencial entre sexes, 1860-1920	97
Gràfic 35	Evolució de l'alfabetització a Lleida, 1860-1920.	98
Gràfic 36	Professió dels pares en l'escola pública masculina de la Trinitat de Lleida, 1866	99

Gràfic 37	
Distribució professional a Lleida, 1787	107
Gràfic 38	
Evolució de la població activa masculina a lleida, 1787-1930.	110
Gràfic 39	
Dinàmica de la població activa masculina a Lleida, 1787-1930	112
Gràfic 40	
Evolució de la població activa masculina dedicada a l'agricultura (en % sobre el total)	113
Gràfic 41	
Evolució de la població industrial masculina, 1860-1930	114
Gràfic 42	
Evolució de la població activa masculina del sector serveis, 1860-1930	115
Gràfic 43	
Evolució de l'estructura de la propietat a Lleida segons intervals de propietaris (1845-1945) (Gràfic semilogarítmic en hectàrees)	160
Gràfic 44	
Evolució de l'índexde Gini de concentració de la propietat de la terra 1785-1945. . .	161

